

СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА
НА МАКЕДОНИЈА

ЕДИЦИЈА КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО
EDITION CULTURAL HERITAGE

Skopje 2010

уредник
Дарко Николовски

Издавањето на оваа студија го помогна
Министерството за култура на Р. Македонија

Коста БАЛАБАНОВ
Антоние НИКОЛОВСКИ
Димитар ЌОРНАКОВ

СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА НА МАКЕДОНИЈА

Центар за културно и духовно наследство &
KALAMUS

Скопје 2010

Издавачката куќа КАЛАМУС, во својата едиција Културно наследство, покрај стандардното објавување на книги кои со своите научни достигнувања придонесуваат за верифицирање, валоризирање и презентирање на културното наследство од Македонија и регионот во светот, реши да отпочне со публикување на книги од оваа област, исцрпени пред повеќе години, кои со своите исклучителни вредности заслужуваат да бидат реобјавени и зачувани за идните генерации.

Во таа насока решивме, во претходна согласност со авторите, текстовите од книгата опремени со нов илустративен материјал (К. Балабанов, А. Николовски, Д. Корнаков, Споменици на културата на Македонија, Мисла, Скопје 1980) да ги публикуваме првично во дигитална форма и со тоа да и дадеме можност на пошироката стручно-научна јавност да продолжи да го користи ова референтно и суштите (во целина) ненадминато дело од областа на културното наследство во Македонија.

*уредник
Дарко Николовски*

СОДРЖИНА

<u>СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА ВО СКОПЈЕ И СКОПСКО</u>	13
<u>Скопско Кале</u>	14
<u>Супи</u>	17
<u>Скопје</u>	19
<u>Црквата Св. Пантелејмон - Нерези</u>	21
<u>Манастирот Св. Никита - с. Бањани</u>	31
<u>Св. Никола - с. Љуботен</u>	33
<u>Воведение на Св. Богородица - Св. Спас - с. Кучевиште</u>	34
<u>Марков Манастир</u>	38
<u>Св. Богородица - с. Сушица</u>	41
<u>Св. Архангел - с. Сушица</u>	43
<u>Манастир Св. Андреа</u>	43
<u>Црквата Св. Никола Шишевски</u>	46
<u>Св. Илија - с. Бањани</u>	47
<u>Султан Муратова - Хјункар џамија</u>	47
<u>Камениот мост на реката Вардар</u>	48
<u>Исхак-бегова (Шарена) џамија</u>	49
<u>Сули-ан</u>	49
<u>Чифте амам</u>	51
<u>Иса-бегова џамија</u>	51
<u>Аквадуктот</u>	52
<u>Мустафа-пашина џамија</u>	53
<u>Даут-пашин амам</u>	53
<u>Манастир Матка - с. Глумово</u>	54
<u>Јахја-пашина џамија</u>	55
<u>Турбе Гази-баба</u>	57
<u>Турбе Алти Ајак</u>	57
<u>Св. Ѓорѓи во с. Бањани</u>	57
<u>Куршумли-ан</u>	58
<u>Саат-кула</u>	58
<u>Св. Атанасие - с. Шишево</u>	59
<u>Хусеин Шах-пашина џамија</u>	60
<u>Црквата Успение Богородичино - с. Дивле</u>	60
<u>Св. Архангели - с. Кучевиште</u>	61
<u>Скопската чаршија</u>	62

Безистен	64
Црквата Св. Спас во Скопје	64
Конаците на Хавзи-Паша во с. Бардовци	66
Феудална кула	68

<u>СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА ВО КУМАНОВСКО</u>	69
Ротондата во Коњух	70
Св. Ѓорѓи - Старо Нагоричане	71
Св. Никола - с. Псача	73
Манастир Матејче	75
Св. Ѓорѓи Победоносец - с. Младо Нагоричане	77
Црквата Св. Никола	77
Манастирот Карпино	78
Црквата Св. Ѓорѓи - с. Коњух	78
Црквата Св. Петка - с. Младо Нагоричане	79
Манастирот Јоаким Осоговски	79
Кратово	83
Средновековните кули во Кратово	85
Мостовите во Кратово	86
Симиќевата кула во Кратово	86
Емин-беговата кула во Кратово	87
Хаци-Костова кула во Кратово	87

СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА ВО ШТИПСКО, СТРУМИЧКО И ЗЛЕТОВСКО

Штипското кале Исар	90
Струмичко кале (Царски кули)	91
Струмин гроб	92
Црквата Св. Леонтие - с. Водоча	92
Црквата Св. Богородица - с. Велјуса	95
Црквата Св. Ѓорѓи - Горни Козјак	98
Лесновски манастир	100
Манастирот Конче	105
Црквата Св. Архангел - Штип	105
Црквата Св. Спас - Штип	106
Црквата Св. Јован Крстител - Штип	108
Св. Никола - с. Бориловци	108
Црквата Успение Богородичино - Пирог	109
Црквата Св. Никола - с. Крупиште	109
Безистенот во Штип	110
Црква Св. Богородица во с. Злетово	110

Хуса Медин-паша џамија	112
Црквата Успение на св. Богородица - Ново Село, Штип	112
Манастирот Св. Архангел Михаил - Берово	117
Беговските конаци во село Баница, Струмичко	117
Тулбе Меси беј кај село Банско, Струмичко	118

СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА ВО ТИТОВВЕЛЕШКО

Велес	120
Стоби	121
Демир Капија	124
Дојран и неговите споменици	126
Св. Богородица - с. Дреново	128
Полошкиот манастир	129
Манастирот Св. Димитрие - Велес	130
Св. Никола - Велес	131
Моклишки манастир	132
Марковата пештерна црква - С. Драдња, Кавадарско	132
Св. Архангел - с. Клиново	133
Св. Атанасие - с. Галиште, Кавадарско	133
Црквата Св. Константин - с. Свеќани	134
Црквата Св. Спас - с. Праведник, Кавадарско	135
Кавадарци	136
Марковата кула во Кавадарци	136
Марковата кула во Валандовско	136
Кулата - Манастирец	137
Саат кула - Неготино	137
Црквата Св. Пантелејмон - Т. Велес	137

СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА ВО БИТОЛСКО, ПРИЛЕПСКО И ДЕМИРХИСАРСКО

Хераклеја Линкестис	140
Археолошкиот локалитет - Стибера	143
Битола	144
Прилеп	146
Црквата Св. Никола - с. Варош	149
Манастир Св. Архангел - с. Варош	151
Црквата Св. Димитрие - с. Варош, Прилепско	154
Св. Атанасие - с. Варош, Прилепско	154
Црквата Св. Петар - с. Варош, Прилепско	155
Маркови кули - Прилеп	155
Св. Богородица Пречиста - с. Варош, Прилепско	156

Црквата Св. Никола - с. Манастир	157
Манастирот Трескавец	159
Манастир Зрзе	161
Манастирот Слепче	165
Св. Никола Топлички - с. Жван	166
Св. Никола - с. Слепче	167
Св. Димитрие - с. Жван, Демир Хисар	167
Манастир Журче	168
Св. Атанас - с. Галичани	168
Св. Димитрие	169
Ајдар-кади џамија	169
Јени џамија	170
Исак џамија	170
Безистен	172
Дебој	172
Јени амам	172
Зандан куле - Битола	173
Св. Димитрие - Битола	174
Црквата Св. Богородица - Битола	175
Св. Благовештение - Прилеп	175

СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА ВО ТЕТОВСКО И ГОСТИВАРСКО

Црквата Св. Атанасие - с. Лешок	178
Црквата Св. Богородица - с. Лешок	178
Тетово	179
Шарена џамија - Тетово	179
Арабат Баба теќе - Тетово	180
Манастир Св. Јован Бигорски	182
Галичник	187
Црквата Св. Успение Богородичино - С. Сенце	188

СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА ВО ОХРИДСКО И ПРЕСПАНСКО

Требениште	192
Лихнид	193
Охридската тврдина	194
Црквата Св. Пантелејмон - Имарет	195
Манастирот Св. Наум	196
Црквата Св. Софија	198
Св. Ѓорѓи - с. Курбиново	203
Црква Света Богородица Перивлептос (Св. Климент)	209
Св. Архангел Михаил - с. Радожда, Струшко	217

Св. Никола Болнички - Охрид	218
Св. Богородица Болничка - Охрид	220
Црква Св. Богородица Захумска - Заум	221
Стар Свети Климент - Охрид	223
Црквата Мали Св. Врачи	223
Црквата Св. Богородица Челница	224
Црквата Св. Јован Канео - Охрид	224
Црквата Св. Димитрие	229
Богородица Каменско - Охрид	231
Црквата Св. Петар, на островот Голем Град	232
Црквата Св. Илија - с. Грнчари	233
Црквата Св. Петка - с. Брајчино	233
Пештерна црква Св. Еразмо - Охрид	235
Пештерна црква - Св. Стефан	236
Св. Атанасие - с. Модриште	236
Црквата Св. Спас - с. Лескоец	236
Си Свети - с. Лешани, Охридско	237
Црквата Св. цар Константин и царица Елена - Охрид	237
Црквата Св. Богородица Пештанска	240
Црква Св. Богородица - Манастир Калиште	241
Црквата Успение Богородичино во село Велестово	242
Црквата Св. Атанасие	244
Св. Ѓорѓи - с. Годивје, Охридско	244
Сливнички манастир - с. Сливница	244
Охрид и неговата градска архитектура	246
Дебар	247
Црква Св. Варвара - село Рајчица, Дебарско	248
<u>Регистар по објекти</u>	251
<u>Регистар по места</u>	256
<u>ЛИТЕРАТУРА</u>	261

**СПОМЕНИЦИ
НА КУЛТУРАТА
ВО СКОПЈЕ И СКОПСКО**

СКОПСКО КАЛЕ

Едно од доминантните места, во центарот на градот го зазема скопското Кале. Археолошките ископувања покажаа дека Калето било населено уште во праисториско време, односно, во времето на неолитот и рана бронзена доба. Овие податоци хронолошки би оделе во времето околу 4.000 година пред нашата ера, за што сведочат остатоците од земјанки, колиби и палисади.

Од тоа време па до зидањето на првиот утврден град, на чиешто урнатини наидуваме и денес, поминало навистина долго време - од неколку милениуми. Калето било користено за живеење, заради неговата извонредна стратешка положба во богатата скопска рамнина. Но, историјата на Калето до зидањето на првата тврдина, не ни е подобро позната, како поради недостиг на историски извори, така и поради фактот што досега не се преземени пообемни археолошко-систематски ископувања. Извесни археолошки ископувања се изведувани во последниве години, но резултатите од научните истражувања сè уште не се објавени. Она што во таа смисла зборуваат пишаните извори: Комес Марцелинус, Прокопие, Евлија Челебија и други историчари и патописци, главно се сложува со она што денес може да се види на скопското Кале.

На посетителот му паѓа в очи, пред сè, 121 метар долг бедем слично на циклопските сидови во Грција,

граден во опус квадрум, кој заедно со делумно зачуваните сидови од сличен тип, претставува најстара архитектура на Калето и потекнува од 535 година, од времето на владеењето на царот Јустинијан. Тоа е, главно, времето на продорот на варварските племиња (меѓу нив и на Словените) кои го приморале византискиот император Јустинијан I, веднаш по стапувањето на престолот на Источното царство, да обрне големо внимание на градовите во царството, настојувајќи да го осигури, покрај другите комуникации, и Повардарието пред варварските наезди. Треба да истакнеме дека честопати во литературата се доведува во врска рановизантиската тврдина на Калето и самиот град Скопје со споменуваната во старите извори Јустинијана Прима. Меѓутоа, ова прашање барем досега не е со поголема сигурност расветлено.

Проучувањата покажаа дека за градење на оваа тврдина се користени камени блокови од урнатините на градот Скупи, локалитет што се наоѓа во близина на тврдината. Денес од оваа утврда се останати урнатини во должина од 121 метар со една квадратна, една правоаголна и една кружна кула. Во литературата посветена на скопското Кале се укажува дека водената кула, што се наоѓа во коритото на реката Вардар, ѝ припаѓала на византиската тврдина, што го потврдуваат камените блокови извадени од истото место како и тие за тврдината.

Имајќи ги предвид историските извори што даваат податоци за упаѓањето на варварите, може да

се смета дека набргу по сидањето на тврдината, утврдениот град бил разурнат, или во поголем дел оштетен. На ваквата положба укажуваат констатираните поправки и президувања.

Не е познат точниот датум на сидањето на средновековниот град на скопското Кале. Меѓутоа, може да се смета дека тоа е времето на повторното заземање на овие краеве од Византија. Во XI век Скопје е важен административен и воен центар. Во големите напори за зачувување на своите територии, Византија презема и градење на тврдини на клучните позиции. Во овој период, според мислењето на поголем број истражувачи, секако била изградена и средновековната скопска тврдина која ја опфаќала веќе старата рановизантиска тврдина, што во тоа време веројатно била во урнатини или потешко оштетена. Врз основа на некои археолошки податоци тврдината датира од X–XI век.

Наоѓајќи се на многу значајно стратешко место, на раскрсница од патишта, тврдината била опсадувана и напаѓана многупати, како од варварите, така подоцна и од српските средновековни владетели, и на крајот од Турците.

Низ повеќе вековното постоење на оваа тврдина немаме непосредни податоци за изгледот и за животот. Затоа ќе наведеме некои историски податоци, за кои сметаме дека би можеле да бидат тесно поврзани со тврдината.

Така, по пропаста на Самуиловата држава во 1018 година, градот бил заземен од страна на востаниците под раководство на Петар Делјан

(1040–41 год.) Неколку години подоцна овие краеве ги напаѓаат Куманите уништувајќи сè живо на својот пат. Уште не биле стабилизирани приликите по походот на Куманите, кога македонските Словени дигнале повторно востание во 1072 година, кое било задушено од драчкиот Дукс Никифор Вриение. Истата година Скитите и Печенезите врвеле по овие краишта, така што Скопје и Ниш биле разорени. Само неколку години подоцна Норманите на Боемунд ги зазеле Полог и Скопје, а она што останало по овој поход го уништува српскиот жупан Вукан.

До крајот на XIII век, Скопје честопати преминувало од византиски во бугарски раце и обратно. Во 1282 година српскиот крал Милутин го зазел Скопје и го присоединил кон српската држава. По менувањето на повеќе владетели, во 1392 година Скопје паднало во рацете на османлиите.

Дури во XIV век наидуваме на историски извори во кои директно се споменува тврдината. Така во повелбата на кралот Милутин дадена на манастирот Св. Ѓорѓи - Горга во Скопје, од 1303 година стои дека градот имал „3'д градски обла пирга, водена пирга, голема врата и водена врата“.

Византискиот парламентарец Теодор Метохит, кој во Скопје бил во 1299 година, запишал дека бил утврден не само горниот град Акрополисот, туку и долниот град, што бил опкружен со сидови и кули.

Подоцна, со појавата на огненото оружје, постепено се правени напори за приспособување на тврдината кон новите услови (направени

се пушкарници и места за топови). Подетален опис на тврдината на скопското Кале дава Евлија Челебија: „Тоа е утврден град, цврста и јака утврда со двојни бедеми. Градската порта и бедемите се изградени од клепан камен кој свети како да е полиран. Толкава префинетост и уметност на обработка не може да се види ниту во еден друг град. Градот лежи во средината на Скопје. Тоа е висок град и шедадовска градба со петоаголен облик. Бедемот, со кој од сите страни е опкружен градот, висок е до педесет аршини. Градот е опкружен со седумдесет бастioni и три демир порти (железни порти) на југоисточната страна, а во предворјето на секоја висока порта се наоѓаат многу стражари. Вратата и сидовите на тоа предворје се нажитени со разнo оружје и алат потребен за оружјето. Не постои положба што би доминирала над градот, тој самиот лежи на високи карпи, а од него се гледа целото поле.

Од западната страна тече реката Вардар. На таа страна има пат што води низ пештери кон „водената кула“ што се наоѓа на брегот на реката. На таа страна од градот се наоѓа бездна, страшна како пеколните длабини, таа нема излез, ниту може да го има. На источната, југоисточната и северната страна на градот се наоѓаат длабоки ровови. На страната, пред портата, се наоѓа дрвен мост префрлен преку ровот. Стражарите понекогаш го подигнувале тој мост со помош на чекрек и така создавале брана пред портата. Над оваа порта се наоѓа натпис во кој се кажува кога

била поправена оваа порта. Натписот гласи:

„Мудриот син на Мехмед-хан во годината осумстотини и педесетта“ (односно 1446 година).

Во ваква положба оваа тврдина ја нашол австрискиот војсководител Пиколомини во 1689 година, што дознаваме од неговото писмо упатено до царот Леополд: „... тврдината е сидана на стар начин, сега наполно без одбрана и вода, нема простор за коњицата...“.

Од патописците кои ја посетиле тврдината во XIX век дознаваме дека овде биле магацини и барутани, воената болница и затворот. Теренот на старата скопска тврдина бил користен до најново време од воените власти.

Катастрофалниот земјотрес од 1963 година му нанесе на стариот утврден град големи штети. По земјотресот преземени се мерки за конзервација и реставрација на неговите сидини. Денес градот е делумно реставриран. Изградени се дури и некогашните округли кули наменети за топовски места. Некои од квадратните кули надвиснати над реката Вардар делумно се реставрирани така што со своите назабени сидови укажуваат на некогашниот изглед на оваа тврдина.

Денес просторот на тврдината, во кој е уреден парк, служи за разонода на граѓаните. Во вечерните часови од ова место се пружа прекрасна глетка на осветлениот град, расположен од двете страни на реката Вардар.

К. Б.

СКУПИ

Во непосредна близина на денешниот град Скопје, меѓу селата Злокуќани и Бардовци се наоѓа античката населба Скупи. Овој археолошки локалитет е познат одамна, бил истражуван со прекинати повеќе години, а и денес се вршат систематски ископувања и конзервација на откриените ѕидини. Инаку, Скупи првпат го споменува римскиот историчар Титус Ливиус. Под името Скупои, Скупос и Скупис тоа се среќава подоцна и во други историски извори. Подолго време во науката е барано решение за појавата на постојаната плурална форма на името на градот во стариот век. Денес постои мислење дека Скупи било место што најнапред го формирале Дарданците, а подоцна, на неговото место, или што е уште веројатно крај него, Римјаните изградиле нов град. Двете населби една до друга со исто име ја дале плуралната форма Скупи и Скупои. За време на императорот Октавијан Август, во 35 година од н. е. Дарданија и Скупи биле зафатени од римската окупација. Но, ова време на востановување на римската управа бележи и највисок степен на дострелот во областа на културата и уметноста.

Наоѓајќи се на потегот Солун - Белград, Скупи станало значајно место во кое низ вековите настанувале промени. Така влегувајќи во составот на провинцијата Илирикум тоа сè повеќе било латинизирано, посебно со колонизирањето

на римските ветерани од VII легија. Промените во градот најрано ги покажуваат надгробните споменици кои почнувајќи од II па во III и IV век се со латински натписи, а меѓу имињата на починатите многу ретко почнуваат да се среќаваат такви од илирско-дарданската провинција. Ова го објаснува фактот со кој Скупи добил римско муниципално право, а во времето на императорот Хадријан станал и град со римско право, што му овозможило да биде споменуван во хроники и службени документи. Географот Птоломеј го споменува Скупи околу 150 година од н. е. Римскиот историчар Требелиус Полион, во втората половина на III век, односно во 258 година, раскажува за една битка во која заповедникот на Илирците Апуд Скупос однел победа над Готите и Роксоланите, кои го нападнале градот, а ја пљачкосале и цела Мезија. На заслужениот бранител колонијата му подигнала споменик. Христијанството многу рано процветало во Скупи. На првиот помен на еден епископ чиешто седиште се наоѓало во овој град наидуваме во 343 година. Тоа е епископот Парегориус. Ако се има предвид дека легализацијата на христијанството била извршена во 313 година со донесувањето на Миланскиот едикт, тогаш станува јасно дека уште со првите години по легализирањето, а може и уште многу порано, во Скупи се наоѓала јака христијанска општина. Освен споменатиот Парегориус, познати се уште две имиња на епископи. Во 451 година епископот Урсинус испратил писмо до царот Леон

на кое се потпишал со Ursinus episcopus Scupensis Dardanie. Четириесет години подоцна, во 491 година, од Скупи била испратена посланица до папата Галазие со потпис: *Johanes episcopus Ecclesiae scopinae metropolitanae civitatis*. Покрај другите изворни документи да ја споменеме и познатата патна карта - Табула Пеутингеријана, во која се наоѓа одбележено името и позицијата на Скупи. Градот Скупи му бил познат и на римскиот историчар Еутропиус.

Со првите наоди беа направени и обиди за одредување на приближната локација на градот. Се сметаше дека градската акропола е на месноста Зајчев Рид, меѓутоа, најновите истражувања денес покажаа дека и надвор од овој реон, значи подалеку од Зајчев Рид, кон селото Бардовци, се протегала населбата на Скупи. Овде е откриена една терма со простории за ладно, млако и топло капење.

Меѓу досега откриените градби на Скупи, посебно внимание заслужува Театарот, откриен на теренот под акрополата. Тој припаѓа на типот римски театри, за разлика од оној во Стоби граден на грчки начин. Откриени се галериите, просторот за гледачите, оркестрата и сцената. Седиштата биле поставени на јаки сводови изградени од поголеми тули, кои во горниот дел лежат на сидови радијално поставени со сводови со полукружна форма. Оркестрата е пониска за два метра од најнискиот ред на седиштата и од подиумот на сцената, а освен тоа постоел и друг приод што водел директно

до оркестрата. Сцената била раскошно украсена со скулптурална декорација. Таа, секако, била на два спрата. Сидовите на театарот биле обложени со плочки, предимно во зелена, розеникава и други бои. Судејќи по архитектонските фрагменти овој театар бил многу поубав и пораскошно украсен од театарот во Стоби.

Покрај театарот, откриени се и темели на голема базилика чии подови се во мозаик, а на сидовите бил изведен фреско-живопис. Денес се зачувани само фрагменти и дел од цоклата изведена во различни бои, кои имитираат мермерни плочи.

Навлегувањето на источните Готи во Македонија и заземањето на позначајните градови меѓу кои на Хераклеја Линкестидска во 472 година, а подоцна и на Стоби во 479 година, го нарушиле релативниот мир во овој регион. Не е познато дали било нападнато и Скупи, но ако тоа успеало да го избегне нападот на готскиот водач Теодорих, него не можеле да го одминат зачестените напади на Варварите и другите преселнички племиња.

Во еден ден, од 518 година, две несреќи одеднаш го погодиле градот расположен на бреговите на реката Вардар. Прво, бил нападен од варварски војски кои го приморале населението да ги напушти своите домови, и токму кога во градот немало никого се случила втората несреќа - градот бил разурнат до темели од катастрофален земјотрес за кој хроничарот Комес Марцелинус пишува дека зафатил и многу други градови во Македонија.

Напуштениот град останал во ур-

натини, а населението побарало нова локација низводно по Вардар, во близина на местото каде изгледа веќе имало тврдина од порано. Така околу скопското Кале била формирана нова населба.

К. Б.

СКОПЈЕ

Градот Скопје настанал, веројатно, по уништувањето на античкиот град Скупи, кој настрадал во земјотресот од 518 година. Населението кое мигрирало го населило местото на денешно Скопје. Не постојат историски податоци за точната локација на најраната населба. Византискиот историчар Прокопие, современик на Јустинијан I, во своите историски списи од 535 година, споменува еден град кој бил убаво уреден, со многу јавни градби и постројки: базилики, палати на византиски велможи, јавни амами, калдрмисани улици, водовод и др. Цар Јустинијан овој град го нарекол „Јустинијана Прима“ (прва), и на тој начин му се оддолжил на своето родно место. Со сигурност може да се тврди дека овој новоподигнат град се наоѓал на територијата на Дарданија, меѓутоа точно каде бил подигнат, до денес, не е утврдено. Затоа и поврзувањето на Скопје со градот „Јустинијана Прима“ останува недокажано.

Кон крајот на VI век Словените се јавиле под сидините на градот Скопје. Кон крајот на VII век го освоиле и засекогаш се населиле во него. Со населувањето на Словените во централниот дел на Балканскиот Полуостров се измениле етнич-

ките прилики во Македонија, така што и градот Скопје бил населен предимно со Словени. Иако словенизиран, градот Скопје останал и понатаму под доминација на византиската административно-управна и политичка власт, како и под нејзино културно влијание. По немирниот период кој траел околу три столетија, од почетокот на IX век Скопје започнало релативно мирно да се развива. Во втората половина на IX век Македонија потпаднала под власта на бугарската држава. Во 971 година Бугарија потпаѓа повторно под власта на Византија, што значи и градот Скопје повторно се нашол во границите на византиското царство. Политичките и други несигурности во бугарската држава ја искористиле синовите на кнезот Никола, комитопулите (млади кнезови) Давид, Мојсеј, Арон и Самуил во 976 година дигнале востание. По победата на Самуил, Скопје влегува во состав на Самуиловата држава. По битката на Беласица (1014), почнува пропаѓањето на големото Самуилово царство, така што 1018 година Скопје е под византиска власт. Подоцна, за време на словенските бунтови предводени од Петар Делјан (1040-41 г.) и Ѓорѓи Војтех (1073 г.) Скопје е седиште на востаничките борби. Од 1282 година, за време на владеењето на кралот Милутин, Скопје е присоединето кон Србија. Во XIV век Скопје станало главен град на српската држава и се развило во важно трговско место. Во време на владеењето на цар Душан (1331-1355), Скопје постигнало најголем стопански подем. Во 1346 год. цар

Душан се крунисал тука за прв српски цар. Во 1392 година Скопје го заземаат Турците. Со нивното доаѓање започнува доселувањето на првите турски семејства од Анадолија, како и иселувањето на градското население. Скопје, како и други градови на Балканскиот Полуостров, што потпаднале под турска власт започнало да ја менува својата физиономија добивајќи изглед на турско-источен град. Во прво време, до 1453 година, Скопје било престолнина на турските султани; сè до крајот на XV век и главно турско воено седиште за освојување на Балканскиот Полуостров. Во тоа време биле подигнати неколку значајни палати, џамии и други јавни градби. Во XVI и XVII век Скопје брзо се развило во занаетчиски и трговски центар. За сместување на трговците и нивната стока биле подигнати караван-сараи и анови (Куршумли-ан, Сули-ан, Капан-ан). Разните патописци што го посетиле Скопје го опишуваат како град со сите ориентални особености. Евлија Челебија ја споредува скопската чаршија со таа во Цариград. Тој пишува дека Скопје во тоа време имало 2150 дуќани, еден безистен, 70 јавни амами (бањи), 120 џамии, 110 чешми, голем број беговски конаци и 12.000 станбени згради со околу 60.000 жители. Трговскиот караван одел кон север - спрема Белград, а одржувал трговски врски со Солун, Дубровник и др.

Австрискиот генерал Пиколомини, за време на Австро-турската војна, есента 1689 година, го запалил Скопје. Во пожарот, освен масивните, камени градби, градот бил скоро целосно уништен. Поради тоа, Скопје, низ целиот XVIII век, не можел да го поврати својот поранешен изглед и личел на поголема селска населба. Ами Буге, во својот патопис „Низ европска Турција“ (1836) го опишува Скопје како турска касаба со 2.000 куќи и 10.000 жители. Дваесет години подоцна бројот на населението се зголемил на 20.000 жители, со 4.470 куќи. Сè до крајот на турската власт во Македонија, Скопје било нивни административен центар (седиште на вилает) и повторно станал познат по занаетчиството и трговијата.

По Балканските и особено по Првата светска војна, Скопје започнало да го менува својот изглед. На десната страна од Вардар се подигнал модерен град.

На 26 јули 1963 година Скопје го снајде катастрофален земјотрес во кој многу луѓе ги изгубија своите животи, а градот се претвори, во најголемиот свој дел, во урнатини. Тогаш, повеќе значајни споменици на културата беа сериозно оштетени или урнати.

Денес Скопје ја доживува својата ренесанса. Тој се изградува во вистински современо урбанизиран град.

А. Н.

ЦРКВАТА СВ. ПАНТЕЛЕЈМОН - НЕРЕЗИ

I

Во Скопје, како и по падините на живописните планини што го опкружуваат, во различни времиња биле изградени множество споменици на културата, меѓу кои со своето значење се истакнуваат неколку цркви и манастири. Меѓу нив посебно внимание привлекува манастирската црква посветена на св. Пантелејмон - заштитникот на здравјето, што се наоѓа во село Горно Нерези. На ѕидовите на овој уметнички споменик е зачувано фреско-сликарство, кое по своите квалитети со право се вбројува меѓу врвните дострели на византиското сликарство од периодот на XII век, времето на владеењето на познатата династија на Комнените. Зачуваниот натпис, врежан на мермерна плоча поставена над влезната врата ги дава основните податоци за историјата на црквата, која била изградена и живописана во 1164 година, со средствата на византискиот принц Алексеј, син на Константин Ангел и Теодора, најмладата ќерка на византискиот император Алексеј I Комнен.

Посетувајќи ја денес црквата Св. Пантелејмон во Горно Нерези, на некој начин ни станува јасна замислата на принцот Алексеј, кој немал претензии да изгради монументална градба која со својата големина, употребениот материјал и раскошен мебел ќе ги засени дотогаш познатите градби на Цариград или Солун. Неговата концепција

била значително поскупоцен во однос на големината и раскошот, но, како што денес заклучуваме, не и во однос на квалитетот и мајсторството на градителите и живописците, кои биле поканети да го реализираат објектот. Дека принцот не згрешил во изборот, зборуваат хармоничните форми на црквата, за чие градење биле употребени обичен кршен камен и тули извадени во околината на манастирот, но со големо мајсторство претворени во полихромни површини кои го потенцираат впечатокот дека објектот израснал од една монолитна карпа, која во горниот дел завршува со една поголема осмострана и четири помали четиристрани куполи.

Ако непознатиот градител спаѓал во редот на талентираниите мајстори-градители, непознатите зографи на живописот, без сомнение, ги претставувале најзначајните имиња на византиските зографи на своето време. Со силата на своето сликарство тие, покрај другото, овозможиле да биде исполнет, секако, и еден од основните мотиви на ктиторот - да не биде заборавен, што лесно можело да се случи, зашто принцот Алексеј, колку што денес ни е познато, спаѓал меѓу помалку познатите личности од фамилијата на Комнените.

Од времето на градењето на црквата во 1164 година до 1555 година, кога во овој регион се случил еден од посилните земјотреси, во ова турско подрачје, манастирот бил наполно зачуван. Какви биле и колку настрадале старите манастирски конаци не е познато, но за црквата со сигурност се знае дека

ја изгубила централната купола во која, може да се претпостави, бил насликан Исус Христос Пантократор со фигурите на пророците фланкирани од страните на осумте прозорци. Биле оштетени и некои од сводовите во кои биле насликани композиции што ги илустрираат големите празници. Загрижените калуѓери на манастирот, помогнати од населението, во тие тешки денови на ропството под османлиите, нашле сили и средства да ја обноват црквата. Овде е место да ја подвлечеме големата љубов, но и усет за високите вредности на сликарството на оваа црква што го покажале, од една страна обновувачите, а од друга зографите кои биле поканети да го изведат живописувањето на новоизградените површини. Работејќи на новиот живопис тие настојувале да го зачуваат секој квадратен сантиметар од стариот, подредувајќи го својот цртеж и композиција кон фрагментарно зачуваните фигури од стариот живопис. Овие настојувања посебно ги илустрира композицијата „Причестувањето на апостолите“ насликана во просторот на апсидата, каде под некои од новонасликаните светители се распознаваат и делови од телата на светителите, кои биле насликани во рамките на стариот живопис. Така, од периодот на втората половина на XVI век, до втората половина на XIX век, посетителите на нерешката црква имале можност да ги гледаат и старите и новите фрески, односно живописот од 1164 година и оној насликан по силниот земјотрес од 1555 година, но тоа за жал, од втората половина

на XIX век, било оневозможено поради една чудна одлука, врз постариот живопис да се наслика нов. Новонасликаниот, дело на сосема невешт зограф, покривајќи го во целина стариот живопис, и тој од 1164 година, и оној од втората половина на XVI век, до крајна мера го изменил внатрешниот изглед на црквата.

Благодарејќи на научниот интерес на познатиот историчар на византиската уметност Никола Окуњев, во 1926 година, повторно е откриен поголем дел од стариот живопис. Ова откритие ги отвора вратите за интензивно проучување на нерешкиот живопис, при што посебно внимание му е посветено на проблемот на хронологијата, иконографските особености и стилските карактеристики. По извршените проучувања, живописот на непознатите нерешки зографи беше вброен меѓу најзначајните споменици на византиската уметност, во прв ред поради извонредните сликарски квалитети. Нужно е да се нагласи дека до времето за поопстојното запознавање со вредностите на ова сликарство, постоеја одредени тенденции за оспорување на креативноста и еволуцијата на византиската уметност. Меѓутоа, нерешките зографи, со силата на својот талент ги отстранија сомневањата, покажувајќи ја недвосмислено токму таа креативна нота на своето сликарство. Се разбира, и нивното сликарство се одвива во рамките на општите стилски норми во ликовното изразување од периодот на XII век, но она што е ново, креативно, тоа, секако, е

Манастир Св. Пантелејмон, с. Г. Нерези
Композиција *Оплакување на Христа* (детал)

стремежот за подвлекување на драматизмот во композицијата и силно одбележување на емоционалните содржини на ликовите. Денес, кога се зборува за развојот на византиското сликарство од XII век, со тенденција да се дефинираат карактерот на оваа уметност и патот на нејзиниот развој, заедно се разгледуваат достигнувањата на зографите во неколку познати цркви: во градот Костур, Св. Бессребреници Кузман и Дамјан и Св. Никола, во Преспа, црквата Св. Ѓорѓи во село Курбиново - со живопис насликан во 1191 година. Меѓу сите овие творци, нерешките мајстори ги презентираат врвните достигнувања на цариградската дворска уметност, додека зографите на костурските цркви, иако

под директно влијание на дворските зографи не се во состојба да ги скријат слабостите на провинциските сликари - занаетчи. Нивната композиција во извесна мера е наивна а цртежот несигурен. Слични се и карактеристиките на живописот во Курбиново. Веќе споменавме дека црквата во Нерези, по своите димензии, спаѓа во редот на помалите цркви од типот впишан крст во правоаголен простор, во случајот комбинација со слободен крст. Оттаму и содржината и распоредот на живописот се прилагодени кон можностите што ги нуди црква со мали димензии и од ваков комбиниран тип. Над цоклата што имитира разнобојни мермерни плочи, во првата зона се насликани фигури на све-

тителите во цел раст - неповторлива галерија ликови со максимално издиференцирани физиономии. Лесно ги распознаваме и следиме по нивните индивидуални белези, зашто некои се претставени како добродушни старци, задоволни од она што го сториле во животот, други како сериозни и строги, спремни секој момент да направат забелешка поради нешто, макар тоа да е само посмело движење или повисок тон. Едни се намуртени како да изразуваат незадоволство од она што го постигнале проповедајќи ги начелата на христијанската религија, други замислени како да жалат за изгубеното време. Галеријата ликови во цел раст се одликува и по бројноста на вешто насликаните свети војни, кои се предадени како млади и силни мажи облечени во панцирни кошули и богато украсени туники, со комплетно наоружување и големи штитови в раце. Во просторот на олтарот, по столбовите и на сидовите на црквата насликани се допојасни фигури на светители во медалјони, меѓу кои, со својот цртеж, прекрасниот колорит и ненадминатата експресивност посебно се истакнуваат ликовите на светите врачии Кузман и Дамјан, од кои ликот на Дамјан, ни се чини, ги содржи сите достоинства на овој единствен по својата вредност сликарски ансамбл. Кога ги споменуваме ликовите насликани на столбовите, во источниот дел на црквата, треба да нагласиме дека на челната страна, во посебни копаничарско обработени штукатурни рамки, украсени со орнаменти од преплетена лозница со широки

лисија и стилизирани пауни, насликани се од едната страна патронот на црквата св. Пантелејмон, а од другата св. Богородица со малиот Христос в раце. Св. Пантелејмон е претставен како висок, нежен и духововен младич, кој во десната рака држи скалпел, а во левата кутија за лекови. Нужно е да се нагласи дека споменатите фигури со своите штукатурни рамки сочинуваат една целина со камениот иконостас, од кој до денес останале: архитравната греда, еден столб со капител и дел од парапетна плоча, сосема доволно за да се изврши реконструкција.

Внимателно разгледувајќи го живописот во нерешката црква, на секого му станува јасно дека е дело на повеќе раце, меѓу кои на двајца главни мајстори кои се разликуваат помеѓу себе, не толку по цртежот колку по колоритот. Но, работејќи подолго време заедно успеале да го подредат и цртежот и колоритот кон една единствена цел - динамично и драматично сликање на настаните раскажани во светото евангелие, подвлекувајќи ја при секоја можност својата определеност на фигурите да им вдахнат разбранет внатрешен живот. Нужно е да одбележиме дека и во обемната литература, која од ден на ден се зголемува, се искажани веќе одредени мислења за бројноста на зографската тајфа којашто работела на живописувањето на црквата Св. Пантелејмон во Нерези. Така, В. Лазарев смета дека живописот го работеле неколкумина мајстори (четворица или петмина). За главниот мајстор, В. Лазарев смета дека е повиканиот мајстор

Св. Воин од црквата Св. Пантелејмон во Г. Нерези, Скопје

од Цариград, со чија рака бил изведен живописот на најодговорните и најосветлените делови во црквата. Кон овој дел припаѓаат и досега најзначајните зачувани композиции: „Сретење“, „Преображение“, „Лазарево воскресение“, „Раѓање на св. Богородица“, „Воведение на св. Богородица во Храм“, „Влегување во Ерусалим“, „Симнување од крст“ и „Оплакување Христово“.

Главниот мајстор се покажува многу опитен и сосема уверен во себе. Тој слика брзо и смело владеејќи со еден широк дијапазон сликарски постапки, во што се покажува неговата првокласна обука. Вториот зограф, според Лазарев, најблискиот помошник на главниот мајстор кој ја работел композицијата на Евхаристијата (Причестувањето на апостолите) и некои од лико-

вите на светите војни, работи со помалку сигурен манир и слика со нешто поразводнети бои.

На овие двајца главни зографи им помагале двајца или тројца ученици, чии раце можат да се распознаат во живописот изведен во нартексот и во страничните простории. Нивната работа уште повеќе отстапува од работата на главниот мајстор. Кога зборуваме за живописот на нартексот и на страничните простории, односно за работата на учениците на главниот мајстор и неговиот најблизок помошник, сакаме да ја нагласиме мислата на познатиот историчар на византиската уметност В. Лазарев за можноста учениците да биле од редот на зографите кои живееле и работеле во овој регион. Оваа мисла има многу реални согледувања и ни се чини дека В. Лазарев не греша кога укажува на таа можност.

Но да се вратиме кон делото на главниот нерешки зограф. Како врвни негови достигнувања се сметаат, пред сè, композициите: „Оплакување Христово“ и „Симнувањето од крстот“.

Композицијата „Оплакување Христово“ е позната тема која се среќава скоро во сите цркви насликани пред и по живописувањето на нерешката црква. Но, „Оплакувањето“ во Нерези од сите нив се разликува, не толку по иконографските посебности, колку по извесни елементи што се покажуваат како достоинство на непознатиот зограф од Нерези. Во прв ред тоа е потенцираното истакнување на внатрешните чувства на прикажаните личности. Св. Богородица е

насликана како мајка која плаче над својот мртов син. Нејзиното лице изразува болна гримаса на длабока жалост. Нејзиниот поглед е вперен во лицето на мртвиот син што го држи во драматична преградка. Богородица во оваа композиција не е онаа позната мајка од постариот живопис, која со крајно воздржани гестови, со лесно наведната глава, или само со малку крената рака ги искажува внатрешните чувства. Овде св. Богородица е мајка која плаче за својот мртов син. Нејзиното лице е згрчено, веѓите се силно подигнати и набрани, усните стегнати во грч, а од очите избива тага којашто се пренесува и на другите личности во композицијата. Напуштајќи го Цариград непознатиот зограф како да се почувствувал послободен. Се добива впечаток дека неговото дело настанало под влијание на описите од апокрифната литература. Во Никодимовото евангелие или во делото на Георгие Никомедијски, св. Богородица е опишана како обична мајка која откако го видела телото на својот мртов син положено на земја, не можела да ги потисне во себе чувствата, се фрлила врз него прегрнувајќи го и леејќи врели солзи. Во тој поглед нерешкото Оплакување станува навистина неповторлива слика, вистинска вредност на византиското сликарство. Споредувањето на оваа композиција со друга, на пример со прочуеното „Оплакување“ на италијанскиот сликар Ѓото, работено околу 140 години подоцна во Капела Арена во Падова, покажува дека нерешкиот зограф повеќе внимание му посветил на

Црква Св. Пантелејмон, Г. Нерези, детаљ од композицијата
Влегување во Ерусалим

прикажувањето на внатрешните чувства на насликаните личности и далеку повеќе успеал во тоа од славниот Ѓото. Италијанецот своето внимание го свртел повеќе кон обработката на облиците на своите фигури, давајќи им силна тродимензионална реалност, така, ни се чини дека се работи за фигури со полна пластичност, што нерешкиот зограф не ја постигнал. Меѓутоа, нерешката св. Богородица плаче, нејзината болка ги пара срцата, а Ѓотовата е претставена како млада, крепка жена со малку натажено лице.

Споредувањето на сликарството на нерешките зографи со тоа на Ѓото, само по себе наметнува едно прашање, кое, впрочем, во изминатите години честопати е

поставувано од љубителите на средновековната уметност. Тоа е прашањето за појавата на ренесансни елементи во ова сликарство, поточно прашањето би гласело: дали има место да се зборува за некакви ренесансни елементи во нерешкото сликарство?

Продлабочените студии покажаа дека одговорот е негативен ако се мисли на ренесансни елементи во смисла на тие од италијанската ренесанса чиј прв весник е токму Ѓото, но, се разбира одговорот би бил потврден ако се мисли на елементи што ги носи т.н. ренесанса на Комнените. Зашто, сосема е јасно дека на Балканот, во тој период, а и подоцна, не постоеле никакви, во прв ред економски, а потоа политички и други услови што би

овозможиле појава на ренесанса во смисла на италијанската, и тоа повеќе од еден и пол век порано отколку во Италија.

Својата основна концепција за прикажување личности со јасно изразени внатрешни чувства, сликање композиции со силно изразен драматизам, непознатиот нерешки зограф успешно ја спроведува и во познатата композиција „Симнувањето од крстот“. Во еден сосема реален простор, во кој сината линија на небото се допира со маслинесто-зелената линија на земјата, е поставен голем дрвен крст за чиј долен дел сè уште се приковани нозете на мртвиот Христос. До крстот, избивајќи во предниот план, поставени се степеници на кои е застанат Никодим кој во рацете го држи мртвото тело на Христа. Од левата страна е св. Богородица, а од десна св. Јован. Од иконографска гледна точка, би се рекло, нерешката композиција не се разликува многу од истата насликана во периодот на XI век во криптата на манастирот Св. Лука во Фокида. Но, токму ова споредување покажува кои се новините што ги внесува зографот на Нерези. Св. Богородица во сликарството на манастирот Св. Лука ја држи раката на Христа како да сака да предизвика сочувство за нанесените рани, но во Нерези таа го прегрнува мртвиот син, чиешто тело е опуштено, нежно допирајќи го своето лице до неговото. Нежната мајка, и овде растргната од тешка болка, се поведува по силните мајчински чувства, не водејќи сметка за воздржаноста што беше една од карактеристиките на византиското

сликарство од претходната епоха. Опишувајќи ги композициите што ги илустрираат „Страдањата Христи“, треба да нагласиме дека не помалку интересни и значајни за византиското сликарство биле композициите насликани на сводовите, но тие, за жал, биле уништени во силниот земјотрес од 1555 година.

Во втората зона, на јужниот сид, се наоѓа композицијата „Влегување во Ерусалим“. И оваа композиција е мошне оштетена, но сепак импозантно делуваат зачуваните ликови на десната половина од композицијата каде што се насликани граѓаните на Ерусалим коишто застанати пред портата на градот, го пречекуваат Христа.

Меѓу нив се забележува и една жена, која сакајќи да му овозможи на своето дете да го следи доаѓањето Христово, го качила на рамото.

На западниот сид, по целата широчина, претставени се две значајни композиции: „Раѓањето на св. Богородица“ и „Воведението“. Разгледувајќи ги, нашето внимание посебно го привлекуваат неколку вешто изведени детали, меѓу кои најинтересен е капењето на малата Богородица во голема када, како и групата жени кои држат тасови во рацете. Во втората композиција вниманието го привлекува групата девојки со своите продуховени лица. На северниот сид, насликана е композицијата „Лазарево воскресение“. Во предниот план зографот насликал интересен детаљ. Силен човек со голем напор ја крева надгробната плоча настојувајќи да ја префрли од едната, на другата

Манастир Св. Пантелејмон во с. Горно Нерези
Композиција *Раѓање на Св. Богородица* (детал)

страна. Десно од него, пред нозете на Христа, насликани се сестрите на Лазар, од кои едната ги бакнува нозете Христови, а другата е сврте- на кон својот воскреснат брат, како да сака уште еднаш да се увери дали навистина воскреснал.

Ако во досега споменатите компо- зиции, посебно во „Оплакувањето“ и „Симнувањето од крстот“, тере- нот на кој се случуваше собитието беше лишен од секаква вегетација што, сметаме, на посебен начин го покажуваше и емоционалниот однос на зографот кон собитието што го слика, во композицијата „Преображение“ гледаме, не толку бујна, но разновидна и педантно изведена вегетација меѓу која забележуваме стари глуждовити маслинови дрвја, трева, црвени и сини цветови.

Во композицијата „Сретење“, насликана на јужниот сид, зогра- фот, за да го одреди точно местото на настанот, грижливо ја обрабо- тува внатрешноста на просторот, сликајќи цокла од разнобојни мермерни плочи, вообичаена декорација во сите поголеми и побогати храмови. И покрај ста- тичноста на фигурите што доаѓа од иконографската содржина на оваа композиција, зографот нашол начин да внесе и драматична нота. Тоа е живото движење на испла- шениот Христос во рацете на св. Богородица.

Во олтарниот простор насликани се во цел раст, во првата зона, архијереите од „Великиот вход“ облечени во бели полиставриони со темноцрвени крстови. Под композицијата „Причестување на

апостолите“ насликана е „Хетимасијата“.

Меѓу ликовите насликани во поткупните странични простори посебно внимание заслужува ликот на св. Трифун, облечен во бел хитон и црвен химатиот. Светлозелениот ореол го потенцира духовеното младо лице вбројувајќи го меѓу најуспешно насликаните ликови, не само во оваа црква, туку во византиското сликарство, воопшто.

Досега споменатите ликови и композиции, како и оние кои по овој повод не ги спомнавме, изведени со рацете на нерешките зографи, претставуваат единствена галерија на врвните достигнувања на уметноста од времето на Комнените кои стигнале до нас.

II

Веќе спомнавме дека по земјотресот од 1555 година, црквата била обновена. На новоизградените површини бил изведен живопис. Непознатиот зограф, поставен пред задачата да ги покрие со фреско празните површини, тргнал од концепцијата која била прифатена и практикувана во XVI век. Над зоната со стариот живопис тој поставил фриз од медалјони со маченици, но заради тесниот репертоар не бил во состојба да пронајде нови, адекватни за оваа црква, сцени, или едноставно да ги повтори оние што недостасувале поради уништувањето, туку едноставно почнал да ги слика оние сцени што му биле познати и подготвени за сликање во нова црква, заборавајќи дека на сидо-

вите некои од нив веќе се насликани. Така, денес, разгледувајќи ја црквата, наидуваме на истите композиции, еднаш насликани во рамките на стариот, а вторпат во рамките на живописот од XVI век. Но, ова има и своја добра страна. Ни помага лесно да ги компарираме и да ги сфатиме разликите помеѓу сликарството настанато во епохата на Комнените и од времето на турскиот султан Сулејман Величествениот (1520-1566 год.)

Зборувајќи за сликарството на непознатиот зограф од XVI век, нужно е да нагласиме дека тоа нема поголеми квалитети. Цртежот и колоритот далеку се под можностите на другите зографи од ова време. Спореден со живописот на манастирот Св. Никола Топлички во с. Жван - Демирхисарско, работен во 1537-43 година од раката на Димитар зограф, од село Леуново, нерешкиот зограф се покажува далеку послаб.

Далеку поталентиран се истакнува, исто така, непознатиот зограф кој на сидот, десно од влезната врата што води од нартексот во наосот, го насликал во цел раст св. Архангел Михаил. Овој лик поставен до вратата, преку опширниот текст испишан на отворен свиток ги предупредува посетителите што би влегле во храмот со „нечисто срце“. Во десниот долен агол испишан е текст, во кој се споменува дарителот Стоико. Ако правилно го дешифриравме впишаниот запис што се наоѓа на оваа фреска, од кој се чита „Во лето 7000“, тогаш, до вратата фланкираниот архангел можеме да го датираме пред 1492 година, што врз основа на стилот би било невозможно.

III

Црквата Св. Пантелејмон е опкружена со висок манастирски ѕид кој затвора простран двор, во кој се сместени зградите на конакот и другите помошни простории, како и големата чешма која преку целата година обилува со студена пивка вода.

Како изгледале старите конаци, кои биле изградени за потребите на калуѓерите, секако веднаш по ѕидањето на црквата, или паралелно со неа, што значи, во втората половина на XII век, не е познато. Меѓутоа, сосема е логично да се претпостави дека тие постоеле и во зависност од состојбата, низ вековите, биле поправани, проширувани и обновувани. Дали конаците кои се одржале до наше време биле изградени на постарите темели, тешко е да се каже, иако разгледувајќи го просторот, се чини дека сегашното место отсекогаш било најзгодно за таа намена.

Конаците се состојат од една голема, една помала и неколку помошни згради. Големiot конак, по својата форма, поделеноста на приземје и спрат, распоредот на просториите, материјалот од кој е изграден, и низа други особености потсетува на конаците од познатите светогорски манастири, како и на конаците во македонските манастири, меѓу кои, да ги споменеме: Св. Јован Бигорски, Св. Јоаким Осоговски и Св. Гаврило Лесновски, последните се изградени кон крајот на XVIII и првата половина на XIX век.

Ако судиме по големината на

нерешките конаци ќе заклучиме дека монашкото братство на овој манастир не било големо, би се рекло, никогаш не го надминувало бројот на изградените ќелии, а тие не биле повеќе од десетина.

Напуштени уште од крајот на XIX век конаците до нас стигнаа во многу тешка состојба, така што нивното обновување и адаптирање се покажа како неминовност. Денес, обновени, ја имаат истата форма и изглед. Адаптацијата на катот за ресторан во кој се сервираат национални македонски јадења, и на приземјето во подрум, му овозможува на стариот манастирски конак да го продолжи својот век, служејќи ѝ на новата современа намена.

К. Б.

МАНАСТИРОТ СВ. НИКИТА - С. БАЊАНИ

На падините од Скопска Црна Гора, северозападно од Скопје, помеѓу селата Горњане, Бањани и Чучер, на една возвишеност, подигнат е манастирот Св. Никита, значаен споменик на средновековната македонска архитектура и живопис. На темелите од постара црква, кралот Милутин ја подигнал манастирската црква како своја задужбина во 1307/8 година. Скоро во исто време од споменатиот владетел била подигната и една капела од јужната страна на црквата, која била посветена на св. Јован Претеча.

Црквата на манастирот Св. Никита била неколкупати поправена.

Во 1574 година јужниот влез бил поправен, а според еден натпис од 1692 година црквата била обновена. Тогаш напoлно била урната и капелата посветена на св. Јован Претеча. Во XIX век на куполата е изградена нова калота поради тоа што старата била урната.

Архитектонски, црквата е решена во форма на впишан крст во правоаголно пространство, купола подигната со помош на пандантифи и четири четвртести столбови. Сидана е од камен и тули поврзани со малтер. За украс на фасадите применети се слепи аркади исполнети со разни геометриски орнаменти, кои на споменикот му даваат декоративен и живописен изглед. Ова особено е потенцирано на олтарната апсида. Првобитните мали прозорци на јужната и северната страна на црквата биле затворени а на нивно место отворени се други во вид на бифори.

Живописот на црквата потекнува од времето кога е градена, со исклучок на некои делови каков што е случајот со фреските во куполата каде има понов живопис од XIX век. Потребно е да се каже дека во црквата има фрагментарно зачуван и постар живопис од старата првобитна црква на чии темели е подигната денешната, и тоа во долните делови на сидовите од столбовите и во олтарната апсида. Врз основа на натписот, кој се наоѓа на штитот од Теодор Тирон на јужниот сид во првата зона, дознаваме дека црквата ја зографисале зографите Михајло и Евтихие. Истите мајстори се автори и на фреските во црквата Св. Климент (Богородица Перивлептос) во Ох-

рид, и црквата Св. Ѓорѓи во село Старо Нагоричане, Кумановско. Живописот на црквата Св. Никита, како и кај други цркви, поделен е во зони. Првата зона ја сочинуваат светители во цел раст кои се анфас сликани. Фреските во втората зона се посветени на „Христовите чуда“, од кои посебно се истакнува композицијата „Свадбата во Кана“. Во оваа композиција, еден од присутните е насликан со грб спрема гледачот. Сличен пример имаме и во црквата Св. Богородица Перивлептос, каде сликале истите мајстори, и тоа во композицијата „Тајна вечера“. Некои личности, како што е детето кое пита, се прикажани на многу реалистичен начин. Покрај оваа сцена, во таа зона се насликани и композициите: „Исцеление на младата жена“, „Христос со Самарјанката“, „Исцеление на младиот човек од водена болест“, „Изгонувањето на трговците од храмот“ и др. Во композицијата „Изгонувањето на трговците од храмот“, што се наоѓа на северниот сид, мошне интензивно делува ликот на Евреинот, менувач на пари, кој во левата рака држи кутија, а во десната каса со пари.

Третата зона ги илустрира „Христовите маки“. Меѓу зачуваните и позначајните композиции се: „Тајната вечера“, „Миене на нозете на апостолите“, „Качување на крстот“, „Симнување од крстот“ и „Оплакувањето“. Во олтарната апсида е Причестувањето на апостолите, додека на западниот сид е „Успението на Богородица“.

Во живописот на Св. Никита се согледуваат извесни разлики од

живописот на Св. Климент, што секако се јавуваат како последица од еволуцијата на разбирањата на уметниците. Додека во Св. Климент (Богородица Перивлептос), подигната неколку години порано, сè уште преовладува извесна монументалност карактеристична за живописот од претходните периоди, во црквата Св. Никита јасно се изразуваат тенденциите на опширна наративност, која во XIV век ќе доминира во повеќе цркви во Македонија. Форматот на композицијата несомнено се смалува, а бројот на фигурите се зголемува. Карактеристично за овој живопис е и тоа што, покрај грчките натписи, сретнуваме и старословенски кои биле многу подостапни за населението.

Д. К.

СВ. НИКОЛА - С. ЉУБОТЕН

Изградена на едно зарамнето плато, во непосредна близина на с. Љуботен - Скопско, црквата посветена на св. Никола делува со своите расчленети фасади, профилирани слепи архиволти, прозорци и ниши, со високата осмострана купола, што се издига над крстообразната форма на градбата.

Од натписот, врежан на камениот надвратник, над западната влезна врата, се гледа дека црквата била изградена со средствата на властелинката Даница, во 1337 година. Засега немаме поблиски податоци за оваа властелинка. Нејзиниот починат маж, секако,

спаѓал меѓу позначајните личности на коишто им било доверено управување со стратешки значајни пунктови. Тоа може да се заклучи и од фактот што едниот од синовите на Даница, којашто во текстот е титулирана како госпоѓа, постариот син Бојко, управувал со Матка, месност блиску до Скопје, којашто го контролирала влезот по долината на реката Треска, а вториот син, чие име не ни е познато, управувал со утврдениот град Звечан на реката Ситница, исто така познат по своето стратешко значење.

Во извесен период објектот бил крајно запустен при што тешко настрадале горните делови на градбата, а со нив и живописот по сидовите од внатрешниот простор. Во 1928 година била изведена темелна реставрација, којашто водела сметка за првобитниот изглед на црквата.

Во основата црквата има форма на едноставен впишан крст во правоаголно пространство. Над централниот простор се издига купола која се потпира на четири четвртести столбови. Олтарната апсида од внатрешната страна е полукружна а однадвор петострана, украсена со слепи ниши во горниот дел. Декорацијата на апсидата завршува со фриз од тули, подредени во форма на шаховски полиња, крстови и квадрати.

Живописот, многу оштетен во времето кога црквата била напуштена и откриена, ги носи сите карактеристики на сликарството од првата половина на XIV век. Суптилно сфатениот и вешто предадениот цртеж, без груби анатомски неточности укажува на пореалистичниот

период во реализацијата на ликовите и композициите, предадени со богат колорит во кој преовладуваат топлите тонови.

Авторот е непознат, но тој секако спаѓал во бројот на талентираниите зографи, на кои им биле познати остварувањата на претходниците и дострелите на современите зографи. Зашто само пред дваесетина години во овие краеви, во Старо Нагоричане или Бањани, работи познатата тајфа на денес прочуените средновековни сликари Михаило и Евтихие. Не било тешко од селото Љуботен да се отиде до селото Бањани за да се видат виртуозните дострели што ги нуди раката на Михаило и Евтихие, ако за тоа, се разбира, имало потреба. Ако неговиот цртеж и колорит не носат некои дотогаш непознати особености, тогаш неговата иконографска концепција се покажува невообичаена со извесни свои детали. Така, во долната, прва зона, ни се претставени светите пустиници, а меѓу насликаните композиции поголем број ги илустрираат „Чудата Христови“, посебно исцелувањата. Дали властелинот чиешто име не ни е познато, мажот на Даница и таткото на Бојко, не починал од некоја тешка болест? Дали тој уште при животот не се завештал, ако оздрави - да подигне голема црква посветена на св. Никола. Но, властелинот умрел, а неговото семејство го одржало аманетот.

Се разбира, меѓу светителите било ангажирано и место за семејство на царот Душан, во чијашто служба во моментот се наоѓале синовите на Даница. Царот Душан, царицата

Елена и синот Урош насликани се во цел раст. По својот сликарски третман овие световни фигури значително се разликуваат од светителите насликани во црквата, особено по колоритот употребен во реализирањето на лицата.

Некогаш тешко пристапен, денес до овој значаен средновековен споменик води асфалтен пат што овозможува да се најдеме пред неговите врати само за неколку минути возење со автомобил, на патот Скопје - Бутел - Скопска Црна Гора.

К. Б.

ВОВЕДЕНИЕ НА СВ. БОГОРОДИЦА - СВ. СПАС - С. КУЧЕВИШТЕ

На падините на Скопска Црна Гора, во селото Кучевиште, се наоѓа црква посветена на св. Воведение на св. Богородица. Кај населението таа е позната под името Св. Спас.

По својата форма оваа црква му припаѓа на типот, што во основата покажува впишан крст во правоаголно пространство, над чиј централен дел се издига висока купола на четири столбови. Од надворешната страна апсидата е петострана, украсена со ниши и полиња, со декоративно всидани тули. Кон западната фасада е досидан нартекс составен од приземје и кат, во форма на црквите гробници, како што е во Бојана или во Бачковскиот манастир во НР Бугарија. Приземјето е засводено со три полукружни свода, а горни-

от кат претставува еднокорабен засводен простор. Во подоцнежен период, на западната страна од црквата е додаден трем, а веројатно во исто време е изведен трем на кат и од јужната страна, што во извесен период служел како селско училиште.

Сите споменати делови, со исклучок на припратата од јужната страна, биле живописани. Меѓутоа, живописот во внатрешноста на црквата бил пресликан во периодот на XIX век, така што повторно стана видлив дури по изведеното чистење, направено од страна на Републичкиот завод за заштита на спомениците на културата, пред дваесетина години.

Врз основа на еден натпис, испишан на старословенски јазик, што е делумно зачуван над јужната влезна врата од внатрешната страна, а во кој се вели дека црквата била живописана во времето на Радослав и Владислав, како и од текстот на една повелба издадена од царот Душан во периодот помеѓу 1348-53 година, во која се вели: „Ѓубимиот властелин на моето царство, жупанот Радослав, по своја волја го приложи селото Кучевиште со црквата Св. Богородица“, доаѓаме до констатација дека црквата била изградена и живописана нешто пред 1348 година. Дали во исто време бил изграден и двоспратниот нартекс, од западната страна, чијашто форма, како што веќе нагласивме, потсетува на малите цркви-гробници, не е познато.

На ова прашање се трудиме да одговориме веќе подолго време, но, без поголеми резултати. Денес,

по новите истражувања што ги извршивме, сметаме дека најдовме решение како на поставеното прашање за време на зидањето на нартексот така и за идентификацијата на личностите на ктиторите, насликани на јужниот сид од нартексот.

Навистина, кои се насликаните личности на јужниот сид од нартексот на црквата Св. Богородица во с. Кучевиште?

Во делумно зачуваниот натпис, над влезната врата, од јужната страна на црквата, стои дека црквата била живописана во времето на Радослав и Владислава. Од повелбата издадена од царот Душан ние знаеме кој е Радослав. Тој е властелин и жупан во Душановото царство. Негова жена е Владислава. Дека се работи за портрети на овие ктитори покажува и зачуваната сигнатура до главата на ктиторката Владислава, каде сè уште може да се прочита „Воеводица Владислава“. Ктиторите се насликани во цел раст, скоро во природна големина, облечени во богато украсени, властелински облеку. Радослав има карактеристичен каиш околу половината, чишто краеве паѓаат од левата страна. Неговите раце се подигнати во височина на градите, и покажуваат кон царскиот пар кој е насликан од нивната десна страна. Во слична поза е и војвотката Владислава, која има големи обетки на ушите, капа преку која е префрлен вел на главата и богато орнаментирана облеку.

Од десната страна на Радослав се наоѓа фигура на жена, облечена во царска облеку, со царски скиптар

во десната рака. Нејзиното лице е уништено. Како четврта фигура, насликан е цар кој во десната рака држи скиптар. Она што е од посебно значење за оваа фигура, тоа е младоликото лице на царот. Токму младоликото лице на царот го открива неговиот идентитет, а придонесува и за решавање на поставеното прашање околу градењето на нартексот. Значи, во младоликиот цар ние го познаваме царот Урош, кој стапува на престолот по смртта на Душан, во 1355 година. До него се наоѓа неговата мајка, царицата Елена.

Ако знаеме за црквата (од Душановата повелба) дека била изградена и живописана пред 1348 година, тогаш за нартексот со сигурност можеме да претпоставиме дека бил дополнително изграден и живописан негде помеѓу 1355 и 1358 година, односно пред појавата владетелот кралот Волкашин да биде насликан заедно со Урош во црквата Св. Никола во Псача. Дополнителното сидање на овој нартекс во форма на црква-гробница, ни дава за право да претпоставиме дека можеби во овој нартекс се наоѓаат и гробовите на ктиторите Радослав и неговата жена, војвотката Владислава.

Околу сто и педесет години подоцна, односно во 1501 година, како што стои во натписот над влезната врата на црквата посветена на св. Никола, што се наоѓа на катот од нартексот, со средствата на повеќе дарители бил изведен понов живопис врз стариот. Со ова не била завршена работата на живописците. Тие како да сакале да остават трага од секоја сликарска

генерација во овој значаен споменик. Така, кон крајот на XVI век, од различни зографи бил изведен живописот во припратата од западната страна. На досега зачуваниот северен сид изведени се сцени од животот и страдањата на св. Ѓорѓи, а веројатно, во тоа време, од исти мајстори била изведена и големата композиција „Страшен суд“, на западниот сид на нартексот, од надворешната страна. Во овој период бил изведен и живописот на јужната фасада на црквата од надворешната страна. Иако живописот во сите спомнати делови се наоѓал во прилично добра положба, особено во наосот на црквата, не им пречело на црковните власти во 1874 година да дадат средства за изведуваче на нов живопис и на тој начин да ги прекријат старите фрески со едно лошо сликање.

Во 1956 година, во црквата се изведени конзерваторски работи, при што е отстранет некавалитетниот живопис од 1874 година, и повторно се откриени квалитетните остварувања на зографите од XIV век.

Имајќи ги предвид достигнувањата на зографите од првата половина на XIV век, не можеме а да не истакнеме дека зографот на црквата Св. Богородица во с. Кучевиште ни се претставува како добар познавач на својот занает и дека не му биле непознати достигнувањата на прочуените зографи Михаил и Евтихие, од чија работилница, веројатно, излегол. Се разбира, неговиот живопис ја нема онаа префинетост и богатство на тонови и полутонови, што ги издигнува прочуените претходници,

но, сепак, неговото сликарство покажува вистински вредности - еден надарен и добро школуван мајстор кој не тргнал по патот на слепо копирање и пренесување на темите од туѓи картони, туку распоредувајќи ги вешто фигурите во композицијата, покажува свој начин на импресивни остварувања. Особено значајни се композициите; „Миење на нозете“, „Оплакување на Христа“, „Богородица со Христа“ и др. Секако, по угледот на зографите Михаил и Евтихие, и зографот на овој живопис го оставил својот потпис. На фонот, до нозете на Исус Христос, насликан на столбот од северната страна на иконостасот, со црвена боја, испишано е името Григорие, во сложена лигатура.

Во нартексот живописот настрадал повеќе, по секоја веројатност од пожар кој по некое чудо бил локализиран само на овој дел. Така, композициите на сводовите и некои од светителите во цел раст, станале одвај видливи. Се распознаваат фигурите на св. Петар и Павел, една илустрација на 149 псалм Давидов, а на јужниот сид фигурите на ктиторите: Радослав, неговата жена Владислава, царицата Елена, и нејзиниот син, царот Урош.

Авторот на живописот во нартексот, како и авторите на живописот во другите делови на црквата, освен наосот, се непознати. Црквичето Св. Никола има на катот од нартексот, како што споменавме, два слоја живопис. Најстариот, веројатно, бил изведен во истиот период и од истите мајстори како и оној во долниот дел. Денес од

него се видливи само неколку фрагменти, и тоа благодарение на отпаѓањето на вториот слој.

Вториот слој живопис е од 1501 година. Дело е на многу послаб зограф, на кого му се својствени сите карактеристики што го одбележуваат сликарството во периодот на ропството под османлиите.

Поквалитетна работа претставува живописот на јужниот сид од црквата, на надворешната страна. Кај него се согледува тенденцијата за угледување на постарите остварувања, особено на оние од XIV век, што е и едно од главните обележја на периодот на XVI век, на кој и му припаѓаат.

Живописот во припратата, каде што е илустриран животот на св. Ѓорѓи и множеството фигури и композиции од „Страшниот суд“, на својствен начин зборува за еден темпераментен сликар кој, запоставувајќи ги колоритните вредности, своето внимание го сосредоточува кон истакнувањето на динамичноста, што му придава особена убавина на овој циклус.

Во црквата Св. Богородица (Св. Спас) во село Кучевиште, на овој начин е создадена цела галерија ликови, настанати во различни периоди, изведувани исклучиво од наши мајстори и зографи.

Во внатрешноста на црквата се наоѓа иконостас со повеќе икони работени во XIX век. Меѓу нив посебно место зазема иконата (врата) на Дичо Зограф од село Тресонче, на која е претставен архангел Михаил како ја одзема душата на богатиот. Според зачуваниот натпис иконата е работена во 1845 година, и спаѓа меѓу најраните Дичови дела.

Освен икони, во црквата се зачувани и две певници, работени во токарска техника, украсени со инкрустација со коска, што му припаѓаат на периодот на XIV век, секако подарок на црквата од истиот ктитор. Меѓу значајните уметнички остварувања во оваа црква спаѓа и двокрилната дрвена врата од јужниот влез на црквата од кој денес останало само едното крило. Вратата е украсена на ист начин како и певниците со инкрустација со коска и секако им припаѓаат на истите мајстори што ги работеле и певниците.

Околу црквата се наоѓаат стари гробишта. Денес до селото Кучевиште води асфалтен пат.

К. Б.

МАРКОВ МАНАСТИР

Во долината на Маркова Река, во непосредна близина на селото Сушица - Скопско, се наоѓа Марковиот манастир со црква посветена на св. Димитрие. Марковиот манастир го сочинуваат повеќе згради наредени како венец околу црквата. Меѓу нив посебно значење има старата трпезарија. Во пространниот двор се наоѓа длабок бунар со ладна вода.

Манастирот посветен на св. Димитрие го добил името Марков манастир по својот во народот популарен ктитор, кралот Марко. За времето на неговото сидање зборува еден зачуван натпис кој е испишан над јужната врата од внатрешната страна на црквата. Во натписот, покрај другото, се

вели дека црквата била изградена во 1345 година, обновена подоцна од кралот Волкашин, а напoлно завршена и живописана од неговиот син, кралот Марко (меѓу 1366 и 1371-2 година).

И покрај тешките денови што настапиле со заземањето на земјата од страна на османлиите, манастирот се одржал и во него се одвивала значителна дејност, посебно во почетокот на XIX век, кога во манастирот престојува како негов игумен Кирил Пејчиновиќ, познат по својата книжевна дејност.

Основата на црквата покажува форма на впишан крст во правоаголно пространство, со купола што се издига над централниот дел, носена од четири камени столбови. Нартексот е одделен со троделен отвор од наосот, а во неговиот горен дел се наоѓа слепа калота, јасно назначена и видлива на покривот. Црквата е сидана од делкан камен и тули кои се изведени во интересни шари особено на олтарната апсида, во десетте декоративно изведени ниши.

Кон црквата, од јужната страна, во подоцнежен период додадена е просторија во вид на параклис кој служел за крштевање и е изграден од слаб материјал. Во време на конзерваторските работи овој параклис е срушен и на тој начин е отворен поглед кон јужната фасада, на која во XIV век биле изведени портрети на ктиторите. Од западната страна на црквата, во 1830 година, изграден е отворен трем сидан од делкан камен. Средства за градба дал Хамзи-паша Скопски. Во врска со градењето на отворениот трем постои и легенда

Марков Манастир, с. Сушица, Скопско

во која се раскажува за причините што го навеле пашата да досида трем на еден христијански храм. Камените блокови за тремот биле сечени во близината на село Макреш - Кумановско.

Меѓу зградите на конаците се наоѓа старата трпезарија која има форма на еднокорабна црква со апсида на северната страна. Сидовите на трпезаријата биле покриени со фреско-живопис, кој многу настрадал поради фактот што трпезаријата долго време прокиснувала. Во приземјето на оваа зграда се наоѓала магарницата (кујната) и други економски простории.

Внатрешноста на црквата е живописана, а живописот распореден во повеќе зони. Во првата зона насликани се светители во цел раст меѓу кои, на северниот сид, биле насликани и портретите на ктиторите. Меѓутоа, овие ликови се

оштетени па е тешко да се констатира кого претставуваат. Втората зона ги опфаќа композициите што го илустрираат акатистот на св. Богородица, а другите зони животот, чудата и страдањата Хрстови, дванаесетте „Големи празници“ како и сцени од животот на св. Никола и патронот на црквата св. Димитрие.

Во живописот на Марковиот манастир лесно се издвојуваат рацете на повеќе сликари со различни можности и сфаќања. Во врска со тоа во литературата постојат и различни мислења. Според едни, третата зона на живописот е работена од зографи, претставници на монашките сфаќања во илустрирањето на Хрстовиот живот. Според други, третата зона и нејзиниот живопис се резултат на послаби мајстори. Неоспорен е фактот дека живописот на црквата од Марковиот манастир е дело

Св. Власие од црквата Св. Димитрие, с. Сушица, Скопско

на повеќе раце, на што укажува и подеталната стилска анализа. Меѓутоа, тенденцијата за наративно прикажување и оживување на сцените со значителна доза на драматизам се главните обележја скоро на сите зографи што го изведуваат живописот во црквата. Најголеми можности покажува зографот кој ги работи горните

партии на сводовите и во куполата. Неговиот цртеж е прецизен, а колоритот богат, полн со топли тонови. Во последно време, по конзерваторските работи, на еден од столбовите во црквата откриено е едно име за кое се смета дека му припаѓа на еден од зографите што ја живописувале црквата. Името Маниша, навистина, би можело да

му припаѓа на некој од зографите, или бројните калфи и чираци, кој ја искористил можноста да го запише своето име.

Меѓу композициите, во кои на реалистичен начин е прикажана една тешка човечка драма, посебно место зазема „Плачот на Рахела“. Ако од портретите насликани на северниот сид во црквата останале само незначителни фрагменти, од портретите насликани на јужната фасада на црквата, над влезната врата, зачуван е целиот ансамбл. Од десната страна, во цел раст е прикажан кралот Марко, облечен во кралска облека, во боја на печен окер, украсена со бисери и бесценети камења. Тој во левата рака држи развиен свиток на кој е испишан текстот: „Во Христа Бога благоверен крал Марко, го сосидав и попишав (живописав) овој божествен храм“. Од другата страна над вратата во цел раст е претставен кралот Волкашин, но неговото лице и облека прилично се оштетени. Во рацете и тој држи свиток на кој се споменува неговото име: „В Христа Бога благоверни крал Волкашин...“.

Првобитниот иконостас на црквата наполно е зачуван. Тој се состои од камени столбови со капители кои се орнаментирани, со што потсетува на камените иконостаси на црквата Св. Пантелејмон во Нерези, или Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричане. Дел од старите икони се зачувани, меѓутоа, тие биле пресликани во периодот на XIX век. Поради фактот што е констатиран стариот слој на иконите, тие денес се наоѓаат во конзерваторската работилница на

Градскиот музеј, каде што ќе биде отстранет горниот слој и повторно ќе ги добиеме старите ликови на иконите од Марковиот манастир. За овие во овој момент е тешко да се каже од кој период потекнуваат, но нема да се изненадime ако тоа бидат навистина првобитните икони од манастирот, работени од истите зографи како и живописот во црквата.

До Марковиот манастир денес води асфалтен пат.

К. Б.

СВ. БОГОРОДИЦА - С. СУШИЦА

Во близина на Марковиот манастир, во долината на Маркова Река, видно место зазема црквата Св. Богородица, позната кај населението и по името Св. Никола. Дека црквата била порано посветена на св. Богородица покажува ликот на св. Богородица со Христа, насликан во нишата над западната влезна врата во црквата, откриен за време конзервацијата на живописот во црквата.

Историските податоци што би зборувале за времето на зидањето и живописувањето на црквата, сè до денес не се откриени. Исто така не е познато кога е досидан тремот на западната страна.

Црквата е еднокорабна, со полу-кружен свод, градена од кршен камен и тули, со мали отвори на северниот, јужниот сид и апсидата. Во внатрешноста на црквата е зачуван живопис, за жал многу тешко оштетен. Останале само неколку композиции на западниот,

јужниот и источниот сид, со сцени што го илустрираат животот на св. Богородица. Зографот на оваа мала, но драгоцената по своите фрески црква, вонредно владее со боите. Композициите што ги илустрираат сцените од животот на св. Богородица, изведени со вонредна вештина, во зелен инкарнат, претставуваат драгоцени примери на средновековното сликарство кај нас. Во недостиг на сигурни пишани документи, или на други податоци за времето на зидањето и живописувањето на црквата, се потпираме на стилската анализа, што покажува дека живописот ги носи сите елементи карактеристични за живописот од крајот на XIII и почетокот на XIV век. Затоа, и зидањето и живописувањето на црквата го датираме во овој период. По смелиот цртеж и богатиот колорит како и по зачуваноста меѓу композициите посебно ги истакнуваме: „Успението на св. Богородица“, „Влегување во Ерусалим“, на западниот сид, и „Раѓањето на св. Богородица“ на источниот сид. Веќе истакнавме дека не ни е познат точниот датум на зидањето на тремот, кој всушност бил посветен на св. Никола. Во неговата внатрешност не е зачуван живопис. Меѓутоа, на неговата јужна фасада, високо над влезната врата, од двете страни на нишата во која е насликан св. Никола во допојасна претстава како со десната рака благословува, а во левата држи затворена книга, насликани биле повеќе портрети на ктитори и владетели од кои денес појасно можат да се видат само три, а другите се скоро наполно оштетени. Не-

познатите ктитори се претставени во цел раст, скоро во природна големина. Првиот од портретите, започнувајќи од десно кон лево, претставува женски портрет на властелинка облечена во богато украсена облека. Главата и горниот дел од телото тешко се оштетени така што одвај се познаваат контурите. Веднаш до неа е насликан портретот на властелинот, исто така облечен во богата облека со карактеристичен каиш околу половината од кој еден крај слободно паѓа од неговата лева страна. И овој портрет е тешко оштетен особено во горниот дел. До него, а лево од нишата, е насликан портретот на едно свештено лице, секако со архиепископски чин, облечен во фелон украсен со крстови. И овој портрет од половината нагоре е наполно уништен. Трагите од живописот, зачувани десно од нишата, покажуваат дека и овде имало насликано најмалку уште три фигури. Кои се насликаните личности е тешко со сигурност да се заклучи поради немање никакви траги од сигнатурите. Меѓутоа, судејќи по облеката, можеме да претпоставиме дека свештеното лице може да биде охридскиот архиепископ Николај, а властелинот и властелинката великиот војвода, подоцнежниот деспот Јован Оливер и неговата жена Ана Марија. За ваквиот заклучок помагаат и нивните портрети насликани во параклисот посветен на св. Јован на првиот кат од северната кула на црквата Св. Софија во Охрид. Стилската анализа на живописот, како и новооткриените портрети, сведочат дека една од најстарите

цркви во долината на Маркова Река била црквата посветена на св. Богородица.

Денес, покрај оваа црква минува асфалтен пат што води до Марковиот манастир.

кон крајот на XIV век, кога, секако, била изградена и црквата.

К. Б.

СВ. АРХАНГЕЛ - С. СУШИЦА

Во непосредна близина на Марковиот манастир и денес сè уште стојат остатоците на една мала, еднокорабна црква, која имала полукружен свод, градена од кршен камен и малтер. Историски податоци за нејзиното зидање и живописување не се чувани.

На источниот ѕид од црквата, во малата апсида, до пред неколку години му пркосеа на времето неколку фрагментирани зачувани композиции од стариот живопис. Денес, тие, со помош на конзерваторска постапка се извадени и пренесени во музеј. Така, во калотата на апсидата беше зачувана св. Богородица со малиот Христос, во долниот дел на нишата насликани се фигурите на светителите од „Великиот вход“. Од двете страни на апсидата е композицијата „Благовештение“. Денес од оваа композиција може да се види само многу избледената фигура на архангелот Гаврил. Се разбира, на објектот денес нема веќе фреско-живопис. Тој, како што споменавме, е пренесен во музеј. Врз основа на делумно зачуваните фрески, а со помош на стилска анализа, може да се каже дека живописот на оваа црква настанал

Манастир св. Андреа

На околу 17 км. југозападно од Скопје, во клисурата на реката Треска, се наоѓа манастирот св. Андреа. Манастирската црква, скриена меѓу стрмните и високи карпи, на брегот од езерото Матка, го привлекува вниманието со својот живописен изглед.

Св. Андреа е еден од ретките манастири во кои се зачувани повеќето натписи од времето на подигнувањето и живописувањето на црквата, значајни за нејзината историја.

На натписот што се наоѓа на западниот влез од внатрешната страна се споменува дека манастирската црква ја подигнал Андреа, вториот син на кралот Волкашин, во 1388/89 година. Во исто време, Андреа со повелба му подарил на манастирот бројни дарови, села и имоти. Текстот, прилично оштетен, на оваа, денес изгубена повелба, е испишан на една фреско-лента поместена помеѓу зоните со циклусите на сцените во внатрешноста и продолжува на фасадите однадвор.

Над нишата, јужно од олтарната апсида се споменува монахот Калест Кирил, кој учествувал заедно со останатите „братија“-монаси, од почетокот во подигнувањето на манастирската црква. Исто така, и во ктиторскиот натпис се споменува дека монахот Калест Кирил бил

Манастир Св. Андреа, кај Матка

и игумен и обновувач на црквата, и дека по живописувањето умрел. Во натписот, пак, северно од олтарната конха, испишани се имињата на зографите: митрополит Јован, зограф и монахот Григорие. Митрополитот Јован познат ни е како уметник, кој работел во околината на Прилеп заедно со неговиот брат Макарие. Нивната дејност била концентрирана во манастирот Св. Спас над селото Зрзе, близу Прилеп, каде што се појавуваат и како ктитори на црквата што ја подигнал нивниот дедо монахот Герман. Меѓутоа, името на соработникот на Јован, во живописувањето на црквата Св. Андреа, монахот Григорие не ни е познато; ниту порано, ниту подоцна, не се споменува неговата активност на некои од спомениците во Македонија. Натписите на овој споменик се со словенска и

грчка сигнатура.

Црквата Св. Андреа претставува комбинација на издолжен триконхос однатре и однадвор слободен крст. Северната и јужната конха всушност се апсиди што ја имаат намената на певници, а третата конха на источната страна е олтарна апсида, однадвор петострана. Над централниот простор се издигнува купола на пандантифи. Полукружните ниши, подредени во два реда, една над друга, ја оживуваат надворешноста на оваа мала по димензии црква.

Во внатрешноста живописот е распореден во три хоризонтални зони. Притоа, изборот на композициите е намален со оглед на ограничениот простор за живописување. Фреско-декорацијата се издвојува, со своите стилски и уметнички квалитети како и иконографските

особености, од останатите споменици подигнати во Македонија во тоа време. Зографот не се држи до традиционалната иконографска шема, бидејќи во живописот не се застапени ликовите на пустиниците, Христовите чуда, сцени од животот на Богородица и композицијата „Причестување на апостолите“, која обично се поместува во олтарната конха. Тој ги прикажува темите со поголема јасност, природност и блискост кон обичниот верник.

Лицата и фигурите на светите војни (св. Горѓие, Димитрие, Теодор Тирон и Теодор Стратилат), прикажани во првата зона во цел раст, се претставени со животна сила и дејствуваат световно во својот израз.

Во средната зона, каде што се прикажани сцените од „Маките на Христа“, во работата на уметникот се забележува повеќе зрелост и инвентивност, а во некои од композициите се сретнуваме со тенденција и настојување за решавање на проблемот, перспектива и сместување на фигурите во одреден простор. Во композицијата „Молитва на Маслиновата Гора“, фигурата на еден од апостолите е компонирана на слободен начин, со скратување, што укажува на посебната смелост и талентираност на зографот од црквата Св. Андреа. Се истакнуваат и композициите: „Миене на нозете“, „Тајна вечера“ и „Симнување од крстот“. Во горната зона се илустрирани сцени од циклусот на Големите празници: „Раѓањето на Христос“, „Сретението“, „Крштевањето на Христос“ и др.

Во живописувањето на црквата, главен мајстор, сликар кој давал тон на целата декорација, бил митрополитот Јован. Тоа се гледа пред сè во изедначената стилска единственост, гледајќи го во целина живописот. Јован ги предава ликовите во една силна изразеност, нагласена волуминозност, во жив колорит. Тој се нафаќа да решава сложени ставови и движења во композициите, веројатно и затоа што тој сигурно владее со својата сликарска вештина. Тој ја збогатува, исто така, и позадината на сцените, сликајќи ја архитектурата и поместувајќи во неа и по некоја фигура (Тајна вечера). Ваквото толкување за неговата уметничка супериорност во однос на другите мајстори наоѓа одговор во работата на иконата „Исус Христос Спасител и Животодавец“ од 1393/94 година од иконостасот во манастирот Зрзе, која се зема како негово дело. Оваа икона се смета за продолжување на неговата уметност што е настаната во манастирот Св. Андреа.

Зографот Јован со работите врз фреско-живописот во Св. Андреа ни се претставува како зрел и способен уметник, личност која што го издигнала ликовното творештво на повисоко ниво кон крајот на XIV век. Тој од една страна се враќа на основните, проверени вредности и карактеристики на византиското сликарство негувано под влијание на Цариград, а од друга страна остава печат и на извесна оригиналност. Со смртта на митрополитот Јован, кој се смета за еден од најголемите сликари од ова време, настанува извесна празнина во

уметничкиот живот на средниот век кај нас.

Единствени сликари кои го следеле уметничкиот пат на зографот Јован биле: неговиот брат, јеромонахот Макарие, и неговиот соработник на фреските во Св. Андреа - монахот Григорие.

Кон главната црква, во средината на XVI век, е досидана припратата, во правоаголна основа, прекриена со полукружен свод. Според зачуваните остатоци од долгиот натпис, кој бил испишан на другата зона од источниот сид, припратата била живописана во 1559/1560 година. Живописот е зачуван главно на источниот сид. Тука е претставен Деисиз (Богородица, Христос на престол и Јован Претеча), апостолите Петар и Павле, сцени од Богородичиниот акатист и др. Овој живопис се одликува со извесна монументалност, која не е одлика на сликарството од XVI век. Изгледа дека ктиторите настојувале новиот живопис од припратата да се урамнотежи со тој во наосот иако е очевидна временската разлика меѓу овие два живописа. Мајсторите зографи се истакнуваат со својата талентираност и спремност, меѓутоа, тие не успеваат да го достигнат уметничкото ниво на нивните претходници - зографот, митрополит Јован и монахот Григорие.

А. Н.

ЦРКВАТА СВ. НИКОЛА ШИШЕВСКИ

Наспроти црквата Св. Андреа, над реката Треска е подигната

црквата Св. Никола од манастирот Шишевски.

Историските податоци и натписи од времето на подигнувањето и живописувањето на црквата не се зачувани. Таа повеќепати се споменува во XVII век, што значи дека во манастирот се одвивал активен живот и во турскиот период. Црквата (нејзиниот западен дел) е живописана 1630 година, а во 1645 година бил изработен крстот на иконостасот. Изгледа дека низ целиот XVIII век таа била напуштена и животот во манастирот наполно замрел. Така се споменува дека во 1816 година, јеромонахот Самоил и монахињата Параскева со двајца ученици ја нашле црквата обрасната во штирје. Меѓутоа, и сегашното активирање на манастирскиот живот не траело долго. Од 1897 година повторно манастирот бил запустен. Во тоа време иконостасот бил пренесен во црквата Св. Атанасие во село Шишево.

Манастирската црква Св. Никола се состои од две градби. Источниот дел е изграден во форма на еднокорабна мала црква, со тристрана апсида, а западниот во форма на стеснет впишан крст со купола и конзоли. Подоцна последната (не е утврдено кога) била досидана до постарата еднокорабна црква. Овие два дела се разликуваат меѓусебно и по структурата, односно начинот на градењето на фасадата. Постариот дел е изграден од кршен камен, без претенциозни решенија на страните, додека западниот дел е од камен и тула, а неговите фасади се расчленети со лизени и слепи аркади.

Се претпоставува дека во црк-

вата Св. Никола има три слоеви на фреско-живопис. Најстариот, зачуван во фрагменти, се наоѓа на северниот и јужен ѕид. Во источниот простор на црквата овој најстар живопис е покриен со слој на живопис од XIV век. Всушност, видливите фрагменти од најстариот слој фрески не даваат можност за подетална стилска анализа, додека живописот од XIV век ги има сите одлики што го карактеризираат ликовното творештво од ова време.

По некои најнови искажувања во научната литература, во живописот на црквата Св. Никола на реката Треска се сретнуваат одлики на племенско и монашко сликарство од втората половина на XIV век. Тој се споредува со живописот во манастирите во Конче, Зрзе, Полошкиот манастир и др., настанат во истото време.

Живописот од 1630 година, што се наоѓа во припратата е карактеристичен со својата наративност, пренатрупаност на композициите, скудниот колорит и слабиот цртеж. Овој живопис е многу подобро зачуван. Под аркадите се насликани одделни светители (долна зона); над нив се илустрирани сцени од животот на св. Никола, додека горните површини се исполнети со сцени од чудата и маките на Исус Христос.

А. Н.

СВ. ИЛИЈА - С. БАЊАНИ

Северозападно од Скопје, во долината на Бањска Река, во непосред-

на близина на с. Бањани се наоѓа црквата Св. Илија.

Немаме писмени документи и историски извори и податоци за поблиско датирање на црквата Св. Илија. Тоа е мала, еднокорабна црква, слепа со северната страна до една карпа. Затоа во литературата ќе најдеме дека се споменува како пештерна црква. Апсидата од надворешната страна е тристрана.

Во внатрешноста на црквата се распознаваат два слоја живопис. Вториот слој не претставува уметничка вредност. Меѓутоа, според зачуваните остатоци од првиот слој, би можело да се претпостави дека црквата била изградена во XIV век.

К. Б.

СУЛТАН МУРАТОВА - ХЈУЊКАР ЏАМИЈА

На јужниот дел од платото, што се издига источно од Бит-пазар, се наоѓа високо издигнатата задужбина на султан Мурат II - Хјункар џамија (господска или султанска џамија). Султанот Мурат II, таткото на султан Мехмед-Освојувач, во 1436 година, оваа џамија ја подигнал како своја задужбина, единствена во нашата земја. Султанот Мурат II, зет на Ѓурѓе Бранковиќ (владееел од 1421 до 1451 година) поради настанатите немири во Отоманската Империја, бил принуден да абдицира во полза на својот син Мехмед II.

Во 1537 година горниот дел на џамијата и минарето изгореле во

пожар. Султанот Сулејман Величествениот ја обновил џамијата. Меѓутоа, во пожарот од 1689 година, предизвикан од австрискиот војсководител Пиколомини, џамијата повторно изгорела. По 23 години, 1712 по наредба на султанот Ахмед III, џамијата е обновена. Во 1912 година извршени се последните поправки.

Од зачуваните плочи со турски натписи, што биле всидани на предниот дел од џамијата, се дознаваат имињата на султаните и датумите кога била подигната и обновувана џамијата. Како главен мајстор во подигањето на џамијата учествувал Хусеин од Дебар.

Првобитниот изглед на оваа градба не е познат, но ценејќи по другите две џамии подигнати во Бурса и Измир (Турција) - задужбини на истиот султан Мурат II, се претпоставува дека скопската Хјункар џамија била слична на нив.

Пред северозападната фасада на зградата е подигнат трем чија покривна конструкција се потпира на четири столбови, со пластично декорирани капители, поврзани со аркади. Внатрешниот квадратен простор е разделен со по три, во два реда поставени столбови, поврзани со полукружни лакови на три нееднакви кораби со рамни таваници.

Во катастрофалниот земјотрес 1963 година Султан-Муратовата Хјункар џамија е сериозно оштетена. Последниве години на неа се извршени неопходните поправки.

А. Н.

КАМЕНИОТ МОСТ НА РЕКАТА ВАРДАР

Во центарот на градот, на реката Вардар, изграден е монументален камен мост, кој денес го поврзува стариот со новиот дел на градот Скопје.

Според некои турски извори, мостот е изграден во втората половина на XV век, во време на владеењето на султанот Мехмед II. Меѓутоа, постои друго мислење дека мостот е постар, односно подигнат во првата половина на XV век, за време на султанот Мурат II /1421-1255/. Последното се поткрепува со тоа што на источната страна од мостот постоела плоча на која биле испишани податоци за времето на подигањето. Во прилог на ова верување е и записот во вакуфнамата на Иса-беговата џамија, каде е запишано дека камениот мост е изграден за време на султанот Мурат II.

Камениот мост е изграден од добро обработени камени блокови, додека неговата масивна конструкција се потпира на цврсти столбови, меѓусебно поврзани со полукружни лакови.

Мостот на Вардар претрпел поголеми преправки и тоа за време на Сулејман Величествениот (1520-1566), (1596-7) по катастрофалните поплави во Скопје, 1905 година, кога се изградени бетонските патеки поставени врз железни траверзи и во 1937 година кога е изграден приодот од страна на новиот дел на градот. И покрај тоа што бил поправен повеќепати, во основа го зачувал својот првобитен изглед. Би се рекло тој единствено

не претрпе никакви оштетувања од катастрофалниот земјотрес во Скопје од 1963 година.

Со регулацијата на коритото на реката Вардар, беа откопани од насипот и преостанатите сводови на каменитиот мост што долго време стоеја затрупани под насипот. Денес тој е видлив во целата своја должина.

К. Б.

ИСХАК-БЕГОВА (ШАРЕНА) ЦАМИЈА

Легаторот на оваа џамија бил познат заповедник на Скопје Исхак-бег, кој во првата половина од XV век, 1438 година, покрај џамијата како своја задужбина, подигнал уште турбе, медреса, конаци и згради кои ѝ припаѓаат на профаната архитектура. 1519 год. џамијата е преправена и тогаш додадени двата странични брода, од страна на Мехмед, син на хаџи Џинџи, внук на Исхак-бег. За тоа е зачуван натпис на северниот портал. Оваа џамија позната како „голема“ џамија е завршена од раката на Мехмед, син на хаџи Џинџи, на крајот од месецот (реџеп) во Хаџар 925 (1519 год.)

Џамијата од пожар претрпела оштетувања 1689 година.

Името Алаџа, што значи шарена, го добила по инкрустираните разнобојни плочки, што биле зачувани сè до 1689 година, а денес се наоѓаат уште на турбето зад џамијата и со кои биле украсени надворешните сидови.

По својата архитектура и димензии џамијата е скромна градба, но

затоа интересна поради нејзината масивна дрвена врата на западната страна, на која во плитка резба се изведени разни ориентални шари.

Од профаните објекти, што се изградени истовремено со џамијата, зачувано е само шестостраното турбе, со убаво изведена купола, покриена со олово. На поткуполното пространство се зачувани неколку геометриски шари од обоени порцелански плочки. Според зачуваното предание, во турбите е закопан хазнадорот - благајникот на Исхак-бег. Интересен е саркофагот (тубут), со два надгробни белега од мермер и гробницата под него, соѕидана од печени тули. Ктиторот на џамијата Исхак-бег е син на пашата Јигит, а таткото на Иса-бег. Истиот бил, како и татко му, командант на армијата. Во својство на командант на армијата, тој ги освоил местата во Македонија, постојано населувајќи се во Скопје, каде било седиштето на врховната команда. Исхак-бег е закопан во мавзолејот што се наоѓа пред дворот на Хјункар џамија.

К. Б.

СУЛИ-АН

Во склопот на старата Скопска чаршија, во непосредна близина на Чифте амам бил подигнат Сули-ан. Аноот се наоѓал свртен со главниот влез кон реката Серава (денес нејзиното корито е покриено) покрај која сега поминува главната сообраќајница што граничи со чаршијата.

Иса-бегова џамија, Скопје

Сули-ан бил изграден од страна на Исхак-бег, во првата половина на XV век, како негова задужбина, и бил увакуфен на Алаџа џамија.

Анот со објектите: Мурат-пашината џамија и Чифте амам, кои исто така биле поврзани со чаршијата, претставуваат една урбанистичка

целина, карактеристична за поста- рите вакви урбани комплекси. Сули-ан по своето архитектонско решение е сличен на Куршумли- ан и спаѓа во групата на караван сараите.

Зградата има приземје и кат изве- дени со масивни сидови и сводови. Приземните простории служеле за сместување на стоката (магаци- ни), додека просториите на катот се користеле за преноќевање на трговците и патниците.

Анот е граден од камен и тула. Не е познато како изгледала првобит- ната покривна конструкција. Се смета дека тој бил тешко оштетен за време на пожарот подметнат од австрискиот војсководител Пико- ломини во 1689 година, а подоцна е обновен.

Овој значаен споменик на култу- рата од профаната исламска ар- хитектура, бил најтешко оштетен во земјотресот од 1963 година. Освен периферните сидови целата градба е урната. Денес објектот во целост е реконструиран.

А. Н.

ЧИФТЕ АМАМ

Лоциран во непосредна близина на Сули-ан, кон средината на XV век бил изграден голем амам, втор по големина во Скопје во тој период. Амамот е дело на Иса-бег, што се споменува како задужбина и во вакуфијата на Иса-беговата џамија од 1531 година.

За време на големиот пожар во Скопје од крајот на XVII век, ама- мот не претрпел поголеми оште-

тувања. Пред земјотресот од 1963 година беше отпочната целосна конзервација на овој амам која е завршена по земјотресот. При реставрацијата обновена е една од срушените куполи, а другата е значително реставрирана.

Амамот е поделен на два дела со посебни влезови за капење на мажи и одделно за жени, поради што го добил и името Чифте амам (двоен амам).

К. Б

ИСА-БЕГОВА ЏАМИЈА

Џамијата на Иса-бег се наоѓа во непосредна близина на Бит-пазар во Скопје.

Подигната е од Иса-бег, син на Ис- хак-бег, основачот на Алаџа џамија во 1475 година. Според зачуваниот натпис, џамијата била подигната по неговата смрт, како задужбина. За разлика од другите, Иса-бегова- та џамија претставува интересна градба која има две куполи покрие- ни со олово. Изградена е од делкан бигор и со хоризонтално поставени редови од тули. Фасадите во својот горен дел завршуваат со дворед- ни венци изведени во форма на цик-цак. Од северната и јужната страна се досидани простории, со што е смалена видливоста во внатрешноста на џамијата. Пред влезот на џамијата се наоѓа трем на столбови со пет помали куполи. Оштетените делови во земјотресот од 1963 година се реконструирани и поправени.

А. Н.

АКВАДУКТОТ

Во близина на градот Скопје, покрај патот Скопје - Качаник, се наоѓа стар аквадукт изграден од камен и тули со 55 лакови што се потпираат на масивни столбови. Околу датирањето на аквадуктот искажани се повеќе мислења. Според едни истражувачи на спомениците на културата тоа е римска, а според други византиска градба. Според овие мислења аквадуктот бил поврзан со античкиот

град Скупи и овозможувал да биде доведена вода од Скопска Црна Гора. Меѓутоа, последните истражувања на овој објект изгледа дефинитивно го решија проблемот на датирањето. Така, сега со голема сигурност се смета дека аквадуктот бил изграден во периодот на ропството под османлиите во XVI век, кога во Скопје почнува интензивно градење на амами и џамии, за чија градба и функционирање се потребни поголеми количини чиста вода. Водата била преку аквадук-

Мустафа-пашина џамија - Скопје

тот дотурана од каптирани извори во Скопска Црна Гора.

К. Б.

МУСТАФА-ПАШИНА ЏАМИЈА

Источно од главниот влез на Калето, на убавата тераса која се издига над Скопската чаршија, се наоѓа оваа џамија со тесно извишено минаре и импозантна купола. Џамијата Мустафа-паша е подигната 1492 година од заповедникот на Скопје Мустафа-паша, што може да се види од натписот испишан со арапски букви на мермерната плоча, поставена над главната влезна врата. Мустафа-паша бил угледна личност во турското царство и заземал важни положаи. Тој поседувал големи имоти во Румелија, а како везир на султанот Селим I добил четири села во Скопско: Булачани, Црешево, Раштак и Батинци. Мустафа-паша умрел 1519 година и бил закопан во турбето што се наоѓа покрај североисточниот сид на џамијата. Џамијата има прилично упростен квадратен простор, покриен со купола на тромпи. Во внатрешноста, на југоисточната страна, на средината од просторот се наоѓа михраб каде што оцата го чита коранот и мимбар на кој оцата се качува за читање на молитви во празничните денови, украсен со пластична декорација изведена во мермер. Над влезната врата однатре се наоѓа некој вид трибина - мехвил, одредена за служба на музеините. Пред џамијата е поставен трем на четири мермерни столбови со три помали куполи. Џамијата е сидана

со наизменични редови од клепан камен и два реда тули.

Минарето е изградено од клепан бигор, за една нијанса побел од бигорот употребен за џамијата. Проширениот дел на минарето, е изведен од мермер и украсен со орнаменти. Оградните плочи на проширениот дел се орнаментирани со округли и шестокраки розети. Првобитниот шадрван, подигнат од Мустафа-паша, денес не постои, бидејќи бил обновен.

К. Б.

ДАУТ-ПАШИН АМАМ

Во непосредна близина на Камениот мост, во стариот дел на Скопје, се наоѓа еден од најмонументалните споменици на исламската профана архитектура амамот на Даут-паша.

Даут-пашиниот амам најверојатно е изграден во втората половина на XV век, односно во времето кога Даут-паша живеел во Скопје. Во времето од 1489 до 1497 тој ја заземал положбата на голем везир на Румелија и го подигнал амамот со свои средства. Во пожарот од 1689 година, предизвикан од австрискиот војсководител Пиколомини, амамот бил оштетен и препуштен на постепено пропаѓање. Во 1948 година извршена е реставрација на просториите за сместување на Уметничката галерија.

Амамот во основа има форма на правоаголник, со незначителни проширувања на северната и јужната страна. Во него се влегувало од источната, западната и северната страна. По извршената рес-

Даут-пашин амам - Скопје

тавразија (1948) северниот влез е засидан. Однадвор, освен лачно и архитравно засводените правоаголни полиња, во кои се сместени прозорците и вратите, доминираат рамните сидни површини сидани со наизменично редење на камен и два реда тули споени со малтер. На западната фасада стои отвор, врамен во профилирана мермерна рамка во која била поместена плоча со натпис.

На западниот дел од зградата доминираат две големи куполи, а останатиот дел е покриен со 11 несиметрично поставени и по големина нееднакви куполи, подигнати на тромпи и на ниски полигонални тамбури. Внатрешноста на просториите е осветлена преку ѕвездестите отвори на куполите покриени со стакло.

Во правец исток-запад амамот бил разделен на две напдно одвоени крила со по една чекална и прос-

торија за соблекување, всушност сегашните две големи сали во чиј центар биле вградени убави шад-рвани. Останатите простории биле користени за парење и капење. Амамот бил така приспособен што можело едновременно да се капат и мажи и жени, затоа западниот влез бил за мажи, а северниот за жени. Даут-пашиниот амам во земјотресот од 1963 година беше делумно оштетен, меѓутоа по извршеното санирање тој продолжи да ја врши функцијата на Уметничка галерија.

А. Н.

МОНАСТИР МАТКА - С. ГЛУМОВО

На левиот брег на реката Треска, онаму каде што таа избива од стрмниот и непрооден теснец во Скопското Поле, во близина на

селото Глумово, се наоѓа манастирот Матка со црква посветена на св. Богородица. Манастирот, па и целиот овој предел, не е точно познато како го добиле името Матка. Може да се претпостави дека црквата на манастирот, поточно самиот манастир, бил централен (матичен) за повеќе цркви, манастири и монашки скитови што се наоѓале во овој дел од теснецот на реката. Имало и бројни цркви и монашки ќелии распрснати по средниот и горен тек на реката, особено во средниот век, но подоцна тие биле напуштени и речиси наполно запустеле.

Црквата на манастирот Матка веројатно ја подигнал Бојко, синот на властелинката Даница, ктиторка на црквата Св. Никола во с. Љуботен, во XIV век. Во натписот на љуботенската црква од 1337 година се споменува дека синот на „госпоѓа Даница, Бојко, бил господар на Матка“ - што не ја исклучува можноста дека уште тогаш постоела црквата на манастирот Матка. Во натписот над влезната врата од 1497 година се споменува некоја Милица, што ја нашла откриена црквата, ја препокрила, ја живописала, подигнала припратата и купила лозје за манастирот. Во натписот се споменува и некој Тошник со синот Никола и митрополитот Атанасие.

Поправки на црквата изведени се во крајот на XIX век.

Црквата има форма на стеснет впишан крст. Над средниот дел се издига осмострана купола, со четири прозорци и четири слепи ниши, која се потпира на пиластери. Олтарната апсида од надворешната

страна е тристрана. Фасадите на црквата се оживеани со лизени, а за да се добие поголем простор за сликање во внатрешноста на црквата, прозорците се мали и високо поставени.

Живописот потекнува од крајот на XV век, и ги носи сите карактеристики на живописот од турскиот период, а во споредба со живописот на блискиот Св. Андреа претставува опаѓање.

Во внатрешноста се распознаваат пет зони на живописот: фигури во цел раст, во медалјони и композиции од Христовите страдања и Големите празници. Во приземната зона на западниот ѕид, насликани се ктиторот Милица и Никола - во граѓанска облека. Зографот на живописот ни се претставува како слаб сликар со нечист колорит и непрецизен цртеж. Што се однесува до иконографските подробности, тој честопати не води сметка за вообичаениот ред во прикажувањето на сцените.

Денес до манастирот Матка, излетничкото место на скопјани, води асфалтен пат, а во неговата близина подигнати се и мали угостителски објекти.

К. Б.

ЈАХЈА-ПАШИНА ЏАМИЈА

Врз основа на зачувани документи (вакуф-наме) џамијата е подигната во 1504 година од Јахја-паша во Скопје. Во периодот на своето постоење таа била повеќепати поправана и досидувана. Пред сто години во џамијата удрил гром со што биле нанесени голе-

Јахја-пашина џамија - Скопје

ми штети, гром удрил и повторно пред триесетина години. Во 1915 година, за време на Првата светска војна, Германците просторот на џамијата го користеле за артилериска работилница, така што по завршувањето на Првата светска војна повторно е приспособена за вршење на верски обреди.

Над едноставната внатрешна квадратна форма се издига висока калота разделена ребрасто. Сидовите се обложени со мермерни плочи, а внатрешниот естетски впечаток е збогатен со мермерната украсна оплата на мимбарот и михработ, со прецизно изработените сталактитни украси. Порталот е украсен со полирани мермерни плочи, а над вратата се наоѓаат сталактитни висулки, симетрично распоредени. Влезната врата, изработена од ореово дрво, копаничарски е обработена. Лево и

десно од порталот, всидани се два михраба, кои во летните месеци биле користени за вршење на верски обреди. Елегантниот трем на западната страна се држи на високи мермерни столбови, кои во својот горен дел завршуваат со капители и шилести лакови што помага да се добие впечаток на монументалност на оваа џамија. Минарето на Јахја-пашината џамија е високо 50 метри, и се смета за највисоко меѓу скопските минариња, на другите џамии. На врвот од минарето се наоѓаат, од злато изработени, полумесечина и ѕвезда, а шерифетот е изработен со декоративни елементи и сталакти поставени во неговото подножје. Во оградениот двор се зачувани надгробни споменици и турбе, во кое се претпоставува дека е закопан Мехмед-паша, син на легаторот Јахја-паша. Јахја-паша е

позната историска личност. Тој бил заповедник во Скопје кон крајот на XV век и зет на султанот Бајазит II кој во воените походи стекнал голема слава. Од султанот бил наименуван за везир. Умрел во Цариград.

К. Б.

ТУРБЕ ГАЗИ-БАБА

На ридот Гази-баба во Скопје е подигнато турбето во кое бил погребан Ашик Челеби. Според патописните белешки на Евлија Челебија, Ашик Челеби бил познат турски поет кој во својство на кадија го поминал остатокот на својот живот во Скопје, каде и умрел во 1571/72 година.

Турбето Гази-баба е затворена осмострана куполеста градба. Градена е од тула, а неговата надворешност е малтерисана. За време на земјотресот од 1963 година, овој објект е во голема мера оштетен.

А. Н.

ТУРБЕ АЛТИ АЈАК

Во турбето Алти Ајак е закопан Јаши-бег, командант на турската коњица кој зел учество во повторното заземање на Скопје и во таа борба загинал, во 1690 година. Турбето Алти Ајак е отворена градба поставена на шест камени столбови. Градена е од добро обработен камен и тула. Денес, турбето е полуразурнато. До него се доаѓа кога од центарот

се тргнува по патот за Качаник, во маалото Топаана.

К. Б.

СВ. ЃОРЃИ ВО С. БАЊАНИ

Кон групата цркви поредени во подножјето на Скопска Црна Гора, припаѓа и малата црква посветена на св. Ѓорѓи во с. Бањани. Од зачуваниот натпис над влезот од внатрешната страна дознаваме дека нејзиното градење траело три години и дека било завршено во 1548/49 година, кога бил изведен и живописот.

Тоа е еднокорабна црква со мали димензии, изградена од добро обработен делкан камен, оживеана со редови од тули. Источната страна завршува во тристрана апсида. Во внатрешноста на црквата се зачувани два слоја живопис. Првиот датира од времето на сидањето на црквата, и со своите високи уметнички квалитети посебно се истакнува. Непознатиот зограф, неоспорно, припаѓал кон групата на најталентираниите мајстори од своето време. Неговиот цртеж е смел и динамичен, а колоритот богат. Живописот е поделен на три зони. Во првата се претставени фигури во цел раст, потоа светци насликани до половината во медалјони, а во горниот дел, на наративен начин се предадени сцени од животот на Христа и св. Ѓорѓи Победоносецот. Вториот слој на живопис по секоја веројатност е од последните децении на XIX век. Во 1856 година кон западната страна бил досидан широк трем. На неговата северна и западна

страна, во најново време, насликани се светители во цел раст. На западната фасада од црквата изработени се фрески од Димитрие Андонов Папрадишки, од кој композицијата „Страшен суд“ го зафаќа половината од насликаниот простор. Иконите на дрвениот иконостас се исто така дело на зографот Димитрие Андонов Папрадишки.

К. Б.

КУРШУМЛИ-АН

Куршумли-ан се наоѓа на левиот брег од реката Вардар, во некогашната железарска чаршија на Скопје.

Сигурни податоци за подигањето на анос не постојат. Се мисли дека, на основите од некоја постара зграда, Турците го досидале и приспособиле за карван-сарај, по углед на други такви анови градени на Исток. Во изворите се споменува како задужбина на Мула Муследин Хоџа, син на Абдул Гани во 1550 година (956 џиџар) кој бил научник на султанот Селим II. Куршумли-ан од своето постоење ја менувал својата функција. Отпрвин бил анос, сè до 1787 година кога е претворен во затвор. Во него биле затворени многу македонски револуционери, особено по Виничката афера. Од 1904 до 1912 година служел пак како анос. Во најново време неговите простории се користат како лапидариум на Археолошкиот музеј.

По својот надворешен и внатрешен изглед не се одделува од останатите типизирани карван-сарай

кои постоеле во градските центри. Куршумли-ан делува импозантно и впечатливо по декоративно градењите сидови и многубројните мали куполи во форма на пирамиди со благо издадени страни, кои некогаш биле покриени со олово (куршум), по што анос го добил своето име. Главниот влез на анос се наоѓа на јужната страна. Над влезната врата е издаден трем со куполест покрив. Многубројните квадратни камени столбови, поврзани со лакови на приземјето и катот, создаваат интимен амбиент со дворот и шадрванот во него. Приземните простории служеле како магацини за сместување на стоки, а просториите на катот за спиење и одмор. Во вториот дел на анос биле изградени простории за сместување на добитокот. Овој дел имал посебен влез од источната страна.

Амбиентот на Куршумли-ан се дополнува со уште две градби - Казанџилар џамија и Гурчилер амам (Кури амам).

Казанџилар џамија е подигната во поново време, во XVII век, од страна на казанџискиот еснаф. Таа е скромна и не многу угледна градба. Денес таа е урната.

Гурчилер амам е подигнат од страна на Муследин Хоџа во втората половина на XV век. Служел како амам сè до големиот пожар во 1689 година.

К. Б.

СААТ-КУЛА

Во дворот северно од Хјункар џамијата, задужбината на султанот

Мурат II, се издига шестострана Саат-кула, подигната во средината на XVI век (1566-1572) во Скопје. Саатниот механизам на кулата бил донесен од Унгарија, по заземањето на градот Сигет од Турците. Патописците Евлија Челебија, Хаџи Калфа и др. споменуваат за Саат-кулата во своите написи, дека таа во основа била шестоаголна, а нејзиниот горен дел е изграден од дрвена конструкција. Во пожарот од 1689 година Саат-кулата претрпела оштетувања. 1904 година дрвената конструкција од горниот дел била заменета со цврст материјал - тули, и тогаш бил монтиран нов саатен механизам кој го одбројувал времето „ала турка“, сè до најново време. 1963 Година, за време на земјотресот, Саат-кулата повторно е оштетена. Пред неколку години истата е конструктивно санирана и доведена во првобитната состојба, меѓутоа без саатниот механизам.

А. Н.

СВ. АТАНАСИЕ - С. ШИШЕВО

Во непосредна близина на селото Шишево се наоѓа црквата Св. Никола, денес позната под името Св. Атанасие, изградена, веројатно, на постаро култно место, бидејќи во ѕидовите се забележуваат вградени елементи кои јасно укажуваат дека на ова место, или во неговата непосредна близина, се наоѓала богато декорирана култна зграда со мермерни столбови и пластика. Во скудните историски податоци се регистрира само постоењето на црквата, која има еднокорабна

форма со полукружен свод. Градењето е изведено со кршен камен без употреба на тула, а во внатрешноста се влегува преку две еднокрилни врати од западната и северната страна. На јужниот ѕид се наоѓа мал прозорец, со форма на прозорците пушкарници од одбранбените кули. Фасадите не се расчленети, а апсидата е тристрана. Сите површини во црквата се живописани, а живописот се наоѓа во прилично добра состојба. Над западната влезна врата, како што е вообичаено и во другите цркви, се наоѓа словенски натпис, во кој се споменуваат световни и црковни лица, веројатно дарители за ѕидањето, односно живописувањето на црквата. Меѓутоа, во црквата е изведен уште еден натпис, тешко читлив поради оштетувањата, во кој се споменува и годината на живописувањето, 1565. Живописот е интересен. На прв поглед се добива впечаток дека се работи за постар живопис. Тоа впрочем не е чудно, бидејќи и зографите на црквата Св. Атанасие ги негувале истите чувства како и многу нивни современици чии симпатии биле кон живописието од претходните периоди, особено кон оној од XIV век. Меѓутоа, на овој живопис му недостасува префинетоста, тој ја нема импресивната заобленост што ја отфрла линијата како непотребна граница меѓу фигурата и просторот. Колоритот иако со вешто одбрани тонови го нема богатството на полутоновите што го оплеменуваат. За сметка на тоа, прилично дебела линија ги врамува фигурите, нивните ставови ги прави тешки и несмасни. Сето

ова, и без откривањето на точниот датум, недвосмислено го поставува живописот во втората половина на XVI век. Разгледувајќи го живописот на шишевската црква, уште веднаш паѓа в очи фактот за постоенето на две врсти на зографи што се разликуваат како по колоритот што го употребуваат, така и по основните белези на цртежот.

На западната страна од северниот влез врежан е натписот со годината 1663. Денес до црквата се стигнува по асфалтен пат што води кон манастирот Матка.

К. Б.

ХУСЕИН ШАХ-ПАШИНА ЏАМИЈА

На 12 км. западно од Скопје, во селото Сарај, се наоѓа џамијата Шах-паша со турбе. Џамијата ја подигнал 1577/78 год. Хусеин Шах-паша. По секоја веројатност тој го подигнал и турбето, а во записи се споменува дека подигнал и медреса, во непосредна близина на џамијата.

Џамијата и турбето долго време биле напуштени. Тие се едноставни градби со квадратна основа и куполи.

Во 1955 година извршени се конзерваторски работи на џамијата и турбето.

К. Б.

ЦРКВАТА УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧИНО - С. ДИВЛЕ

Во подножјето на Плакенската Планина, на околу 25 км. од Скопје, во село Дивле, веднаш над

последните негови куќи, се наоѓа црквата посветена на Успение Богородичино.

Според новооткриениот натпис на северниот сид од олтарот, црквата била изградена и живописана во 1604 година. Како ктитори се појавуваат непознати властелини, чии портрети се насликани на јужниот сид. Она што на прв поглед паѓа в очи, тоа се облеките на властелините коишто се разликуваат од познатите властелински портрети во периодот до XIV век. Облеката е едноставна, без богати украси, единствено дворогата капа на властелинот и шарената крпа, префрлена преку главата на властелинката, и големите обетки на ушите, и на двајцата, укажуваат на нивното потекло. Макетата што ја држат меѓу нив претставува еднокорабна црква, токму онаква каква што била изградена.

Во втората половина на XIX век црквата претрпела поправки и била повторно живописана. Делумно старите фрески се откриени во 1958 година.

Црквата е мала еднокорабна градба, градена од делкан камен без употреба на тули. Во нејзината слабо осветлена внатрешност се влегува низ тесна еднокрилна врата. Стариот живопис е добро зачуван. Ако судиме по портретите на ктиторите и досега откриените ликови на светителите, доаѓаме до убедување дека зографот на оваа црква припаѓа кон групата на добрите мајстори зографи, кои фанатично ја поодржувале старата традиција на фреско-живописот и за време на турското ропство. Неговиот цртеж вешто ги облику-

ва формите, давајќи им, притоа, особена цврстина. Но, за разлика од цртежот, колоритот е изведен во бледа гама на кафеави и окерасти тонови. Споредувајќи ги цртежот и колоритот на портретите и тие на светителите насликани во црквата, констатираме големи разлики. Додека ликовите на светителите покажуваат еден шаблонизиран цртеж, кој не води многу сметка за анатомските точности на фигурите, дотогаш пак, на другата страна, наоѓаме извонредни портрети со јасно подвлечени индивидуални црти, со префинет и прецизен цртеж и колорит со сосема други валери. Непознатиот зограф на црквата во село Дивле, на почетокот од XVII век, покажува дека сè уште постојат сили, способни ликовно да се изразат на еден начин достоин и за сликарите од изминатиот период.

Околу црквата се наоѓа мала зграда на конакот подигната, веројатно, во XIX век.

К. Б.

СВ. АРХАНГЕЛИ - С. КУЧЕВИШТЕ

Северозападно од село Кучевиште, во живописната долина на Кучевишката Река, на едно проширено плато, се наоѓа манастирската црква посветена на св. Архангели Михаил и Гаврил. Во историските извори манастирот се споменува во XVII век.

Во основата црквата има форма на тролист, со што станува блиска до формите на постарите цркви во село Велјуса и Андреаш на реката

Треска, но тука куполата се издига на четири столбови. На источната страна црквата завршува со тро-страна апсида. На горниот дел на фасадите, особено околу прозорците и венецот, употребени се декоративни керамички лончиња во форма на крст, што ѝ придава особен, декоративен изглед на црквата.

Кога била изградена црквата Св. Архангели, не ни е познато. Ако судиме по начинот на градењето и стилските одлики на архитектурата, ќе констатираме дека црквата била изградена многу порано, веројатно, кон крајот на XIV или XV век. Од еден натпис кој постоел во припратата се заклучува дека живописот во неа бил изведен во 1631 година, додека на зачуваниот натпис над влезната врата на црквата стои дека била живописана во 1701 година.

Колоритот на зачуваниот живопис во црквата е прилично анемичен, но, за сметка на ова, цртежот е посмел и живо ги обликува формите на фигурите, предадени во прилично мали формати. На авторот од живописот познати му се достигнувањата во сликарството на неговите претходници, но тој нема сили докрај да издржи во тие настојувања. Значајни се композициите „Томино неверство“, „Исцелувања на болниот од водена болест“ и други. Една од карактеристиките на работата на овој зограф е и тоа што во композициите внесувал елементи на пејзаж, кој ќе биде особено негуван во XIX век.

На иконостасот се наоѓаат царски двери, многу постари од живописот на црквата, секако од периодот

на XVI до XVII век. Во оваа црква се наоѓала и една извонредно интересна икона на која се илустрирани: 148., 149. и 150. псалми Давидови. Денес, иконата се наоѓа во Уметничката галерија во Скопје. Тоа е иконата позната под името „Хвалите господа“.

Од стариот црковен намештај останале две певници, инкрустирани со коска, што му припаѓаат на XVIII век.

Црквата од сите страни е опкружена со конаци, подигнати во XIX и XX век.

К. Б.

СКОПСКАТА ЧАРШИЈА

Поминувајќи преку Камениот мост на реката Вардар, се навлегува во стариот дел на градот Скопје. Во просторот на Даут-пашиниот амам до Бит-пазар, реката Серава на исток, црквата Св. Спас, односно џамијата на Мустафа-паша кон запад, е поместена Старата чаршија. За историјата на Скопје, неговите знаменитости, како и за Старата чаршија се зачувани пишани документи и патописи.

Турскиот патописец Евлија Челебија престојувал во Скопје 1660/1661 година и ни ги соопштува своите впечатоци за градот и за Старата чаршија. Евлија споменува дека Чаршијата има 2150 дуќани, плоштади и пазари градени од цврст материјал. Тој ги издвојува чаршиите: бесчиска, на казазите, чадорџиите, папуџиите... и ја споредува со Багдадската чаршија.

Англискиот лекар Е. Браун прес-

тојувал во 1669 година и го споменува Скопје како голем трговски град и значајна сообраќајница. Меѓу другото додава дека имало 700 кожари, кои ја преработуваат кожата а потоа ја извезуваат и во други земји; дека има прекрасен безистен покриен со олово, а чаршијата била изградена од штици и во неа биле поставени повеќе убави пазари.

Во патописните белешки на другите патописци, кои го посетиле Скопје, се сретнуваат слични искажувања за градот во кој била развиена трговијата и имало многу џамии, амами и караван-сараи.

Чаршијата била лоцирана во централниот дел на градот кон кој гравитирале сите патишта. Таа претставувала средиште на занаетите, трговијата и сообраќајот. Кон нејзиниот состав биле изградени јавни објекти за потребите на населението: безистен, џамии, анови, караван-сараи, амами, медреси и сл.

Доминантно место заземал безистенот изграден од цврст материјал. Со развивањето на занаетчиството и трговијата, кои стануваат значајна стопанска гранка за Скопје, се проширува опсегот на чаршијата и постепено се уредува во организиран организам, кој живее и пулсира, и покрај сите промени што ги доживува во својот развој скоро до крајот на XIX век.

Старата чаршија го доживува својот расцвет во времето на турското владеење, пред сè заради слабо развиената индустрија. Таа настојувала да ги задоволи потребите на населението, вкусот на луѓето, и се покажува експанзивна

во усвојување на пазаришта по другите градови на Македонија и надвор од нејзините граници.

Занаетчиите држеле многу до својот углед, и настојувале да стекнат доверба кај муштериите и своите колеги. Во тој поглед, важна улога играле нивните цехови - еснафи организирани според видот на занаетчиите. Еснафот ги казнувал оние мајстори кои се служеле со лаги, ги поткрадувале муштериите, изработувале некавалитетни производи за сметка на цената и сл.

Големиот чаршкиски простор бил поделен на одделни чаршии, во кои биле групирани одделни занаетчиски работилници и дуќани. И затоа, најчесто, чаршиите и улиците добивале име според видот на занаетот. Таквиот распоред не дозволувал мешање на занаетите. Во центарот на чаршијата бил безистенот, изграден од цврст материјал, кој служел за потребите на еснафот. Со развивањето на чаршијата се подигаат дуќани сместени еден до друг, во иста висина, од двете страни на улиците. За полесно комуницирање со главните прометни улици се прават помали пресечки, на чии страни биле поместени трговско-занаетчиски дуќани. Дуќаните биле исто така долепени до монументалните објекти: ановите, безистенот, амамите. Во Скопската чаршија постоел дел кој се викал Капали чаршија.

Дуќаните биле правени со едноставни, бондручни конструкции и слаб материјал. Фасадите, свртени кон улиците, имале големи отвори, кои се затворале со капац

од штици. Според природата и развиеноста на работата се додавале простории до задниот дел, или на спрат, за сместување на работилници, или за спремиште на стоката.

Кон крајот на XIX век, со појавата на индустриската стока, со раслојувањето на еснафите, појавата на новите занаети и изумирањето на старите, со менувањето на начинот на живот и потребите на луѓето, настапил процесот на напуштање на установениот поредок во чаршијата и нејзиното дефизиомирање.

Изменетите историски и економски услови придонеле да се измени некогашната распределба на одделни чаршии, доаѓа до мешање и инфилтрирање на други занаетчиски и трговски дуќани, и според потребите се менува и нивниот изглед и обем.

Скопската чаршија и денес претставува интересен и атрактивен амбиент. Во сплетот на улиците се одвива жива занаетчиска и трговска дејност. И денес ќе се сретнеме со вештите занаетчии, со последните ќепенци на старите дуќани на абациите, терзиите, ахчиите, бичакчиите (ножари), опинчарите, кондурациите, калајчиите, тенекечиите, јахарите, ковачите, јорганчиите итн. итн.

Земјотресот од 1963 година ѝ нанес големи штети на Чаршијата. Во наредните години таа ќе биде реставрирана и презентирана во духот на минатото, како и прилагодена на потребите од современиот живот.

А. Н.

БЕЗИСТЕН

Денешниот Безистен, изграден на местото од стариот, се наоѓа во Старата скопска чаршија, опкружен од сите страни со мали дуќанчиња.

Според податоците на патописците што престојувале во Скопје, Еванс и Евлија Челебија, стариот Безистен претставувал низа поврзани улички, во кои биле сместени дуќани на разни занаетчи. Најверојатно во XVII век овој безистен бил наполно уништен од големиот пожар. Денешниот безистен бил секако подигнат во 1689 година. Во 1908 година пожарот уништил дел од Старата скопска чаршија, па го оштетил и Безистенот.

Објектот претставува правоаголна градба, со едноставни архитектонски решенија, поделена на четири дела, во чиј состав се наоѓаат мали дуќанчиња.

Безистенот е обновуван од 1892 до 1893 година, судејќи по натписот од Хусеин-бег, Осман-бег и Јашар-бег.

К. Б.

ЦРКВАТА СВ. СПАС ВО СКОПЈЕ

Црквата Св. Спас е подигната кон крајот на XVII век или во почетокот на XVIII век, по пожарот од 1689 година, во кој изгорел поголемиот дел на градот.

По својата надворешност црквата Св. Спас е неугледна градба. Во неа се влегува низ неколку камени скали. Црквата е трикорабна. Средниот кораб е лачно засводен, а страничните се рамни и покриени со штици. Во западниот дел на црквата е подигната галерија за жени. Во текот на XIX век црквата го добила својот дефинитивен внатрешен изглед. Во 1824 година биле довршени иконостасот и иконите, а

Црква Св. Спас, Скопје, детаљ од иконостасот

Црква Св. Спас, дворот, Скопје

во 1867 година е изработен дел од престолните икони. За изведување на иконостасот и иконите, занаетчиските еснафи и трговците од Скопје го дале својот прилог.

Црквата Св. Спас е позната по својот иконостас што бил изработен во длабока резба од 1819 до 1824 година, од резбарската група на Петре Филиповски „Гарка“, со неговиот брат Марко и Макарие Фрчковски од село Галичник. Во десниот крај од иконостасот, на јужната страна, се претставени авторите, Петре Филиповски како го изработува планот, а другите двајца држат во рацете чекани и длета. Иконостасот претставува колективно уметничко дело. Петре Филиповски целиот свој живот го посветил на копаничарското дело, и тој оставил поголем број иконостаси, како што се: за манастирската црква во Лесново, големиот крст

на црквата Св. Ѓорѓи во Призрен и иконостасот на Св. Јован Бигорски. Во последните години на својот живот го изработил иконостасот за црквата Св. Никола во Крушево. Ова негово последно дело изгорело за време на Илинденското востание 1903 година.

Иконостасот е долг 10 а висок 6 метри. По својата конструкција, тој е распореден на пет хоризонтални зони. Овде се сретнуваат општопознати мотиви: разни геометриски орнаменти, фигури од растителниот и животинскиот свет и сцени од библијата. Интересно е што на иконостасот во некои библиски сцени се предадени ликови со национални фолклорни обележја. Така, на пример, во сцената „Пирот на Ирода“, Саломеа е во женска мијачка носија.

Големата уметничка вредност на овој иконостас се согледува во

нежноста на линиите, во изведенијата пластичност на формите, мајсторската стилизација и барокната разиграност.

Значајно е да се одбележи и тоа дека по катастрофалниот земјотрес во Скопје, делумно беше разурнат јужниот сид на црквата. Притоа, се откри постар сид кој секако припаѓал на првобитната црква, која при градењето на денешната била делумно разурната. На овој сид се наоѓаат добро зачувани фрески.

Судејќи по стилот, би се рекло дека живописот од старата црква му припаѓа на периодот од XVI век.

К. Б.

КОНАЦИТЕ НА ХАВЗИ-ПАША ВО С. БАРДОВЦИ

Чифликот на Хавзи-паша со конаците во Бардовци бил подигнат во првата половина на XIX век, најверојатно од 1830 до 1845 година. Тогаш, Хавзи-паша, околу 1820 година, станал скопски паша. Во Скопје живеел до 1845 година, кога го напуштил, и набргу потоа умрел. За време на Балканската и Првата светска војна, некои од помошните згради биле сериозно оштетени, додека главните станбени згради биле зачувани. Ваквата состојба е одржана сè до пред крајот на Втората светска војна. Во 1944 година целата покривна конструкција и катовите на конаците биле урнати, сè до приземјето.

Конаците во с. Бардовци претставуваат еден од највидните споменици на станбената архитектура на

Балканскиот Полуостров од времето на феудалното уредување, кои во Турската империја се одржале до XIX век. Меѓу многубројните конаци со слична намена, што биле изградени од разни видни Турци во Македонија, на Косово, во Босна и Србија, се смета дека конаците во с. Бардовци биле најголеми по димензии, а се истакнувале од другите по стилската обработка и декоративното богатство. По својата содржина и структура конаците и населбите во Бардовци ги носат карактеристиките на слични комплекси - чифлици, со населбите што се граделе во рамнините на тогашната Турска Империја.

Населбата во Бардовци се состоела од два дела: селска населба и конаци, за разлика од другите чифлици што се од затворена форма и концентрирани кон станот на господарот. Чифликот во с. Бардовци се одликува со отворен систем на изградба и урбанистичка диспозиција во поставувањето на целината на чифликот. Хавзи-паша спровел плански распоред на куќите во населбата. Одделувајќи ги конаците од населбите, тој овозможил подобри услови на индивидуалниот живот на чифликчиите отколку што им бил обезбеден на тие што живееле во населбите од затворен тип, каде што во материјалната зависност се огледала потчинетоста на неговите селани - чифликчиите.

Конаците во с. Бардовци претставувале населба на полно организирани за животот на господарот со целата негова фамилија, прислужници, чувари и придружба. Целиот комплекс бил на полно ограден со

камени сидови, високи пет метри. По должината на сидовите, од надворешната страна, биле распоредени осум кули кои служеле за одбрана во случаи на евентуални напади. Во кулите постојано се наоѓале стражари. Во средината на комплексот се наоѓала специјална зграда во која се повлекувал и господарот во случај на последна одбрана. Целиот овој комплекс е поделен на три дела, одделени со сидови во висина на оградните (надворешните).

Распоредот на зградите во комплексот бил типичен за муслиманскиот начин на живеење. Во средниот дел се наоѓал селамлук - зграда за мажи; во источниот дел бил харемлук - зграда во која живееле женските членови на семејството и нивните деца. Во западниот дел се наоѓале просториите за коњи. Во секој од овие дворови се наоѓале и помошни згради.

Меѓу главните две згради - селамлук и харемлук - на самиот преграден сид се наоѓала зграда во форма на кула, градена од камен, со повеќе соби во приземјето и катот. Таа служела како ризница, магацин за оружје, како и за повлекување на господарот и на другиот персонал во случај на крајна одбрана од непријателот. Во висина на првиот кат се наоѓале дрвени мостови што ги поврзувале двете главни згради. Женскиот двор бил поподреден од машкиот, бидејќи тука се одвивал и колскиот промет. Во конакот имало повеќе влезови. Главниот бил тој што водел во машкиот двор - спроти селамлукот, покриен со мал покрив. Тој бил најубаво обработен. Другите

делови во конакот биле поврзани со помали влезови, кои исто така биле обработени. Зачуваните три мали влиза на надворешниот сид биле подоцна отворени.

Диспозицијата на основата, надворешното обликување, внатрешната обработка и големина, практично биле идентични и на селамлукот и на харемлукот, со минимална разлика во деталите. За разлика од машкиот дел, постоела една мала кула, изработена во стакло, и служела за теферич на жените од харемлукот.

Основната композиција на зградата била наполно симетрична. Таа се состоела од приземје и кат без визба. Катот, кој имал ист распоред како и приземјето, се разликувал од него по внатрешното уредување и декорација. Во центарот на катот се наоѓал голем хол, кој кон фасадата се ширел во трем-галерија, а на спротивната страна во широк простор, во кој биле сместени скапилата, што се завршувале со чардак на северната страна. Оската што се формирала од овие пространства ја делела зградата на два подеднакви делови. Покрај него се поставени четири главни соби - две споредни и две оцаклии. На катот, покрај фасадните соби, се наоѓале и два килери.

Во приземјето, сите соби биле наменети за живеење. Секоја од нив имала: печка, амамлук, долапи, одвоен пристап во собата, ниши за палење свеќи и ламби.

Просториите на катот биле наменети за дневен престој и прием. Во четирите главни соби биле поставени богато украсени големи камини.

Сидовите на приземјето се градени од кршен камен и варов малтер со дебелина од 65 до 70 см. Сидовите на катовите биле од дрвен бондрук - исполнет со печена тула. Сидовите на приземјето не биле малтерисани, туку само дерсувани, додека сидовите на катовите биле потполно малтерисани. Таваните и покривната конструкција биле од дрвен материјал, а покривот од плитка ќерамида.

Еркерското проширување на основата од првиот кат било изведено на бочните фасади за шпајз и за собите-оџаклии, кои се потпирале на по два дрвени столбови.

За разлика од постојните конаци (конакот на кнегињата Љубица во Белград, на кнез Милош во Топчидер), конакот во Бардовци се одликува со вешто вкомпонираниот хол на првиот кат, кој во исто време се користел за свечености. Просториите во конакот - сидовите на главните соби - биле изработени во гипс, поделени на паноа, таваните биле украсени со богата профилација. Камините во собите и чешмата во холот биле од мермер и гипс.

За мајсторите и градителите на конакот на Хавзи-паша засега нема никакви податоци.

А. Н.

ФЕУДАЛНА КУЛА

Во новиот дел на градот Скопје се зачувани остатоци од турската феудална кула. Досега не се откриени никакви податоци за периодот на нејзиното подигање.

Кулата има четиристрана основа и сè до покривната конструкција е добро зачувана. Градена е од поголеми блокови обработен бигор камен, а најгорниот дел е изведен со тули во вид на запци. Единствениот влез во кулата е на северната страна. Прозорците на кулата не се еднакво решени. На северната и источната страна имало балкони, што се констатира од остатоците на конзолите. Од внатрешниот распоред на кулата се гледа дека имала три ката поврзани со камени скали. Скалите од првиот кат се добро зачувани.

Старите скопјани се сеќаваат дека околу кулата постоеле гумна каде што феудалниот господар ги собирал земјоделските производи.

Кулата е наполно реставрирана по земјотресот од 1963 година. Но, до денес не ѝ е дадена посебна намена. Таа денес влегува во состав на новоизградениот дом на ЈНА.

К. Б.

СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА ВО КУМАНОВСКО

РОТОНДАТА ВО КОЊУХ

Во 1919 година селаните од соседните села ја откопале оваа црква која била скоро наполно покриена со нанос од земја. Врз основа на зачуваните детали од архитектурата и пластичната архитектонска декорација, оваа црква датира според некои научни работници од VI век од н. е.

Црквата во непосредна близина на селото Коњух, Кумановско, припаѓа на една варијанта од типот на централна градба со купола. По својата архитектонска концепција - ротонда - претставува необична форма, што е многу ретка кај нас во Македонија. Нејзината основа покажува правоаголник во кој

е впишана кружната основа на централниот простор, обиколен со ходник во форма на потковица. Главниот влез е на западната страна. На источната страна ротондата завршува со апсида која однадвор има правоаголна форма, додека однатре е полукружна. Олтарот е одделен од централниот простор на црквата со олтарна преграда, што ја сочинуваат шест орнаментирани камени столбови.

Централниот дел на храмот го оформуваат четири сидани столбови и шест мена распоредени во круг. Оваа колонада имала пет отвори за комуницирање: по еден на северната и јужната страна, а три во оската исток-запад. Се претполага дека под олтарот се наоѓала крипта во која биле закопани моштите на некој светец.

Црква Св.Ѓорѓи, Старо Нагоричане, Кумановско

Црква Св. Ѓорѓи, Старо Нагоричане, Кумановско,
композицијата *Причестување на апостолите* и фриз на архијереи

Црквата во Коњух има богата камена пластична декорација, од која се зачувани голем број фрагменти. Каменот во кој е изведена орнаментиката е зрнест и мек за обработување и има пријатна зеленикава боја.

А. Н.

СВ. ЃОРЃИ - СТАРО НАГОРИЧАНЕ

Над западната влезна врата на црквата Св. Ѓорѓи, во селото Старо Нагоричане, се наоѓа врежан натпис во кој стои дека црквата ја подигнал кралот Милутин во 1313 година. Вториот натпис, што се наоѓа на југозападниот внатрешен сид, ја споменува годината 1317-

18 која се однесува на датата кога црквата била живописана. Всушност, црквата била подигната на остатоците од еден постар храм од XI век, кој според едно старо предание го изградил византискиот цар Роман IV Диоген (1067-1071). Постои легенда поврзана со името на пустино-жителот Прохор Пчински кој живеел во една пештера во близината на оваа црква уште пред таа да биде изградена.

Од старата базилична основа зачувани се сидови во височина од 4 до 5 метри, работени од убаво клепан камен. Со додавање на конзоли, создадени се можности за надсидување на горниот дел во крстообразен изглед.

Црквата во Старо Нагоричане е петкуполна трикорабна градба во

Успение Богородичино од црквата Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричане, Кумановско

форма на впишан крст со издолжен травеј кон источниот и западниот дел. Внатрешниот крстообразен изглед е формиран со полукружните сводови преку столбовите и пиластрите. Над централниот дел се издига голема осмострана купола, а во аглите се распоредени четири помали кубиња. Олтарната апсида од внатрешната страна е полукружна, а однадвор во горната половина петострана. По својата архитектонска концепција оваа црква е слична на црквата Св. Богородица, на манастирот Матејче. На јужниот и на северниот сид однадвор се забележуваат пиластри, остатоци од постарата црква, на западната страна исто така се зачувани урнати сидови и отвори за греди на некогашната припрата.

Целата внатрешност по сидовите, столбовите и сводовите, исполнета е со добро зачуван живопис. На југозападниот столб и на северниот сид, во средината на црквата, ги наоѓаме имињата на зографите кои ја живописале оваа црква. Тоа се Евтихие и Михаило, автори на живописот на охридската црква Св. Богородица Перивлептос (Св. Климент), од 1295 година, и манастирот Св. Никита во Скопска Црна Гора, кој исто така е обновен од кралот Милутин.

Живописот во Старо Нагоричане претставува квалитетен развој на стилот од XIV век и според уметничката вредност го надминува живописот во Св. Никита. Циклусите се претставени на наративен начин, во смисла на реализмот

што владеел во тоа време. Фигурите се изведени во живо движење и динамика, со очигледен стремеж да се диференцираат ликовите. Композициите, иако понекаде пренатрупани со ликови, делуваат јасно со правилното сместување на волумените во просторот. Понекаде е задржан принципот на симетричност и монументализирање на ликовите, каков што е случајот со композицијата „Причестување на апостолите“, во конхата на олтарната апсида. Особено се истакнуваат композициите од животот и страдањата на Христа, меѓу кои: „Тајната вечера“ и „Миење на нозете“, на јужниот сид во олтарниот простор, „Предавството Јудино“ - на јужниот сид, „Распјатие“, „Одењето на Голгота“, „Качување на крстот“ и „Подбивање со Христа“ - на северниот сид. Интересна е ктиторската композиција во приземната зона од северниот сид, во која покрај кралот Милутин, е претставена и неговата млада жена Симонида.

Како реткост во македонските средновековни цркви во Старо Нагоричане е зачувана и првобитната олтарна преграда (иконостас) изработен од камени столбови, орнаментиран архитрав и парапетни плочи. На двете полиња, лево и десно од царските двери, зографите Михаил и Евтихие го насликале св. Ѓорѓи, патронот на црквата и Богородица Пелагонитиса. Кај нас тоа е единствен пример на икони изведени во фреско.

К. Б.

СВ. НИКОЛА - С. ПСАЧА

Во живописната месност, оградена со редици столетни дабови, високо над селото Псача, кон средината на XIV век била изградена манастирската црква посветена на св. Никола.

Историските податоци се бедни, но, сепак, од една зачувана повелба, издадена на 25 март 1358 година, дознаваме дека на властелинот Влатко му било дозволено да ја приложи црквата Св. Никола во село Псача на манастирот Хиландар.

Врз основа на зачуваните портрети од јужниот сид заклучуваме дека севастократорот Влатко и неговиот татко, кнезот Пасхач, се ктитори на црквата.

За време на конзерваторските работи на оваа црква со сигурност е утврдено дека натписот што се наоѓал над западната влезна врата бил уништен во 1876 година поради тоа што во него, веројатно, се споменуваале кралот Урош и Волкашин. Уништени се, исто така, натписите до овие владетели чии портрети се претставени на северниот сид. Во XIX век, вршени се извесни поправки и досликување на живописот, а во почетокот на XX век, зографот Димитрие Андонов - Папрадишки насликал неколку ликови на светители во фрескотехника на западната фасада на црквата.

Црквата има форма на впишан крст во правоаголно пространство, со купола што се издига на четири столбови и припратата, исто така со купола. Што се однесува до куполата над централниот дел, таа

Црква Св. Никола, с. Псача, Кривопаланечко

била урната во непознато време, а црквата се наоѓала на полно от-криена. Црковните власти, немајќи средства повторно да ја создадат оваа купола, на нејзиното место направиле полукружен свод. Меѓутоа, за време на неодамнешните конзерваторски работи, јасно се покажаа зачуваните делови од пандантифите на некогашната купола. Сите фасади на црквата богато се профилирани и украсени со шари, изведени во керамопластика. Градена е од блокови со клепан камен, кршен камен и тули. Во внатрешноста на црквата зачуван е живопис од истиот период кога што е и изградена. Значајно е да се одбележи дека живописот на црквата во Псача спаѓа во редот на најдобрите зографски остварувања на средновековното сликарство во Македонија. Особено

високата вредност на зографите кои ја живописале црквата ја покажуваат вонредните портрети на семејството од ктиторот, предадена со јасно изразени настојувања за реалност, како во лицата така и во прикажувањето на облеката. Колоритот, со вонредни нијанси на сино, бело и црвено, ја покажува големата умешност и знаење на псачките зографи.

Покрај групниот портрет на семејството од ктиторот каде што се прикажани кнезот Пасхач, неговата сопруга, кнегињата Озра, севастократорот Влатко и неговата жена Владислава како и синот Стефан, зачувани се и неколку значајни композиции како што е „Успение Богородичино“ на западниот ѕид над влезната врата, сцените од животот на св. Никола, Богородица со Христа и други.

Портретот на кнезот Пасхач од црквата Св. Никола, с. Псача, Кривопаланечко

Во црквата не се наоѓаат стари икони, ниту некој постар црковен намештај. Конаците се состојат од мала зграда и не претставуваат никаква вредност. Околу црквата се старите гробишта.

К. Б.

МОНАСТИР МАТЕЈЧЕ

Високо на падините на Скопска Црна Гора, западно од Куманово, над селото Матејче, се наоѓа манастирот со црква посветена на Успение Богородичино, повеќе познат под името манастир Матејче. Историските податоци за црквата се бедни. Патријархот Пасие, во биографијата на цар Урош, кажува дека црквата почнал да ја зида ца-

рот Душан, а по неговата смрт таа останала недоправена, а неговата жена Елена и синот Урош овозможиле црквата да биде довршена и живописана.

Меѓутоа, извесни податоци покажуваат дека црквата Успение на св. Богородица царот Душан почнал да ја гради на постаро култно место, поточно, на местото каде што се наоѓала црквата посветена на св. Богородица Црногорска. Сето тоа се споменува во хрисовулот на кралот Милутин во 1300 година, кога била дарувана на манастирот Св. Ѓорѓи Горга што се наоѓа на реката Серава. Во олтарниот дел на сегашната црква, сè до 1939 година, се наоѓала една мала капела за којашто се смета дека била ѕидана во XII век.

Манастир Св. Богородица (Манастир Матејче), с. Матејче, Кумановско

Црквата долго време била во урнатини и дури во 1934 година е извршена реставрација. Во 1953 и 1960 година повторно се преземени средства за заштитување на овој споменик.

По својата основа црквата спаѓа во типот на крстообразните цркви со пет кубиња, што ја прави слична на црквата Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричане. Централната купола, што однадвор е дванаесетострана, се потпира на четири пиластри, а другите четири кубиња се поставени во аглите на основата. Меѓу трансептот и аглите се наоѓаат крстасти сводови. Западниот крак на крстот е прекршен, а на западната страна е формирана припратата пониска од наосот, засводена со крстаст свод. Олтарната апсида однадвор е петострана и оживеана со декоративни ниши изработени од тула. На јужната и

северната страна од апсидата се наоѓаат мали капелички над кои се издигнати двете источни кубиња. Фасадата на црквата е оживеана со пиластри и слепи аркади.

Внатрешноста на црквата е живописана, меѓутоа, живописот е тешко оштетен. Зачувани се сцени од животот на Христа и Богородица, од „Акатистот на Богородица“, „Апостолските дела“, „Чудата на св. Архангел“, „Легендите за св. Јован Претеча и пустинарот Антоније“, старозаветните сцени и „Седумте вселенски собори“. На западниот ѕид, прилично оштетена насликана е лозата на византиските цареви. На јужниот ѕид се наоѓаат ликовите на ктиторот: царот Урош и неговата мајка Елена, како и портретот на царот Душан.

Живописот на оваа црква се одликува со својата тематска разновидност, но, по сликарските квалитети

непознатите зографи, во извесна смисла заостануваат зад делата на своите современици од периодот на XIV век.

По сидовите на оваа црква се наоѓаат врежани и повеќе записи меѓу кои, секако, интересни се: записот што го направил Кирил Пејчинович при својата посета, и записот во кој се споменува датумот 1568 година кога починал митрополитот скопски, Никифор. Денес на местото од старите конаци се наоѓа нова зграда.

К. Б.

СВ. ЃОРЃИ ПОБЕДОНОСЕЦ - С. МЛАДО НАГОРИЧАНЕ

На главниот пат што води од Куманово кон Крива Паланка, во непосредна близина на селото Младо Нагоричане, се наоѓа црквата посветена на св. Ѓорѓи Победоносец. Варосаниот живопис и непостоењето на историски податоци го отежнуваат нејзиното датирање. Според некои мислења, врз основа на архитектурата, оваа црква би потекнувала од XI век, со што се доведува во врска со првобитната црква на Старо Нагоричане.

Според другите мислења, црквата е изградена во времето на деспот Стеван Лазаревиќ (1406/7 год.)

Во основата црквата покажува форма на впишан крст во правоаголно пространство, со продолжен крак на источната страна и нартекс што е поширок од наосот. На местото од кубето се наоѓа фиктивен тамбур во кој е сместена слепа калота. Црквата има интересни

фасади изградени од убаво клепан камен. Прозорците делумно се изработени од тули, на сликовит начин, со елементи на камена декоративна пластика. Одинаврот олтарната апсида е тристрана.

Внатрешноста на црквата Св. Ѓорѓи била живописана. Меѓутоа, во непознато време, црквата е сосема варосана поради што не може да се констатира од кое време потекнува живописот.

К. Б.

ЦРКВАТА СВ. НИКОЛА

На околу шест километри од главната комуникација Крива Паланка - граница, се одвојува, преку мостот на Крива Река, селскиот пат кој се пробива, низ ридестите терени, до селото Трново. Тоа е сместено на благо косата падина, од каде се простира широк поглед на околината и планинските венци на Осогово.

Според зачуваните податоци од оштетениот натпис, што се наоѓа над влезната врата од внатрешната страна, црквата Св. Никола била подигната и живописана во 1505 или 1506 година.

Црквата му припаѓа на типот еднокорабни градби, со полукружен свод и полукружна апсида на источната страна. Инаку таа е скромна по својот надворешен изглед и е градена во помали димензии. На западната страна е дограден затворен трем со влезови од западната и јужната страна, а во неговото продолжение се наоѓа отворен трем.

Во времето кога црквата од непо-

знати причини била препуштена на забот на времето, поголем дел од фреските биле оштетени или уништени, односно варосани при нејзината подоцнежна поправка. Целата внатрешност била во фреско-живопис. Покрај ликовите во цел раст, во долните партии, прикажан е циклусот на „Големите празници“, „Благовештение“, „Раѓање на Христа“, „Сретење“, „Крштевање“, „Воскресение Лазарево“, „Ангел на гробот“, „Слегување во Ад“, „Вознесение“ и „Успение Богородичино“.

Некои посебности што би се издвојувале во иконографска, стилска и уметничка смисла, не можат да се одбележат во работата на зографите. Живописот ги содржи карактеристиките на времето од турскиот период, обележја на мајстори со слаби уметнички зафати, како и можностите на оние што наarachале да се изгради црквата Св. Никола во с. Трново.

Иконостасот го красат икони од XIX век. Иконите се работени од непознати зографи.

А. Н.

МАНАСТИРОТ КАРПИНО

Во близината на селото Орах, Кумановско, се наоѓа манастирот Карпино, со црква посветена на Воведение Богородичино, подигната во XVI-XVII век.

Манастирската црква има форма на триконхос и е градена од клепан камен.

Во неа се наоѓаат два слоја живопис. Првиот, кој е фрагментирано откриен во конхите, потекнува од

времето на градењето на црквата. Во северните конхи се распознаваат ликовите на Теодор Тирон и Теодор Стратилат, а во јужната конха Богородица со Христос. Меѓутоа, вториот слој живопис е од поново време (1893). Зографот на поновиот слој живопис директно сликал, односно надсликувал, делумно придржувајќи се на постојаната шема.

На провизорно изработениот дрвен иконостас, како и во самата црква, се наоѓаат повеќе значајни икони, од кои осум празнични, изработени кон крајот на XVI или почетокот на XVII век. Непознатиот зограф што ги изработил иконите, покажува сериозни уметнички квалитети, и на еден вонредно упростен начин успеал да ги прикаже композициите на „Големите празници“.

Во црквата, исто така, се наоѓаат и делови од црквиниот намештај. Значајни се две, до денес добро зачувани певници, изработени во инкрустација со коска.

Околу црквата се наоѓаат конаци, денес прилично напуштени, кои за време на Втората светска војна многу настрадале.

Патот е тежок и тешко се стигнува од селото Орах до манастирот.

К. Б.

ЦРКВАТА СВ. ЃОРЃИ - С. КОЊУХ

Во месноста Коњух, во близина на с. Коњух, а на околу еден километар западно од познатата црква со форма на ротонда, се наоѓа гробјанската црква посветена на

св. Ѓорѓи, која кај населението е позната и под името Св. Никола. Таа е релативно мала по димензии еднокорабна градба која е засводена со полукружен свод. На источната страна има тристрана апсида. Северната фасада е расчленета со три слепи ниши. Над западниот влез однадвор се наоѓа ниша во која била насликана композиција со претстава на патронот на црквата.

Црквата е градена од кршен и делкан камен што ѝ припаѓал на некоја постара градба. Во овој случај со поголема сигурност може да се смета дека камените блокови биле донесени од блиската Ротонда. Меѓутоа, во текот на времето црквата тешко настрадала, така што денес се наоѓа во урнатини, без покрив.

Во апсидата и во нишата на протезисот зачувани се фрагменти од фрески. Се распознава ликот на св. Богородица со Христа, а под неа и архијереите од „Великиот вход“. Над проскомидијата се наоѓа фигурата на архангелот Гаврил, а над местото на ѓаконикот - фигурата на св. Богородица, и сите заедно ја сочинуваат композицијата „Благовештение“.

Стилските карактеристики на живописот укажуваат дека црквата била изградена и живописана во XVI век.

К. Б.

ЦРКВАТА Св. ПЕТКА - С. МЛАДО НАГОРИЧАНЕ

Во непосредна близина на црквата Св. Ѓорѓи Победоносец, десно од

патот Куманово - Крива Паланка, се наоѓа црквата посветена на св. Петка.

Според делумно зачуваниот живопис, може да се претпостави дека црквата потекнува од XVII век.

Таа претставува правоаголно пространство со апсида што не е нагласена од надворешната страна. На запад е нартексот, а на јужната параклис со истата должина како и наосот на црквата. Остатоци од живописот зачувани се во црквичката и делумно во нартексот.

Денес се наоѓа во урнатини.

Во 1969 година е извршена конзервација на фреските.

К. Б.

МАНАСТИРОТ ЈОАКИМ ОСОГОВСКИ

Манастирот Јоаким Осоговски се наоѓа на неколку километри од Крива Паланка, на падините на Осоговските Планини. Манастирот е познат и по името Сарандопор - по местото каде што е граден.

Манастирот е основан од ученикот на Јован Рилски, Јоаким, кој живеел во XI-XII век. Во житието на Јоаким Осоговски се споменува дека за време на владеењето на византискиот император Манојло Комнен (1143-1180), некој свештеник по име Теодор од Овчеполско, откако се замонашил и добил монашко име Теофан, го основал манастирот. Кога Теофан станал негов прв игумен, изградил црква посветена на Јоаким Осоговски. Тој во неа, по смртта на Јоакима, ги погребал неговите мошти.

Според историските податоци,

Манастир Јоаким Осоговски во близина на Крива Паланка

манастирот се споменува за првпат за време на бугарскиот цар Калојан (1196-1207) кој го посетил манастирот. Во Карловачкиот летопис (од околу 1505) се вели дека кралот Милутин изградил црква посветена на св. Јоаким. Се мисли дека можеби тој само ја обновил

црквата. За еден од обновувачите на манастирот се смета Константин Дејановиќ - Драгаш. Во 1330 година Стеван Дечански, пред битката на Велбужд со бугарскиот цар Манојло Шишман, наминува во манастирот да се помоли пред моштите на светецот Јоаким. Ма-

настирот се споменува и во 1350 година. Турскиот султан Мехмед II во 1436 год. дошол во манастирот, на патот за освојување на Босна. Во 1489 се споменува неговиот игумен Арсение.

Во II половина на XV век изгледа дека манастирот не бил во добра економска положба. Затоа монасите биле принудени да отпатуваат дури во Дубровник и да побараат помош од богатата Дубровничка Република. На 19 декември 1474 год. Дубровничкиот совет им подарил 20 перпери (жолтици).

Во 1585 г. манастирот настрадал од земјотрес. Тогаш целата припратата била растресена и склона кон паѓање. Поради тоа коласискиот (кустендилскиот) митрополит Висарион и игуменот Гервасиј, со другите свои собраќа од манастирот, заминале за Москва да бараат материјална помош.

Низ XVII век манастирот економски зајакнал и бил во својот расцвет. Турските патописци Хаџи Калфа и Евлија Челебија го посетиле манастирот. Првиот споменува дека има стар манастир, каде под едно кубе биле положени телата на ктиторот и ктиторката. Вториот забележал дека манастирот бил стар, голем и во расцвет. Манастирот бил посетуван од многу гости за кои имало обезбедени стотина постели, како од свила така и со злато ткаени покривачи. Гостите биле пречекувани од монасите со големи почести. Овие податоци ни говорат дека во ова време манастирот имал развиен монашки живот.

Патријархот Арсение III Чернојевиќ на двапати доаѓал во манастирот.

Првпат во 1683, одејќи на поклонување на „Божјиот гроб“. Тогаш Арсение со своите придружници поминал низ Паланечкото Поле и се задржал во Радибуш и Крива Паланка каде бил убаво пречекан. Во манастирот тој се сретнал со игуменот Герасим Осоговски. Тој му ветил на Арсение дека е спремен да тргне со нив до „Божјиот гроб“, меѓутоа не можел да го оствари тоа патување. Во 1686 (21 февруари) патријархот Арсение по вторпат го посетува манастирот. Тогаш тој имал прилика да види богата опрема и разни црковни предмети од сребро (кандила, дискоси, нафорници, путири и др.) за што сам направил попис.

Кон средината на XVIII век, манастирот е повторно во лоша економска положба. Неговото оживување започнува некаде околу средината на XIX век. Имено, на иницијатива на главниот ктитор Хаџи Стефан Бегликиџата од Крива Паланка, во 1847 година, отпочнува изградбата на големата „соборна“ црква посветена на Јоаким Осоговски. Во 1851 таа е завршена и осветена. Другата, помала по димензии, е посветена на св. Богородица. По едни таа е изградена во XIV, а по други веројатно е подигната во XVI-XVII век.

Новата соборна црква, посветена на св. Јоаким Осоговски, зазема доминантно место во манастирскиот комплекс.

Во натписот што се наоѓа во нишата над западниот влез, однадвор, стои: (слободно интерпретирано) „Сеј свјашчениј и божествениј обител преподобному оцу Јоакиму Осоговскому пустиножител обно-

Стариот конак во манастирот Јоаким Осоговски

висја во времја Владјествујушчаго ни и богохранимаго цара Султана Хамида.

Во времја егумена оца Кесарија јеромонаха, во лето от Христа 1884 октомври, 10 иј ден“.

Во текстот на натписот јасно стои дека за време на игуменот Кесарија, во 1884 год. црквата е обновена. Меѓутоа, не е познато за каков вид обнова се работи, дали пред тоа на ова место не постоела некоја друга, помала црква.

Манастирската црква Св. Јоаким Осоговски по својата архитектонска диспозиција им припаѓа на објектите од типот на монументалните трокорабни базилики, кои се градат во XIX век во Македонија. На источната страна таа завршува со три апсиди. Средната е седмо-страна, а бочните се петострани. Над средниот и покрајните кораби

се издигаат 12 куполи. Внатрешноста е осветлена со по два реда прозорци од страните. На западната, северната и јужната страна се наоѓа по еден еднакво голем влез портал. Градена е од тесан камен. Во 1917 година, во црквата е поставен мермерен под.

Се смета дека црквата ја градел извесниот градител, мајсторот Андреа Дамјанов од родот на Рензовци, градителот на главните цркви во Велес, Штип и др. места. Меѓутоа, Андреа Дамјанов, во случајот на манастирот Осоговски, отстапува од за него карактеристичните решенија и концепции. Црквата е живописана во внатрешноста, западната, јужната фасада и куполите. Во внатрешноста на црквата работи Димитар Андонов - Папрадишки во повеќе наврати (1884, 1885, 1887, 1906, 1932,

1933, 1939, 1944) и монахот на манастирот Св. Јоаким Осоговски, Теофан, кој во 1943 ја слика композицијата Крштение Христово.

Димитар Андонов - Папрадишки ги слика северното и јужното кубе од тремот, пред западната фасада, просторот на западната и јужната фасада и кубењата над тремот од јужната страна (1884, 1893, 1895 и 1945 година).

Зографите Мирон Илиев, Аврам Дичов и Григорие Петровиќ од с. Тресонче, во 1884 го живописале средното кубе над тремот од западната страна на црквата.

Во 1909 голема карпа удира во средината на северниот сид при што на архитектурата и посебно на живописот им се нанесуваат големи оштетувања. Немаме податоци за тоа колкави површини на живопис од втората половина на XIX век се уништени.

Северозападно од манастирската црква се наоѓа поскупоцен по димензии црква посветена на св. Богородица, која потекнува од XIV или од XVI односно XVII век.

Црквата има облик на слободен крст со тространа апсида однадвор. Над централниот дел се издига купола поставена на пандантифи, со осмостран тамбур.

На западната страна се наоѓа нартекс со купола. Црквата е градена од тесан камен.

Во внатрешноста на црквата се наоѓаат композициите: „Успение Богородичино“ и „Распятие Христово“, додека внатрешноста на нартексот е целосно живописана.

КРАТОВО

Историјата на градот Кратово започнува уште од постарите времиња. Римјаните го викале Кратискара и бил познат како градска населба каде што населението се занимавало исклучиво со рударство. Градот и неговата непосредна околина биле мошне познати по рудното богатство. За животот на Римјаните во овој град ни сведочат многубројните случајни наоди на римски гробови, монети, питоси и сл.

Кратово, како градска населба, го продолжува животот и за време на византиското царство. Во тоа време градот се викал Коритос или Коритон. Арапскиот географ Идрис, кој лично ги обиколил местата околу Кратово, а и самиот град, вели дека Коритос во 1153 година бил важен трговски центар. Трговијата била главно од рачно изработени предмети од злато, сребро и бакар. Во 1282 година градот потпаднал под власта на српските феудалци, а тоа е време кога биле доведени искусните рудари Саси за да ги обноват рударските окна во Кратово. Разните патописци забележуваат дека трговијата на градот била многу развиена со околните градови, а особено со Дубровник.

Богатството на градот Кратово и неговите рудници го привлечло вниманието на турските завојувачи. Според турските извори, султанот Мурат I, кога марширал со своите војски кон Косово, во 1389 година поминал преку Кратово за да го види веќе прочуениот град

А. Н.

Саат Кула - Кратово

со злато и сребро. Не поминало ни една година, а Кратово било преземено од султанот Бајазит. Животот на градот продолжил и за време на Турците. Трговијата со занаетчиските производи продолжила. Главни купувачи на тие кујунџиски производи биле дубровчаните, кои доаѓале тука со камили. И за време на турското владеење, рудниците во Кратово останале во приватни раце. Во XVI век се споменуваат браќата Пепиќи, како закупци на кратовските рудници, а особено кнезот Димитар Пепиќ. Тој бил угледен и полу nezависен господар на кратовските рудници. Еден патописец, по име К. Зено, забележал дека во 1550 година Кратово е богато со рудници од кои се вадело злато, сребро и др., што значи дека

експлоатацијата на рудниците продолжила и во средината на XVI век. Понатаму, тој забележува дека во Кратово се ковале монети со ликот на Сулејман II и Селим II. На монетите стоела и ознака К, сигнатурата за градот Кратово, како место каде се коваат пари. Годишниот приход на султанот од кратовските ковални на монети бил над 70.000 златници.

Во XVII век патописците Евлија Челебија и Хаџи Калфа пак го споменуваат Кратово како град каде се коваат монети. Тие даваат уште некои податоци за овој град. Велат дека Кратово во тоа време имало: 800 куќи, 350 дуќани, 20 џамии, медреси, текиња, амами, чешми, школи и др.

Казанџиските производи биле на глас низ целиот Балкански Полу-

остров, а бакарот од кратовските рудници бил подобар од оној во Босна и Мала Азија. Куќите во градот биле двокатни - амфитеатрално распоредени по косите страни на ридиштата, збиени една до друга. Кратовската Река го делела градот на неколку маала, но тие биле поврзани со солидни камени мостови. Над двокатните куќи со убавите фасади, од типот на нашата стара градска архитектура, високо се издигале седум до осум кули и многубројни џамии со минарињата.

По Австро-унгарската војна од 1689 до 1690, и Карпушовото востание градот бил опустошен, а рударските окна затворени. До обнова на рудниците дошло дури во почетокот на XIX век (1805 г.), кога рудниците биле земен под закуп од Али-бег - мајдемџија. Во 1836 година, патописецот Ами Буе вели дека градот имал околу 56.000 жители, и дека во него работеле само две печки-топилници, кои биле во лоша состојба. Но, сепак, топењето на руда, макар и во мали количества за разлика од порано, продолжило сè до 1882 година кога Турците, немајќи работна рака, со сила го терале населението да кулучи во рудниците и во топилниците. Во тоа време, не можејќи да го поднесуваат лошиот однос и експлоатацијата, зашто ги терале да работат деноноќно (а при недостиг на работна рака, работеле и жени), народот од градот и од околните села масовно се иселувал. До крајот на XIX век, Кратово значително опаднало, бројот на населението се свел на 1900 Македонци. Некогашната

најубава и жива чаршија, позната со кујунџиските работилници, замрела, а избеганите кратовци останале со спомените од убавиот град.

A. H.

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ КУЛИ ВО КРАТОВО

Во Кратово, од двете страни на Табачка Река, имало дванаесет кули, пет на десната и седум на левата страна од реката. Денес во градот има шест кули, од кои некои се позачувани, а други веќе се полурунати. Сидани се од полуклепан камен и малтер, додека добро обработениот камен е употребен за вратите, прозорците, скалилата и кошовите на кулите. Нивната внатрешност е поделена на три до четири ката: горните катови имаат по еден балкон и одделенија за живеење. Во долниот дел на кулите прозорците се потесни и издолжени, а што се оди понагоре, тие се сè пошироки. Сите прозорци имаат железни решетки. За заштита на кулите биле изградени и посебни посматрачници со мали отвори, однадвор оградени со камени штитови.

Досега не се откриени историски податоци за времето на сидањето на кулите. Постои мислење според кое рударскиот центар Кратово, во кој во извесен период се ковале и монети, имал потреба од вакви одбранбени кули и пред доаѓањето на Турците. Меѓутоа, извесни архитектонски форми и декоративни елементи што ги имаат кратовските кули зборуваат

Чаршишки мост - Кратово

во прилог на мислењето дека се дело на градителите од турскиот период.

К. Б.

МОСТОВИТЕ ВО КРАТОВО

Кратовските мостови се дело на една поразвиена градежна техника. Не постојат историски податоци за времето на нивното зидање, меѓутоа, се смета дека тоа е истото време кога се градени и кулите, односно, првите децении од ропството под османлиите. Денес тие ги поврзуваат деловите на градот, разделен со коритото на Табачка Река. Изградени се од клепан ка-

мен. Тие претставуваат лакови што лежат на двата брега од реката. Радиониот мост, кој се издига на околу 20 м. од коритото на реката, во горниот дел бил урнат а подоцна е поставена хоризонтална гредна конструкција. Другите мостови: Јохчиски, Чаршишки и Крајниот, го зачуваа својот првобитен изглед.

К. Б.

СИМИЌЕВАТА КУЛА ВО КРАТОВО

Меѓу позачуваните кули во Кратово е кулата на Стеван Симиќ, порано на Абедин Ефенди. Подигната е на четири ката со повеќе отвори и

балкони на најгорниот кат. Првиот кат е на височина на три метри од теренот. Влезната врата е дрвена и се затвора од внатрешната страна со три греди кои се вовлекуваат во хоризонтални отвори на сидот. Овој кат има едно одделение и тоа е најмало заради дебелината на сидовите, што во овој дел од кулата се и најдебели. Вториот кат е поврзан со првиот преку скали. Одделението на овој кат е малку пошироко од тоа на првиот кат, а подот бил поплочен.

Третиот кат е посветол од првите два бидејќи прозорците се пошироки и одделенијата поголеми. Подот е поплочен со еднообразни плочи. На источниот сид се наоѓа огништето.

Од третиот, за четвртиот кат водат дрвени скали. Овој кат е со две одделенија кои се најпогодни за живеење. Куполата на четвртиот кат е изведена со обработен камен. На средината од куполата се наоѓа железен прстен на кој порано висел полилеј со свеќи. На западниот сид се вградени долапи за постелата и други предмети.

К. Б.

ЕМИН-БЕГОВАТА КУЛА ВО КРАТОВО

Во близината на Хаџи-Костовата и Крстевата се наоѓа Емин-беговата кула. Како и другите, и оваа кула во основата е правоаголна, а во височина достигнува дванаесет метри. За разлика од Симиќевата, кулата на Емин-бег има приземје и два ката. Меѓу катовите постои дрвена меѓукатна конструкција, а

вториот кат е со купола. Начинот на градењето е како и кај другите кратовски кули.

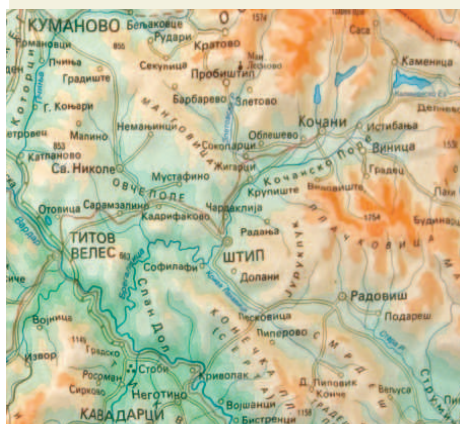
К. Б.

ХАѢИ-КОСТОВА КУЛА ВО КРАТОВО

Од ХаѢи-Костовата кула се зачувани приземјето и дел од првиот кат, другото било урнато во 1929 година. Во 1957 година на остатоците од оваа кула извршена е конзервација. Во основата кулата е правоаголна, градена е од ист материјал како и останатите кратовски кули.

К. Б.

СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА ВО ШТИПСКО, СТРУМИЧКО И ЗЛЕТОВСКО

ШТИПСКОТО КАЛЕ ИСАР

Меѓу реките Брегалница и Отиња, на вонредно погодна стратешка позиција, се наоѓа штипската тврдина Исар. На источната страна, каде што косината на ридот се спушта благо, расположен е сегашниот град Штип кој се развил од средновековно предградие.

Не е познато кога е сидана оваа тврдина. Самиот град Штип го знаеме под името Стипион од античко време. Но, секако, оваа тврдина, имајќи ги сите одлики на средновековните фортификациони градби, настанала во ова време. Познато е од историски извори дека Штип се наоѓал во границите на Самуиловата држава, а по нејзиното пропаѓање го презеле Византијците. Во почетокот на XIII век Штип бил под бугарска власт, а по битката на Велбужд потпаднал под управа на Стеван Дечански. Потоа, во тврдината се населувале властелините Оливер, Хреља и Константин Деановиќ. Турците го зазеле градот во 1382 година.

Имајќи ги предвид условите во кои живееле средновековните владетели и властелини и вонредната стратешка положба на оваа тврдина, лесно можеме да претпоставиме дека од раниот среден век, па сè до времето кога поради појавата на огнено оружје настапувало општо напуштање на средновековните тврдини, штипското кале играло важна улога во нивниот живот, и по секој наплив на непријателот што бил следен со делумни уривања, било поправано од новиот госпо-

дар. Сидините од оваа тврдина се зачувани некаде во височина и до 19 метри, и на нив јасно се согледувале и одбранбените кули на сидното платно. Биле зачувани остатоци од централната градба која се наоѓала во средината на тврдината. Во рамното утврдено плато овде-онде се согледуваат и остатоци на други помошни згради, веројатно магацини, цистерни за вода и сл. Постои легенда дека тврдината била поврзана со подземен ходник, канал, со коритото на реката Брегалница, но траги од овој канал до денес не се пронајдени.

На четирите страни од тврдината, во средниот век, биле изградени цркви. Најстара меѓу нив секако е црквата посветена на св. Архангел Михаил, покрај која водел патот за тврдината. Оваа црква, според зачуваните податоци, била изградена во 1332 год. Втората црква била сидана во 1341 година на местото на денешната соборна црква, посветена на св. Никола. Третата црква постои и денес во својата првобитна форма. Тоа е мала, еднокорабна црква, изградена со средствата на Јован Пробиштиповиќ, еден мал властелин, во 1350 година. Четвртата црква се наоѓала на северната страна и, според изворните податоци, таа била посветена на св. Власие, епископот Севастиски, а градена со средствата на челникот Станислав, во 1377 година.

На падините на Исарот, од страната што е свртена кон градот, во 1974 година е изграден монументален споменик на паднатите борци од Народноослободителната

војна, дело на архитектот Богдан Богдановиќ.

К. Б.

СТРУМИЧКО КАЛЕ (ЦАРСКИ КУЛИ)

Над градот Струмица, а и над целата струмичка котлина, со својата положба доминира струмичкото Кале, познато под името „Царски кули“.

Одделни делови на оваа тврдина се многу добро зачувани, а особено централната и југозападната кула.

Сидните платна го опкружуваат високото плато во форма на многу издолжена елипса од каде што, на северната и на јужната страна, се спуштаат косо непристапни падини. Од старата тврдина јасно се согледуваат на северната и на северозападната страна остатоци од четири кули за зацврстување на сидното плато, додека на источната страна одвај се насираат остатоците на една тркалеста кула која веројатно го маркирала влезот на тврдината. Најзачувана и најинтересна е кулата во внатрешноста на тврдината. Онадвор е во форма на издолжен шестоаголник, а внатре има правоаголна основа. Дебелината на нејзините сидови изнесува околу 4 м. Во внатрешноста по сидовите се гледаат лежиштата на меѓукатните конструкции изградени од дрво. Влезот во кулата се наоѓа на северозападниот сид, но отворот со подоцнежни уривања е проширен и тешко е да се разбере неговиот пр-

вобитен изглед. Меѓутоа, логиката покажува дека овде не би требало да се наоѓа влез. Влезот бил пови-соко, секако на првиот спрат, ако не и повисоко, и се обезбедувал со помош на дрвени скалила, поставени од надворешната страна. На ваквата можност укажува и фактот што сидовите на приземјето се обложени со фрагменти од керамика, а во него водат и керамички цевки за да ја спроведат водата од покривот во оваа просторија која на тој начин добива улога на цистерна за вода. Една единствена ниша на северниот сид ја претставува целата декорација на оваа градба која има изразито одбранбен карактер. Северната страна на тврдината е многу стрмна, а камениот материјал е трошен и се отсипува. На неколку места пороите направиле вистински дупки-јами. Во средината на падината се наоѓаат остатоци на една мала, еднокорабна градба, можеби црквичка, од која се зачувани само источниот и јужниот сид. Сидовите се малтерисани, но врз малтерот не се забележуваат траги од боја или цртеж, што би покажувало дека градбата била црква. Не е јасно како се приоѓало кон оваа градба, но многу е веројатно дека постоел пат кој бил однесен од пороите заедно со северната половина на објектот и нејзиниот свод. Материјалот од разрушените сидови, во поголеми компактни блокови, може да се види и денес расфрлан по стрмната падина. Историјата на оваа тврдина секако е врзана за постоењето на самиот град. Веќе во XI век, по битката на Беласица, византискиот император Василие II им наредил на

своите војводи „да ги преминат ридовите околу Струмица и да ги запалат сидините за да му ги исчистат сите пречки на патот што води кон Солун“. И во XIV век, византискиот писател и научник Никифор Грегора, на патот за Србија, се задржал неколку дена во Струмица каде што нашол заштита во градот „што се крева, така да се рече, над облаците“. Понатамошниот живот на оваа тврдина е сврзан со властелините од околијата, и престанал во времето кога Турците ги напуштаат утврдените градови.

К. Б.

СТРУМИН ГРОБ

На патот од Струмица за с. Велјуса, десно од патот, се наоѓа сидана гробница во правоаголна форма. Градена е во наизменични редови камен и тули, како кај повеќе средновековни цркви.

Гробницата не е проучена и никаде во литературата не се споменува. Меѓутоа, постојат две легенди од кои во едната се зборува дека гробницата ѝ припаѓала на Струма - сестрата на Крали Марко. Според другата легенда, тоа е гробница на Персеј од времето на Александар Велики. Гробницата до денес е добро зачувана.

Д. К.

ЦРКВАТА СВ. ЛЕОНТИЕ - С. ВОДОЧА

Манастирската црква Св. Леонтие во с. Водоча, денес во урнатини, се

наоѓа на 4-5 километри северозападно од Струмица, на падините од планината Еленица.

За подигањето на самиот манастир нема точни историски податоци, но може да се претпоставува дека манастирската црква Св. Леонтие потекнува од времето на цар Самуил. Според една легенда, по битката на Беласица во 1014 година помеѓу византискиот император Василие II и македонскиот цар Самуил, кога последниот бил поразен во с. Водоча, дошло до ослепување на 14.000 Самуилови војници и поради „вади-очи“ селото го добило името Водоча.

Уште од своите први истражувања, овој манастир со право се смета за седиште на струмичките епископи. Струмичката епископија за првпат се споменува во 1018 година во повелбите на Василие II, време кога пропаднала Самуиловата држава. Во еден хилендарски акт од 1376 година, водочкиот епископ Данил и банскиот епископ Григорие со претставниците на световната власт ги решавале споровите околу границите на хилендарските имоти во околината на Струмица. Тука се споменуваат и две епископии: водочката и банската. Седиштето на првата било во Водоча, а на втората во Велбужд. Струмичките епископи служеле во водочкиот манастир Св. Леонтие. Според некои луѓе се смета дека манастирот Св. Леонтие во Водоча бил седиште на струмичката епископија сè додека не бил срушен.

Урнатините на манастирот Водоча за првпат во литературата се спомнуваат во патните белешки на В. Григорие, а во географскиот

Св. Исавриос од црквата Св. Леонтије во с. Водоча, Струмичко

опис на струмичкиот крај од архимандритот Герасим, подоцна струмички митрополит, во описот на манастирот Водоча, забележува дека во 1896 година манастирската црква не била толку разрушена. Требало да се обноват само куполата и вратите за да стане убава црква. Меѓутоа, манастирската црква сè повеќе пропаѓала. Изгледот на црквата пред повеќе од 50 години бил подруг. Била зачувана куполата на црквата на која стоел и крст. Црквата имала и добро зачувани фрески, особено на јужниот дел, велат очевидците од село Водоча.

Во централниот дел од црквата постоеле мермерни столбови. Истите биле извадени и однесени во Струмица, а денеска се наоѓаат во дворот на малото црквиче Св. Петнаесет. Од напуштената црква почнале да изнесуваат и мермерни плочи со грчки натписи. Една таква била однесена во Бугарија, а друга во Константинопол. Конечно, во 1931 год., од силниот земјотрес што го зафатил тој крај, се урнале сводовите на црквата и таа престанала да биде култно место.

Манастирската црква Св. Леонтие, според најновите резултати од истражувањата, има три фази на градба, односно доградби. Најстаариот дел на црквата се наоѓа на источната страна. Зачувани се само остатоци на висина од три метри и тоа од олтарниот дел. За овие остатоци се смета дека ѝ припаѓаат на една палеовизантиска базилика.

Кога веќе првобитната базилика е срушена, кон западната страна била подигната црква во облик на

впишан крст. Од оваа црква веднаш ќе ги видиме почетоците на нашето средновековно сидно сликарство во Источна Македонија. Покрај фрагментарно зачуваниот живопис којшто се спротивставил на времето, на полу-урнатите сидови, сводови и засидани влезови, во 1958 година, во внатрешноста на црквата беа откриени и симнати одлично зачувани фрески на двата ѓкона - Исавриј и Еуплос, на влезовите од олтарот во ѓкониконот и проскомидијата. Тука за првпат ги видовме зачуваните фрески од XI век, кои ни укажуваат на аналогииите со живописот на црквата Св. Софија во Охрид и тие од црквата Св. Врачи во Костур. Откривањето на двата портрета подоцна значеше и точно датирање на црквата во облик на впишан крст, од која се зачувани сводови, сидови, но куполата која се наоѓала на пресекот од главниот кораб со трем сепак е срушена. За време на археолошките ископувања пронајдена е олтарната апсида со своите темели, со што беше конечно разјаснето постоењето на една црква од XI век со зачуваните споменати ѓкони.

До проширување на манастирската црква дошло подоцна, во текот на XII век, при што е изградена големата источна - крстообразна црква. Проширувањето на црквата значело и декорирање со фрески по нејзините внатрешни сидни површини. Иако времето сторило тие фрески да бидат доста уништени, зачувани се ликови на архијереи во олтарната апсида. Тие ни сведочат за една подоцнежна епоха, за еден друг стил на фреско-сликарство, за разлика од фреските

од XI век што ги спомнавме и што ѝ припаѓаат на црквата од XI век. Фреските од втората црква од XII век зборуваат за еден континуитет на нашето средновековно ѕидно сликарство. Насликаните архијереи во олтарната апсида во став на *en face* и црните крстови на нивните амофори и бели фелони зборуваат за архаичност, за елементи примени од византиската уметност. Фрески од втората црква која се смета дека е од XII век беа зачувани на повеќе места по ѕидовите на црквата: остатоци од Богородичниот престол во олтарната апсида, фронтално насликани два архијереа, исто во олтарната апсида, Богородица со Христа на влезот од наосот во јужниот кораб, фигура на ѓакон на влезот од олтарот во проскомидијата. Во јужниот кораб беше симнат и мал остаток од познатата композиција „Четириесет маченици“ за која во литературата се објаснуваше дека припаѓа на живопис од XI век. Негде во втората половина на XIV век, кон западната страна на црквата, била подигната припратата. Веројатно дека и овој дел на црквата бил живописан, што може да се заклучи по сè уште зачуваниот живопис на сводот, засиданиот аркосолиј на северната страна од припратата. Овој дел на црквата спаѓа меѓу најоштетените делови, оттука и слабо зачуваните фрески. За да не пропаднат остатоците на фреските од трите временски периоди, Републичкиот завод за заштита на спомениците на културата во 1958 година реши да ги симне останатите фрески и да ги конзервира. Денес тие фрески,

изложени во Народниот музеј во Штип, иако не се *in situ*, зборуваат за едно минато, за една епоха, за една култура на еден народ.

Други многубројни предмети се откриени при расчистувањето на урнатините. Тоа се мермерни плочи со орнаментика, мермерни столбови, веројатно од иконоста-сот и плоча со грчки натпис.

Врз основа на изготвениот елаборат и проект за конзервација и реставрација, манастирската црква Св. Леонтие во с. Водоча, во границите на можностите, ќе го добие својот поранешен изглед и ќе претставува вистински споменик на културата - презентирани на нашата јавност.

Д. Ќ.

ЦРКВАТА СВ. БОГОРОДИЦА - С. ВЕЛЈУСА

Недалеку од манастирот Водоча, во с. Велјуса, се наоѓа добро зачуваната манастирска црква Св. Богородица.

За подигањето на црквата постоел еден натпис на мермерна плоча која била однесена од Бугарите за време на Првата светска војна. Меѓу другото, во натписот стоело дека манастирската црква Св. Богородица Елеуса во с. Велјуса била подигната од струмичкиот епископ Манојло во 1080 година. Плочата со натписот се наоѓала над влезната врата во наосот. Се смета дека непосредно по изградбата на црквата истата била и живописана. Од зачуваните повелби од епископот Михајло дознаваме за раните години на оваа црква. Нејзината

Фреска од црквата Св. Богородица Елеуса, с. Велјуса, Струмичко

историја не е толку богата како на водочката црква, иако доживувала денови на оштетувања и доградби. Значајна е по својата архитектура, фреско-живопис, мозаичен под и иконостас во мермер. Како архитектонско решение, црквата е единствена градба во Македонија од XI век. Во основата е решена во вид на четири-конхос а над неа се издига купола што е еднадвор

осмострана. Источната, северната и јужната конха се петострани од надворешната страна, украсени со два реда ниши изведени во тула, со што е оживеана фасадата. Манастирската црква Св. Богородица, иако била предмет на проучување, таа до денес сè уште крие неразјаснети работи. По однос на својата архитектура се смета дека од првобитната градба е ос-

таната црквата заедно со јужниот параклис и нартексот. Подоцна, негде во втората половина на XV век, кон западната страна на црквата е изграден егзонартекс со отворен или затворен трем од јужната страна. Многу подоцна, кон северната страна бил изграден трем што, всушност, се смета за трета фаза на доградба, додека во најново време бил изграден трем од западната страна. Најновите проучувања на архитектурата најверојатно ќе дадат попрецизни податоци, вклучувајќи ги тука и археолошките ископувања. Во тој случај, ќе знаеме конечно за изгледот на архитектурата во сите фази, од изградбата на овој манастирски комплекс. Во последните конзерваторски интервенции отстранет е северниот и западниот трем на црквата, со тенденција да дојдат до израз фасадите кои се декорирани со керамопластика. Веројатно ќе биде зачуван јужниот трем поради тоа што во него има остатоци од фрески, а што нè води на помисла дека тој трем постоел и бил затворен. Меѓу северната и источната конха, веројатно во XIX век, бил дограден параклис, преку кого се комуницира од наосот во олтарниот простор. Денес служи како проскомидија, а веројатно за таква намена била и изградена. Во црквата има живопис од два временски периода. Првиот е најстар и од времето кога е подигната црквата. Овој живопис своевременно страдал па затоа дошло до ново живописување во XIX век. На местата каде што биле зачувани фреските извршено е ретуширање на истите, а таму каде

што фреските биле уништени, се насликани нови ликови и композиции. Сè до пред отпочнувањето на конзерваторските работи на живописот во 1958 година, внатрешните ѕидни површини на првобитната црква - тетраконхосот беа покриени со фрески од XIX век, со исклучок на фреските од јужниот параклис. Откако беше отстранет некавалитетниот живопис од XIX век, беа откриени првобитните фрески на црквата во прилично оштетена состојба. Во олтарната апсида беа откриени четири архијереи во првата зона, додека во втората - Богородица со Христа. Единствено зачувана композиција во наосот, односно во северната конха, е „Симнување во пеколот“, додека делумно зачувана е композицијата „Сретење“ во западната конха, откриена при новите истражувања, во 1966 година. Со најновите конзерваторски работи во 1969 година, откако е отстранет ретушот, се покажаа добро зачувани фигури на пророци во цел раст, во меѓупрозорното пространство од тамбурот на куполата.

Христос Седржител, кој е насликан како што е вообичаено, во полукалотата на куполата само до градите, во левата рака држи евангелие, а со десната благословува. Во тамбурот на куполата на источната страна е претставена Богородица во став на Оранта, која стои врз богато украсен пиедестал. Десно од Богородица е Јован Претеча со крилја на грбот и свиток во левата рака. Лево и десно од Богородица и Јован Претеча се по еден архангел, облечени во богати алишта, кои во десната рака држат скиптар.

Останатиот меѓупрозорен простор го исполнуваат старозаветни проци, меѓу нив се идентификувани пророк Давид, Авакум и Езекиил. Остатоците од фреско-живописот, кој ѝ припаѓа на втората половина од XII век, се наоѓаат во егзонартексот и на северниот и на западниот сид од јужниот трем. Од овој временски период е зачуван ликот на св. Онуфриј во јужниот трем, како и полузачуваната фигура на св. Панфнутиј.

Фреските кои му припаѓаат на XI век заслужуваат внимание од иконографска гледна точка. Во олтарната апсида, светите архијереи се претставени во фронтален став и профил. Ова зборува за примени архаични елементи, но подоцна нема да се повторуваат. Композицијата „Слегување во пеколот“ иконографски претставува детаљ со два ѓвола, што ретко би можело да се повтори на друго место. Најзачувани фрески од XI век се фреските од јужниот параклис Св. Спас. Иако нема голем број фигури, значајно е да се одбележат ликовите на св. Пантелејмон во цел раст, насликан на западниот сид, св. Нифон во архијерејска облека, Христос Емануил во калотата од куполата и неколку фигури во малата олтарна апсида од параклисот - сцената „Собор на светите архангели“.

Богатството на оваа црква не го чинат само архитектурата и живописот. Во 1958 година за првпат е откриен, под дрвениот иконостас, иконостас во мермер. Тоа е најзачуваниот иконостас од времето кога е подигната црквата во XI век, извонредно хармонично

вклопен во пропозициите на црквата и амбиентот на олтарната апсида. Орнаменталните мотиви ја красат само челната страна на иконостасот.

Црквата ја красел и убавиот поден мозаик. Зачуваните фрагменти зборуваат за убавите геометрички шари изведени со разнобојни каменчиња. Денес се зачувани остатоци од тој мозаик, и тоа во поткуполниот простор и олтарната апсида.

Откако еден ден ќе завршат конзерваторско-реставраторските работи на архитектурата, живописот и мозаикот, манастирската црква Св. Богородица Елеуса ќе ни го покаже својот некогашен првобитен изглед.

Д. Ќ.

ЦРКВАТА Св. ЃОРЃИ - ГОРНИ КОЗЈАК

Во месноста Горни Козјак, од десната страна на Козјачка Река, североисточно од Штип, се наоѓа старата црква посветена на св. Ѓорѓи. Во непосредна близина на самата црква е откриен во последниве години епископиумот на Баргалската епископија.

Историските податоци укажуваат на фактот дека некогаш тука била средновековната населба Козјак. Името Козјак се споменува единствено во повелбата на византискиот император Василие II, дадена на Охридската архиепископија во 1019 година, во која се вели: „...и епископот на Мороздвизд да има во самиот Мороздвизд и во Козјак, Славиште, Злетово, Лукавица,

Пијанец, Малешево 15 клирици и 15 парици“.

Црквата Св. Ѓорѓи има крсто-образна форма со купола која се потпира на четири пиластри, поврзани со лакови. Тамбурот на куполата е осмостран. Нартексот е засводен со попречен свод од камен и е поврзан со наосот преку трибелонот. Апсидата од внатрешната страна е полукружна и заедно со предапсидалниот простор, од надворешната страна, е втопен во трапезоидна маса. На јужната и северна страна се наоѓаат по една голема бифора.

По начинот на зидањето црквата може да датира од времето на XI-XII век, иако некои научни работници датирањето на црквата го сврзуваат со царувањето на бугарските владетели Борис и Симеон (IX-X век).

На јужната страна од нартексот, веројатно во XIV век, е досидан параклис кој во основата има квадратен облик, со издигнат полукружен тамбур.

Судејќи по напластите од чад и восок, црквата била долго време во употреба пред да биде живописана целосно. Се претпоставува дека во XIV век таа е обновена и тогаш се затворени бифорите, со што се добил поголем простор за живописување.

Црквата е градена од речен камен и првобитно била малтерисана и однадвор и однатре со еден слој малтер. Врз овој прв слој малтер биле поставени фрески само во двете полукружни ниши. Меѓутоа, само во јужната ниша делумно е зачувана фреска со претстава на светител врз која, во средината

на XIV век, на нов слој малтер е насликан ликот на св. Роман Слаткопеев.

Со откриената постара фреска на Исус Христос Антифонитис (северозападен пиластер), новите истражувања укажуваат на фактот дека пред обновувањето на црквата, и пред таа да ја добие целосната фреско-декорација, постои втора фаза на живопис. Судејќи по архаичниот изглед на Исус Христос и начинот на сликањето, оваа фреска може да датира од третата четвртина на XIII век.

Третиот слој живопис, кој е делумно зачуван и до денес, потекнува од средината на XIV век. Во олтарот се насликани архијереи во цел раст (прва зона), а над нив архијереи насликани до под градите. Во полукалотата на апсидата, според зачуваните фрагменти, најверојатно била насликана Богородица Ширшаја небеса, додека во сводот на предапсидалниот простор, два ангела, насликани до половина. На јужниот сид од источниот крак на крстот насликана е Богородица со Христос во цел раст, а врз неа се наоѓа св. Ана допојасно насликана. На северниот сид, како пандан на св. Ана, се наоѓа допојасниот лик на св. Јоаким. Во наосот се насликани светители и свети војни во цел раст, од кои се зачувани: св. Кузман и Дамјан, св. Недела, св. Петка, св. Димитрие и други.

Во горните зони се распоредени сцени од циклусот на Големите празници. На источниот сид е Благовештението, на јужниот Сретението и Крштевањето, а над нив Раѓањето на Исус Христос; на западниот - Успението Богороди-

чино, а над него Преображението Христово; на северниот сид циклу-сот продолжува со сцените Лазаре-вото воскресение, Влегувањето во Ерусалим и над нив Второто воскресение.

Во припратата живописот е скоро сосем уништен. По зачуваните мали остатоци на фрески, може да се претпостави дека тука биле насликани сцени од животот на св. Ѓорѓи, светител на кој му била посветена црквата.

Јужно од влезната врата, на западниот сид, во припратата е откриена ктиторска композиција. Таа се состои од три фигури, сите ан фас поставени, во цел раст, во став на молба. Тука се претставе-ни ктиторот, неговиот син и жена му. Од оштетениот грчки натпис не можат да се дознаат поблиски податоци за ктиторот и неговото семејство. За овој непознат ктитор се врзува обновата на црквата која била, најверојатно, во средината на XIV век.

Врз основа на ликовните неусогласености, се претпоставува дека во живописувањето на црквата Св. Ѓорѓи учествувале неколку зографи. Меѓу нив се истакнува со своите уметнички вредности зографот што ги слика композициите на јужниот и северниот сид, како и сликарот на ктиторската композиција.

А. Н.

ЛЕСНОВСКИ МАНАСТИР

Меѓу Кратово и Злетово, во селото Лесново, се наоѓа истоимениот

манастир со црква посветена на Архангел Михаил и „пусти-ножителот“ Гаврило. Црквата ја подигнал во 1341 година очувот на цар Душан, последниот моќен деспот Јован Оливер, господарот на Овче Поле и Лесново. Оливер ја подигнал црквата на темели од постара црква, што постоела уште во времето на Гаврил Лесновски, чии мошти едно време биле тука закопани, а подоцна пренесени во Бугарија, во трновската црква Св. Апостоли.

Сè до 1347 година овој манастир имал степен на игуменија, кога цар Душан го издигнал на степен на епископија, одредувајќи го за седиште на новооснованата Зле-товска епископија. Во 1558 година вршени се поправки, кога е поди-гната и надворешната припрата на местото од поранешната припрата што била од дрво. Во XVII век око-лу црквата биле подигнати ќелии и трпезарија, чии остатоци се гле-даат меѓу конаците од XIX век. Низ целиот среден век, па и подоцна, Лесновскиот манастир играл видна улога како центар од каде што се ширела словенската писменост. Во XVIII век тука постоела и школа.

Основата на Лесновската црква има форма на рамнокрак крст впи-шан во правоаголно пространство, кој јасно се изразува и во надво-решниот изглед на архитектурата. Куполата е изградена на четири јаки столбови со правоаголен пре-сек. Олтарната апсида од надво-решната страна е шестострана, со агли маркирани со колонети, од кои средната се поклопува со главната оска на црквата, и го пре-дочува исток. Нартексот на црквата

Лесновски Манастир

е изграден нешто подоцна (1349) и тој има купола по угледот на црквата. Живописноста на фасадите е зголемена со слепи аркади кои во горниот дел се орнаментирани. Треба да одбележиме дека некои учени, интересирајќи се за живописот на манастирската црква, констатирале уште порано дека бил дело на повеќе автори. До пред неколку години не беа пронајдени имињата, ниту беше фиксиран бројот, и не беа обработени карактеристиките на секоја рака. Во 1962 година, по конзерваторските работи во црквата, беа откриени имињата на тројца од четворицата зографи кои работеле на живописувањето во оваа црква. Тоа се Севасто, Марко и Михаил и четвртиот, секако главниот мајстор, кој исто така се потпишал, но за жал, дел од неговиот потпис во кој се наоѓало името е наполно уништен. Премногу е тешко, до откривањето на други податоци, да се установи

на кој автор му припаѓа одредена група фрески во црквата, иако се уочливи разликите помеѓу одделни групи. Можноста за релативно одредување ја одзема фактот што имињата се испишани врз цоклата, а не и на поодделни фигури, како што е случај, на пример, со потписите на прочуените средновековни зографи Михаил и Евтихие. Но, и во ваквите случаи, одредувањето е многу тешко и проблематично. Иако сме убедени во релативноста на овој метод, сепак, немајќи друга можност, ќе го прифатиме случајот со непознатиот зограф кој се потпишал на ногата од св. Ѓорѓи. Анализирајќи ја фигурата на св. Ѓорѓи, доаѓаме до следните констатации:

Непознатиот зограф има вонредно прецизен, чист цртеж, иако на места по малку тврд. Формите на неговите фигури не ги опкружува еднобојна линија, така што добиваат одредена пластичност. Дра-

Манастир Лесново, црква Св. Архангел Михаил и (пустиножител) Гаврило, илустрација на 148. псалм Давидов

периите на скапоцените облекува, во кои ги облекува фигурите, се лесни и слободно паѓаат. Тој се покажува како голем љубител на орнаментот што го изработува со цизелерска вештина и умешност. Облеките тежат од богати украси. Со големо внимание, многу доследно ги украсува и предметите, мечовите, стрелите, лаковите и копјата не пропуштајќи ниеден детал.

Настојувајќи да ги прикаже поимпресивни лицата на светителите, на образите изведува црвени петна. Стилската анализа овозможува да му ги припишеме, меѓу останатите, и овие фигури и композиции:

„Архангел Михаил“, портретот на ктиторот, „Деспотот Јован Оливер“, „Архангел Михаил го спасува Цариград од Сарацените“, „Болните од краста“, „Успение на св. Богородица“ и други.

Ракописот на еден од зографите, чии имиња ни се познати, да претпоставиме на Севасто, исто така лесно се распознава меѓу другиот живопис. Неговиот цртеж, за разлика од цртежот на претходниот зограф помалку е прецизен, дури би се рекло груб. Формите ги опкружува дебела, црна линија. Облеката на светителите делува несмасно и тешко. Осветлувањата зафаќа-

ат поголеми површини од драпериите. На извесни места, како што е на пример композицијата „Воскресение Лазарево“, е уочливо груба изокефалија. Инкарнатот на лицата е темен. На овој зограф му припаѓаат евангелистите Матеја, Марко, Јован и Лука, композицијата „Јудино то предавство“, „Вондењето кон крстот“ и други сцени. Третиот зограф е близу по своите можности до претходниот. Но, неговите фигури иако груби, дејствуваат импресивно. Во неговата работа уочливо е дека се служи со картони. Некои фигури, еднаш насликани, се појавуваат повторно под други имиња, и тоа со сосема незначителни измени. Неговиот инкарнат е светол. На овој зограф му припаѓа повеќе од една петина од целокупниот сликан простор во црквата. Негови се композициите „Лекување на слепиот“, „Христос ги истерува трговците од храмот“, повеќе фигури на столбовите од втората и третата зона.

Како релативно најслаб зограф од оваа група е четвртиот. Неговиот цртеж е послаб, формите ги опкружува дебела линија. Тој работи на еден сосема мал простор во црквата.

Живописот во нартексот, работен во 1349 година, зазема исто така видно место во средновековната уметност во Македонија. Меѓу композициите што го илустрираат животот на Христос и делата на светците, особен интерес предизвикуваат сцените што ги илустрираат Псалмите Давидови. На мечот од архангелот Михаил е испишано името Михаил. Во литературата често ова име се

споменува како име на зографот што го живописал нартексот.

Посебно место во оваа црква заземаат портретите на цар Душан, неговата жена Елена, ктиторот Оливер и Оливерина, како и на строгите, достоинствени злетовски епископи. Лесновскиот портрет на цар Душан со царицата Елена спаѓа меѓу најмонументалните портрети од средниот век. За првпат во оваа фреска се појавува Христос како „венцodelител“, додека порано тој чин е вршен преку ангели. Овде се забележува и една општа карактеристика за средновековното сликарство, а тоа е што портретите на жените донекаде се идеализирани и предадени како секогаш да се млади и убави.

Во црквата се наоѓал стар иконостас кој по својата форма секако бил сличен на познатите иконостаси од црквата Св. Димитрија во Марковиот манастир, или во црквата Св. Богородица Перивлептос во Охрид. Иконостасот е отстранет во 1814 година, кога бил изграден големиот копаничарски иконостас, кој денес се наоѓа во црквата. На стариот иконостас се наоѓале четири места за престолни икони. Но, од нив до нас стигнала само една, и тоа иконата на св. Богородица со Христа. Иконата е многу оштетена, така што е тешко да се каже дали е дело на зографската тајфа што ја живописала црквата во 1341 година. Меѓутоа, без сомнение, иконата му припаѓа на периодот од XIV век. За Лесновската црква биле изработувани икони и во XVII век. Од нив се зачувани две, работени од раката на еден засега непознат зограф. На првата е насликана св.

Богородица Троерачица со повеќе светители, а на втората Исус Христос, исто така со повеќе светители. Иконите се датирани во 1626 година. Денес се наоѓаат во Археолошкиот музеј во Скопје. На копаничарски изработениот иконостас се наоѓаат повеќе икони, дело на зографи кои работеле во XIX век. Меѓу нив ќе ги споменеме двете икони со ликовите на словенските просветители Кирил и Методија работени по една боена литографија во периодот по 1870 година, како и иконата „Погребението Христово“, дело на познатиот зограф Димитрие Андонов - Папрадишки. Меѓу иконите се наоѓа и една што, секако, била насликана во Св. Гора. На неа е претставена св. Богородица - Умиление, како и повеќе композиции меѓу кои најинтересна е една на која е прикажана панорама на монашкиот скит посветен на св. Ана, скит во кој и денес постои зографска монашка тајфа, која слика исклучиво икони.

Зборувајќи за подвижниот црковен инвентар, потребно е да нагласиме дека од стариот намештај до нас стигнале: еден литургиски налоњ работен кон крајот на XVII век, еден пулт за икони од првата половина на XVII век и една певница од почетокот на XVII век. Сите три дела изработени се во техника - инкрустација со коска.

Посебно внимание привлекува копаничарски изработениот иконостас, дело на копаничарската тајфа предводена од Петре Филиповски од село Гари. Во врска со изработката на иконостасот и неговото точно датирање треба да го наведеме текстот на еден

запис испишан со раката на Петре Филиповски врз една страница од Лесновскиот поменик. Овој поменик до Втората светска војна се чувал во Народната библиотека во Белград, а по бомбардирањето на Белград бил уништен заедно со други драгоценци предмети и книги. Во поменикот, на едно место, се вели дека во 1808 година до 1811 година биле вршени поправки во манастирот, а потоа, дека во 1811 година отпочнала работата на дрвениот иконостас и дека бил завршен во 1814 година. Интересно е да се одбележи и тоа дека за иконостасот нарачувачите платиле 22 кеси и 11.000 гроша, и плус 1500 гроша други трошоци.

Ако ги споредиме трите иконостаса, дело на тајфата на Петре Филиповски од село Гари, ќе констатираме дека најсолидно и најситно е работен иконостасот во Бигорскиот манастир, а потоа иконостасот во црквата Св. Спас во Скопје. За разлика од погоре споменатите иконостаси, лесновскиот е изведен во покрупна копаница, што секако било поврзано и со сумата која лесновските монаси можеле да ја одвојат за оваа работа. Но, и покрај тоа, иконостасот претставува значајно дело на нашите копаничари од првата половина на XIX век.

Околу манастирот се наоѓаат старите конаци. Денес тие се делумно разурнати. Се разбира, конаците биле градени во етапи, но ниту еден дел од зградите не е постар од XIX век.

К. Б.

МАНАСТИРОТ КОНЧЕ

На околу 20 километри јужно од Радовиш, во селото Конче, е подигнат манастир со црква посветена на св. Стефан.

Манастирот со црквата го подигнал или обновил големиот војвода Никола Стањевиќ, за време на владеењето на цар Душан, пред 1366 година. Со еден хрисовул цар Душан, во 1366 година, го потврдува приложувањето на манастирот на Хилендар. Во овој манастир ги поминала последните години од својот живот Кантакузина, ќерката на деспот Ѓурѓе, и тука била погребана.

Од манастирскиот комплекс до денес се зачувани: црквата Св. Стефан со додадениот нартекс и отворениот трем од западната страна кулата - пирг, како и еден конак, западно од црквата, што е подигнат во поново време.

Црквата има форма на впишан крст со купола врз осмостран тамбур кој се издига на четири јаки столбови. На источната страна е петострана олтарна апсида со бифорен прозорец чиј отвор го дели еден мермерен четворостран столб, кој од надворешната страна е пластично обработен.

Во црквата Св. Стефан е зачуван мал дел од живописот, и тоа композициите „Причестувањето на апостолите“ и „Поклонувањето на Агнецот во апсидата“, како и ликовите на Богородица и Христос на столбовите на иконостасот. Според некои мислења овој живопис е настанат во времето до 1371 година.

Иконите на иконостасот се сликани од зографите Димитар Андонов - Папрадишки и Костадин Ив. Вангелов од Штип.

Во манастирскиот двор, северо-источно од црквата, се наоѓа пирг - кула со квадратна основа, која е во урнатини.

A. H.

ЦРКВАТА СВ. АРХАНГЕЛ - ШТИП

Покрај зачуваните неколку средновековни цркви во Штип, на падините од Исарот е црквата посветена на св. Архангел.

Според податоците, црквата е подигната во првата половина на XIV век од протосебастот Хреља, а во 1334 година цар Душан ја остварил желбата на Хреља оваа црква да биде приложена на Хилендар.

Основата е решена во форма на впишан крст и припаѓа на типот еднокуполни цркви. Тамбурата на куполата високо се издига над црквата со своите осум отвори кои се во горните делови лачно засводени со помош на тули. Нив ги одвојуваат колонки, исто така изведени од тули. Фасадите на црквата се извонредно декорирани со блокови од обработен камен, додека лаковите на нишите се од тула. Особено најразиграна е западната фасада, каде црквата има и единствен влез.

Кон јужната страна, веројатно уште во XIV век бил дограден параклис, кој при реставрацијата на црквата бил до темел урнат. Не е познато дали по подигањето на црквата дошло и до живописување. Денес

нема никакви траги на остатоци од фрески. Можеби постоеле пречки таа да не биде живописана, но интересно е како до тоа не дошло подоцна, каков што е случајот кај многу наши средновековни цркви.

Д. К.

ЦРКВАТА Св. СПАС - ШТИП

На левиот брег од реката Отиња, приближно на половина растојание од градот Штип и Ново Село, на една зарамнета карпа се наоѓа црквата Св. Спас. Таа е еднокорабна црква со полукружен свод. За разлика од слични еднокорабни градби, Св. Спас има интересно обликувани фасади, меѓу кои посебно внимание заслужува северната, свртена кон реката Отиња,

поточно кон главната комуникација - патот Штип-Ново Село. Расчленувањето на северната фасада се состои од три длабоки ниши од кои во средната, поголемата, се наоѓа бифорен прозорец со каменен столб, место мено и капител над столбот. Со овој прозорец бил решен и проблемот за осветлување на внатрешноста на црквата, која била во целина живописана.

Според податоците, црквата била изградена во 1369 година, од некој војвода Димитар кој дал средства и за нејзиното живописување. Инаку црквата се смета за новоселска гробјанска црква. Навистина, во изворот не се вели изрично дека војводата Димитар живеел во Ново Село, но ние со поголема сигурност можеме да претпоставиме дека војводата Димитар преку

Црква Св. Спас - Штип

Црква Св. Спас - Штип, композиција Успение Богородичино

својата функција бил поврзан со некоја воена единица, а можеби имал и поголеми овластувања, зашто функцијата војвода во овој период секако значи многу повеќе од еден заповедник на некоја стационарирана воена единица, каква што секако постоела во Ново Село, како претстража на тврдината.

Нужно е да се нагласи дека пред конзерваторските работи, изведени во 1971 година, не беше познато, иако се претпоставуваше, дека под слојот живопис насликан во црквата во 1601 година од зографот Јован, кој го испишал опширниот текст што се наоѓа денес во црквата, и под кој се потпишал, се наоѓа постар слој, поточно слојот од живопис настанат во XIV век. Исто така се сметаше, секако поради потемнетоста на фреските, дека живописот на сводот му припаѓа на периодот од 1601 година, а не на периодот од 1369 година. Меѓутоа, по чистењето на живописот се дојде до податокот дека сводот не бил пресликан. Така, од стариот

живопис денес се зачувани повеќе фигури на старозаветните пророци насликани до половина, извонредната композиција „Преображение“ како и неколку допојасни претстави на светители насликани на сводот. Значајно е да се одбележи дека непознатиот зограф на овој живопис спаѓал во редот на зографите што ги совладале сите тајни на зографскиот занает, на сложената византиска иконографија, а поседувал и извонреден талент.

Меѓу композициите насликани во XIV век ќе ја споменеме и интересната композиција „Светотото неразделно тројство“ (св. Троица), насликана во вид на Исус Христос со три глави, со симболите на четирите евангелисти отстрана.

Во 1601 година, како што стои во зачуваниот натпис, живописот во црквата бил обновен со средствата на новиот ктитор Павле Мутавџија, а за време на епископот Рувим и свештеникот Дојко. Зографот Јован покажува солиден цртеж и допадлив колорит.

Постои голема можност, во црквата, под големите плочи, да се наоѓа гробот на ктиторот, војводата Димитар.

К. Б.

ЦРКВАТА СВ. ЈОВАН КРСТИТЕЛ - ШТИП

Високо во карпите, под самата тврдина Исарот, на десниот брег на реката Отиња се наоѓа црквата посветена на св. Јован Крстител. Изградена е во 1350 година, со средствата на властелинот Јован Пробиштиповиќ.

Таа е мала, еднокорабна бескуполна црквичка, чија јужна фасада е оживеана со лизени. Над западниот влез се наоѓа профилирана ниша, слична на онаа од јужната страна, во која е поместен и фреско, ликот на патронот. Од живописот се останати незначителни фрагменти. На јужниот сид, од двете страни на влезот, до кој се доаѓа преку неколку скапила, одвај се согледуваат ликовите на цар Константин и царица Елена. На северниот сид делумно е зачуван ликот на еден свет воин.

Црквата, заради тешката местоположба, е напуштена одамна. Атмосферските влијанија, особено дождот, ги уништи фреските во внатрешноста на црквата, која долги години била откриена, а ги ослабна и сидовите.

Во 1955 година извршени се мали поправки, но дефинитивно црквата не е конзервирана.

К. Б.

СВ. НИКОЛА - С. БОРИЛОВЦИ

На левиот брег на Долна Река, источно од Св. Николе, се наоѓа малото село Бориловци. На истиот брег, над селото, меѓу остатоците од постарите надгробни споменици, се наоѓа црквата посветена на св. Никола.

Таа е еднокорабна црква со правоаголна основа и полукружен свод, типичен претставник на црковната архитектура од турскиот период во Македонија. Градена е од клепан и кршен камен со малтер, без некоја доследност во зидањето. Печени тули се употребувани само за формирање на лакот над нишата на западната фасада. Во внатрешноста води ниска еднокрилна врата од западната страна. Прозорците, како и кај другите цркви од овој период, ја имаат формата на пушкарниците од средновековните одбранбени кули. Во горниот дел, од надворешната страна, сидовите завршуваат со профилиран корниз изведен од кршен камен.

Во внатрешноста на црквата се наоѓаат фрески од два временски периоди. Првиот слој, од времето на зидањето, а вториот, од една реставрација од последните години на XIX век.

Зографот на црквата во Бориловци спаѓа во редот на талентираните уметници. Неговата неоспорна вредност се гледа, во прв ред, во вештиот цртеж. Неговата линија не е безживотна, сува, туку напротив, вешто ги обликува формите, давајќи им пластичност и експресивност. Колоритот исто така не заостанува многу зад цртежот. Во

црквата, до денес, не е откриен точен датум за времето на зидањето и живописувањето. Но, врз основа на компаративен материјал од други цркви, може да се заклучи дека потекнува од периодот на крајот од XV или почетокот на XVI век.

Меѓу позначајните композиции да ги споменеме: „Успение на св. Богородица“, на западниот ѕид над влезната врата, „Раѓањето на Христа“, „Сретење“ и други.

Околу црквата се наоѓаат стари гробови, а судејќи по некои блокови вградени во денешната црква, може да се претпостави дека е изградена на постаро култно место.

К. Б.

ЦРКВАТА УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧИНО - ПИРОГ

Манастирот Пирог, со црквата посветена на Успението Богородичино, се наоѓа на околу десет километри североисточно од Злетово. Црквата првпат се споменува во изворите од турскиот период. Во 1538 година, за време на игуменот Прохор, овде јероѓаконот Силвестер напишал еден минеј. Во 1561 година јеромонахот Исаија, старецот Пирошки, приложил една книга на манастирот Хилендар (Света Гора). Во 1572 година поп Лазар, за време на игуменот Павле, напишал еден пролог.

Црквата е еднокорабна градба, засводена со полукружен свод. На источната страна завршува со апсида што е расчленета однадвор со колони и ниши. Таа е градена од делкан камен, а подот е изведен

од камени плочи. На западната страна бил дограден нартекс.

Од живописот се зачувани фрагменти во различна големина. Најдобро е зачувана композицијата „Успение Богородичино“ што се наоѓала на западниот ѕид во внатрешноста на црквата, како и композицијата „Богородица со малиот Христос и два ангела“ (ниша над западниот влез однадвор). Овој во фрагменти зачуван живопис е симнат од ѕидните површини на црквата и е презентираан во Народниот музеј во Штип.

Иако се претпоставува дека оваа црква можела да биде подигната во XIV, постојат мислења дека таа е подигната во XV, односно XVI век.

А. Н.

ЦРКВАТА СВ. НИКОЛА - С. КРУПИШТЕ

На половина од патот Штип-Кочани, на излезот од селото Крупиште, се наоѓа црквата посветена на св. Никола.

Според зачуваниот натпис над западниот влез од внатрешната страна, црквата е изградена 1625 г. за време на епископот Макарие, а е живописана во 1627 г.

Над западниот влез однадвор во зачуваниот натпис се споменува зографот Исаија Дебрели, кој, најверојатно во 1880 година, вршел интервенции врз стариот живопис од наосот и во исто време ја живописал припратата.

По својата форма црквата е еднокорабна, мала градба, засводена со полукружен свод и полукружна

апсида однадвор. Од западната страна е влезот во наосот, а од јужната се наоѓаат еден прозорец и една линета.

На западната страна е доградена припратата, најверојатно 1880 година, засводена со полукружен свод. На јужната страна е подигнат отворен трем во XIX век.

Црквата е градена од кршен камен, и во зидањето се користени фрагменти од антички споллии.

Црквата била целосно живописана. Меѓутоа, денес, дел од стариот живопис е уништен или пресликан, така што не може попрецизно да се каже за неговата уметничка вредност.

Исаија Дебрели, сликајќи го Страшниот суд во припратата, внесува ликови облечени во современа носија.

А. Н.

БЕЗИСТЕНОТ ВО ШТИП

Во центарот на градот Штип се наоѓа Безистенот кој по својата архитектура се издвојува од околните згради, особено сега меѓу новоградбите. Времето на неговото градење е непознато. Отсуството на декоративни елементи по неговите фасади, кои најчесто можат да укажат на една одредена епоха, во овој случај ја отежнува задачата за поблиско датирање на овој објект. Општиот изглед на Безистенот, а особено начинот како се изведени куполите, при што преминот од правоаголни пространства во кружна основа ги чинат плитки тромпи, нè упатуваа на изворите од исламската архитектура. Може

да се претпостави дека Безистенот бил изграден од XVI - XVII век.

Во турско време Безистенот служел како главна чаршија каде што се продавале разни видови платна, оттаму му произлегува и името. Во поново време со исчезнувањето на ориенталниот начин на тргување, неговата намена е изменета. За време на Австро-турската војна, Безистенот бил запален.

Безистенот во основа претставува три правоаголни пространства, покриени со масивни куполи. Изграден е претежно од камен. Неговата внатрешност е осветлена преку повеќе отвори, прозорци што се наоѓаат на куполите.

По извршената адаптација, денес Безистенот му служи на градот како уметничка галерија.

Д. Ќ.

ЦРКВА СВ. БОГОРОДИЦА ВО С. ЗЛЕТОВО

На местото каде што реката Злетовица излегува од клисурата и почнува да тече по Злетовското Поле се наоѓа населбата Злетово, стара населба, позната покрај другото и по тоа што во периодот на средниот век била седиште на Злетовската епископија а имала повеќе цркви и манастири. Колку цркви и манастири имала оваа населба не е познато, меѓутоа во изворите се споменуваат црквите Св. Димитриј и Св. Никола коишто Константин Дејановиќ, во 1380 година, ги приложил на познатиот светогорски манастир Св. Пантелејмон. Последната, царот Душан ја подарил на манастирот Лесново.

Но и покрај големиот број цркви, денес наоѓаме само една посветена на св. Богородица.

Пишувајќи за оваа црква Вл. Петковиќ вели „сегашната црква е од 1848 година“. Меѓутоа, како прилог кон текстот тој го дава планот на црквата работен од архитектот Г. Бошковиќ, на кој јасно се разграничени две фази во градбата. Првата, што ја опфаќа еднокорабната црква, и втората, што ги опфаќа припратата и нартексот на западната страна. Во текстот не е речено ништо во врска со оваа констатација. Затоа, сметаме за нужно да укажеме на следното:

Црквата, според наше мислење, имала повеќе фази на градба. Во првата, таа била еднокорабна црква, сидана од кршен камен и малтер. Од оваа црква денес останала само полукружната апсида, во која се наоѓа зачуван стариот живопис. Во втората фаза, на местото на постарата црква, била изградена нова, при што во новата црква била вклопена апсидата со живописот од старата црква. Оваа црква, за разлика од претходната, била нешто потесна и подолга, а градена е со делкан камен. Црквата од втората фаза е исто така еднокорабна со полукружен свод. Нартексот од западната страна и тремот од јужната, ја претставуваат третата фаза на проширувањето на црквата, што станало во 1853 година.

Во црквата не е зачуван никаков натпис, или запис, кој би укажувал на точниот датум на градбата на споменатите фази, освен за втората и третата фаза, којашто може да се датира според датумот на

изработката на иконите и на некои сидни слики.

Единствена можност за датирање ни дава зачуваниот живопис во апсидата на првата црква. Уште веднаш треба да нагласиме дека живописот е релативно добро зачуван и покажува рака на извонредно талентиран зограф. Живописот во апсидата насликан е во три зони. Во првата е цоклата, во втората композицијата „Омелисмос“ и великите архијереи св. Кирил филозоф, св. Атанасие Александријски, св. Јован Златоуст, св. Василие Велики Кесариски и св. Григорие. Во нишата на протезисот насликан е св. Стефан. Во третата зона насликана е композицијата „Св. Богородица Милостива“. Богородица седи на богато украсен престол. На градите држи елипсовиден медалјон, во кој е насликан Исус Христос. Од двете страни на Богородица насликани се архангелите Гаврил и Михаил. Тие се облечени во царски obleки, украсени со многу бисери и бесцени камења. Во рацете држат крст со долга рачка и сфера.

Надареноста на непознатиот зограф посебно се огледа во смелиот цртеж при сликањето на архангелите од композицијата „Омелисмос“. Нивните крилја вешто се насликани, а драперијата логично ги прати облиците на телото.

Колоритот е изедначен. Преовладуваат окер тонови. Стилски, живописот се покажува близок до делата настанати во периодот од првата половина на XVI век. Најблискиот компаративен материјал го наоѓаме во живописот на црквата Св. Никола Топлички во

Демир Хисар, дело на зографот Димитар од село Леуново - Мавровско. Кога точно била подигната денешната црква, не е познато. Би можело да се претпостави, судејќи по начинот на градбата, дека е дело на градителите кон крајот на XVII или почетокот на XVIII век.

Во времето на една акција за обнова на црквата во XIX век, кога биле доградени тремот и нартексот, биле изведени и неколку фрески меѓу кои посебно е интересна иконата на св. Богородица, изведена како сидна слика над западната влезна врата. Во натписот испишан под сликата се вели: „Оваа света икона на пресвета Богородица ја приложи Трајко Митревски со своите чедџа“. Иконописател Анастас од село Крушево во 1853 година „За неговото душевно спасение“. Зографот Анастас од Крушево ги насликал и сите позначајни икони во црквата, на број околу 35. Судејќи по зачуваните натписи, иконите биле дар од селаните од околните села. Така, иконата на св. Харалампие ја подарил Атанас Витанов од Зеленград. Прилог за иконите дал и неговиот брат Михаил од истото село. Една икона е подарена од дедо Марко од село Зеленград, друга од Марко Боиков од село Шталковица.

Меѓу поинтересните дела на Анастас Зограф од Крушево ќе ја спомнеме иконата св. Богородица со Христа, работена во 1853 година за дарителот Гуцо Димитриќ. Од стариот инвентар на првата црква до нас стигнале само царските двери. Тие се копаничарски обработени во техника, и со мотиви што ги сретнуваме на царските двери

од периодот на XVI и XVII век. Некаде кон средината на дверите, во длабока копаница изведени се мотивите двоглав орел и орел кој фатил зајак. Но старото Благовештение, кое било насликано во определениот простор, е пресликано во XIX век.

К. Б.

ХУСА МЕДИН-ПАША ЏАМИЈА

Џамијата Хуса Медин-паша во Штип, е подигната на старо култно место, веројатно христијанско, затоа што кај населението е позната како црква Св. Илија. Се претпоставува дека со доаѓањето на Турците, а можеби и подоцна, црквата била урната и на нејзино место е изградена џамија. За името на Хуса Медин-паша е сврзана и изградбата на еден амам во градот, чии зидини и до денес се зачувани. Во џамијата е подигнато тулбе, во кое е закопан Хуса Медин-паша. Во 1953 година, џамијата е реставрирана.

Д. Ќ.

ЦРКВАТА УСПЕНИЕ НА СВ. БОГОРОДИЦА - НОВО СЕЛО, ШТИП

На приодот во Ново Село, Штипско, во непосредна близина на устието на река Отиња во Брегалница, се наоѓа црквата посветена на Успение на св. Богородица.

Според најновите научни сознанија, најверојатна е претпоставката дека во почетокот на XIX век, од 1808 до 1809 година, била изгра-

дена или само обновена старата црква, посветена на Успението Богородичино. Во прилог на едно вакво мислење ни говорат зачуваните икони работени од самоковскиот зограф Христо Димитров, работени во 1810 година, и композицијата со илустрација на чудата на св. Богородица Скоропомошница, дело на велешкиот зограф Теодосија, кој ја изработил како негов личен подарок на старата новоселска црква во 1813 година. Имено, во натписот, што го напишал самиот Теодосија на горенаведената композиција, се споменува дека тој во 1813 г. работел на црквата во Ново Село, веројатно на нејзиното живописување. Таа била еднокорабна црква со средна големина. Од приведените историски и други податоци, д-р Коста Балабанов ги сведува своите проучувања кон заклучокот дека „во Ново Село, на местото на денешната црква, постоела постара која била изградена најдоцна некаде во периодот кон крајот на XVII, или во првите децении на XVIII век, и дека во 1813 година во оваа црква живописот го обновил зографот Теодосиј, кој во тоа време изработил и неколку икони“.

Во натписот, што е испишан од надвор над јужната врата на денешната црква, стои дека храмот е посветен на Светото Успение на Пресветата Богородица, обновен е во 1850 година (завршен на 29 јуни истата година). Се претпоставува дека нејзината „обнова“, односно нејзината изградба започнала во 1835 или 1836 година.

Црквата ја градел 14-15 години мајсторот Андреја Дамјанов, од

родот на Рензовци, кој потекнува од малото реканско село Тресонче. Мајсторот Андреја спаѓа во редот на нашите најталентирани инжениозни проектанти и градители во XIX век. Тој најнапред работел во тајфата што ја предводел неговиот татко Дамјан, а по 1836 година работел самостојно. Андреја Дамјанов се истакнува како смел проектант и градител на големи, монументални трокорабни базилики во Македонија (Св. Пантелејмон во Титов Велес, манастирот Јоаким Осоговски, недалеку од Крива Паланка, Св. Никола во Куманово, Св. Јован во Кратово и др.) Србија, Босна и Херцеговина и др.

Црквата Св. Успение Богородичино има базиликална форма со трокорабна диспозиција, слична на типот на монументалните соборни цркви какви што се градат во истиот период во градовите Битола, Прилеп, Титов Велес, Стар Дојран, Куманово и други места во Македонија. По димензиите и обемот таа е поголема од црквата Св. Пантелејмон во Титов Велес. За разлика од неа, црквата Успение Богородичино има развиен нартекс и кон запад, така е оформена галерија што оди наоколу, на првиот кат. Трите апсиди на источната страна имаат полуцилиндрична форма, расчленета со тенки колони, а завршуваат со профилисани венци.

Мајсторот Андреја на оваа црква извел интересно расчленување на покривната конструкција, спроведувајќи трикатно распределување во кое покривите на страничните кораби се веќе одделени од покривот на галериите. Така е остварен

и извесен ритам на покривната конструкција, повторувајќи скалестото решение со стрмните сидови на косите покриви.

Црквите во Македонија во XIX век се градат од послаб материјал, со лажни сводови. Така и во новоселската црква столбовите се дрвени и облепени со малтер. Лаците, сводните партии, како и куполите се изведени во дрвен рабиц и малтерисани. Од тесан камен се влезовите и апсидата од ова време.

Во внатрешноста црквата е пространа, што е карактеристика и на другите цркви од Македонија.

Мајсторот Андреја воведува и една новина во изградбата на црковни објекти. Имено, тој за првпат гради камбанарија која е органски поврзана со објектот, се издига над западната галерија, долепена до над слепите калоти.

Црквата е богато украсена во внатрешноста со мноштво релјефи по сидовите, а некои се одликуваат со интересно композирани решенија, сликовито декорирани медалјони со растителни мотиви и животински фигури - елени, птици и др. Живописот ги исполнува горните партии од внатрешноста (слепите калоти, пандантифите, засводените делови и др.), а делумно и сидните површини во наосот.

Во црквата Св. Успение Багоричино работеле повеќе зографи - живописци и иконописци, меѓу кои среќаваме личности што се истакнуваат со мошне впечатливи ликовни остварувања.

Станислав (Зафир) Доспевски од Самоков (НРБ), се смета за еден од најобразованите и најталенти-

раните зографи меѓу нив. Тој, со мали исклучоци, ги работи иконите од иконостасот - престолните, празничните и ликовите на Исус Христос и апостолите (1861-1866) како и веројатно иконата: Св. пророк Симеон (обновена 1895), на јужниот сид. Одделните ликови, и тие во оделните сцени од престолните икони, се предадени во натприродна големина, дејствуваат монументално и со тенденција кон карактерно диференцирање на ликовите - фигурите и извесно насочување кон внатрешно изразување (на пр. пророкот Илија). Присутна е извесна барокна разиграност во распоредот и третманот на масите (Воскресение Христово, на пр.), но и со недоследностите во логичното организирање на волумените во просторот (Слегување на св. Дух). Ликовите на светците, кои ни ги претставува Станислав Доспевски на иконите, се разликуваат по ликовното сфаќање и изразување од тие кај другите зографи што работат за оваа или други цркви во Македонија. И покрај идеализацијата која е присутна во моделацјата на лицата, во нивното непосредно доживување, како средство на религиозниот израз, тие се наметнуваат со својата физичка сила, а со тоа придонесуваат и за извесна профанизација. Облеката е раскошна, прекршена во набори, разиграна.

Димитар Андонов - Папрадишки, кој се смета за еден од првите основачи на профаното, реалистичко сликарство во Македонија, во 1896 година (13 август) ја слика иконата Великиот Архиепископ Исус Христос, на владичкиот стол и царските две-

ри (1896) со сцената „Благовести“, во горниот појас, пророкот Давид и Соломон во средниот и св. Јаков, св. Јован Златоуст, св. Василие и св. Григорије во долниот појас.

Д. А. Папрадишки, во истата година, со средствата на разни дарители од Штип и од авторот, на сидовите од наосот, меѓу големите прозорци, насликал 13 сидни слики: св. Климент Охридски, св. Сава, св. Наум Охридски, св. Ангелариј, св. Гораст, св. Никола, св. Ефимија (северен сид од исток); св. Теодор, св. Харалампие, св. Гаврил Лесновски, св. Јоаким Осоговски, св. Прохор Пчински, св. Јован Рилски (јужен сид од запад). Овие натпојасни фигури, предадени во стоечки став, дејствуваат монументално и „современо“ (лицата), и не во толку блиско сродство со зографскиот манир и сфаќање.

Во 1889 година (од 2 мај до 23 декември) Димитар Андонов работи престолни и други иконостасни икони за црквата Св. Никола во Штип. Престолните икони - св. пророк Илија, св. в.м. Пантелејмон, архангел Гаврил (јуж. врата), св. Атанасие, Раѓањето на Христос, св. Никола, Богородица со Христос, Исус Христос, св. Јован Претеча, Преображение Христово, Три светители, арх. Гаврил, св. Спиридон и св. Симеон, се работени под мошне силно влијание на Станислав Доспевски, кој најверојатно бил негов учител и кого Д. А. Папрадишки необично го цени. Впечатлива е волуминозоста, некоја робусност кај одделните ликови (св. Илија, св. Атанасие, св. Никола, св. Спиридон, св. Симон), меѓутоа, во исто време и мину-

циозното сликање на одделните делови од лицето, рафинираните премини во моделирањето и сенчењето.

Една од мошне значајните личности што работела фрески и икони за црквата Успение на св. Богородица и св. Никола во Штип е Костадин Иванов Вангелов, зограф-сликар и фотограф, родум од Штип.

Според најновите проучувања, соопштени во литературата (1972 г.), Костадин Ив. Вангелов отпрвин работел како фотограф, а потоа се определил за зографскиот занает (околу 1900 г.). Годиците на учењето тој ги поминал во Војводина, во градот Рума, каде што се населил. Во протезисот (проскомидијата) на црквата Успение Богородичино, К. Ив. Вангелов ја насликал, во маслена техника, композицијата „Полагањето на Христос во гроб“ (165x120), во 1914 год. (д.д. К. Ив. В. 1914). Спрема зачуваните силуети од четири лика (некаде се гледа само нимб), може да се заклучи дека тука, пред тоа, постоела идентична композиција, дело на друг мајстор. Костадин Вангелов, пониско од овие видливи силуети, слика во посмалена големина.

Денес, во постојаната галерија на икони во црквата се презентирани повеќе икони од Костадин што ги работел за базиликите во Штип (Успение на св. Богородица и св. Никола). Една од мошне значајните творби, реалистички конципирани и реализирани е портретот на штипскиот трговец Јован Савев, предаден во национална облека, со впечатлива индивидуална карактеризација (1914).

Под влијание на уметничките центри во северните краеве на нашата земја - Војводина (и Унгарија), односно религиозната уметност од Запад, К. И. Вангелов за штипските цркви ги работи иконите „Исус Христос Велик Архиепископ“ (платно), „Св. Јован Крстител“ (платно) од 1914 година, композицијата „Оплакувањето на Христа“ (масло, платно, д.л. К. Ив. В. 1919, 119 x 86,5), работена во задоцнет романтизам и др.

Во 1972 година во црквата Успение Богородичино, на катот, е поместена постојана галерија на икони. Изложбата е обогатена со примероци на црковни одежди, книги и други уметнички предмети. Галеријата е хармонично и функционално аранжирана, така што и малите иконостаси од северниот и јужен параклис, пласирани на источниот дел од црквата, претставуваат една целина заедно со изложбата. Во Галеријата се поместени икони работени од повеќе автори од крајот на XVI до крајот на втората деценија на XX век во источна Македонија: Христо Димитров од Самоков (1810), Теодосие зограф од Велес, претставен со единственото негово дело на платно „Чудотворната моќ на св. Богородица“ во кое се предадени портретите на неговото семејство (жената, детето и неговиот автопортрет) во извесна реалистичка интерпретација (1813), Крсте Поп Трајановиќ од Велес (1834), Захарије зограф од Самоков (1843), Анастас зограф од Крушево (1862), Петре Новев Пачаров - Петре Дебранец од с. Тресонче, Мала Река, Јован Атанасов Будимов - Прилепчанин

од Прилеп (1882), Данаил Коцов - Штиплијата од Ново Село - Штип (1895) и Костадин Вангелов (1914, 1916, 1917, 1919).

Горните партии во внатрешноста на црквата (калотите, засводените простори, пандантифите и др.) се исполнети со фреско-живопис: композиции, светители во медалјони и сл. Се претпоставува дека живописот е дело на браќата Дамјанови, поконкретно на Ѓорѓи Дамјанов. Познато е дека браќата Дамјанови чинеле една тајфа и не е исклучено дека тие, секој во својот делокруг ги вршел работите за кои бил специјализиран, особено во објектите што ги градел мајсторот Андреа Дамјанов.

Црквата Успение на Св. Богородица ја красат големиот, импресивен иконостас, балдахинот во олтарниот простор, владичкиот стол, царските двери и две композиции „Деисис со 12 апостоли“ и „Гостољубие Аврамово“ работени во резба. Тие претставуваат мошне значајни остварувања на копаничарот Никола Дамјанов. Тој се ориентира главно кон геометриски мотиви од растителниот и животинскиот свет, на множество фигури од ангели, херувими и серафими. Никола Дамјанов ни се претставува како сериозен познавач на копаницата, иако земено во целина тој не е на нивото на мајсторите копаничари Петре Филиповски - Гарката и Макарие Фрчковски, што ги работеле иконостасите во црквите Св. Спас во Скопје и во манастирот Св. Јован Бигорски. Копаничарот Нестор Поповски ја работи копаницата за иконата св. Кирил и Методиј.

Покрај копаницата, во црквата се изведени и орнаменти во гипс, поставени на сводот и над капителите од столбовите, во кои се поместени ликови на светители, веројатно работени од Никола Дамјанов, или, тоа би можела да биде заедничка работа на браќата Дамјанови.

А. Н.

МАНАСТИРОТ Св. АРХАНГЕЛ МИХАИЛ - БЕРОВО

Манастирската црква посветена на св. Архангел Михаил е изградена во 1818 година, што може да се види од натписот над западната влезна врата. Црквата е опкружена со стари манастирски конаци, од кои еден дел првобитно биле ќелијни училишта. Манастирскиот комплекс е изграден во XIX век. Манастирот се наоѓа во самиот град, на неговата источна страна. За подигањето на црквата пред турските власти иницијатива дал поп Пецо од Берово. Условот на буљукбашијата бил: црквата да се изгради за 40 дена, да биде вкопана во земја, покривот да не биде повисок од патот што водел кон изворите на реката Брегалница, а поп Пецо да ја одведе во харемот на буљукбашијата својата најмала и најубава ќерка, на првиот ден од изградбата на црквата. Со таквите услови буљукбашијата сметал дека не ќе може да се изгради црквата. Со помош на целото градско и селско население, во одредениот рок црквата била изградена, но поп Пецо условот не го исполнил, па затоа бил одведен од турските

власти во зандана, по наредба на буљукбашијата.

За изградбата на црквата Св. Архангел Михаил постои и друга слична легенда.

Во состав на манастирските конаци работело и првото ќелијно училиште, каде што бил учител и нашиот преродбеник Јоаким Крчовски, родум од Берово. Училиштето работело од 1818 до 1892 година. Од ова училиште излегле голем број учители, свештеници и други учени луѓе.

Манастирот Св. Архангел е тесно поврзан и со востанието на македонскиот народ од овој крај. Димитар Попгеоргиев, кој бил внук на поп Пецо, првиот човек на манастирот и учител, го дигнал востанието во село Разловци, познато во историјата како Разловечко востание.

Манастирската црква Св. Архангел Михаил е трокорабна во својата основа. Нејзините дрвени тавани претставуваат реткост по својата убавина, особено таванот во централниот кораб и на западната страна - женскиот дел. Во црквата се наоѓаат многубројни икони од XIX век како и црковен мебел.

Д. Ќ.

БЕГОВСКИТЕ КОНАЦИ ВО СЕЛО БАНИЦА, СТРУМИЧКО

Селото Баница се наоѓа северо-западно од Струмица, на оддалеченост од околу три километри. Селото било чифчиска населба и до денес се зачувани беговските куќи. Моќта на беговите е изразена во градба на објекти за живеење

и помошни згради, а исто така и објекти од верски карактер.

Во селото Баница зачувани се два беговски конаци, значајни по својата архитектура. Конакот на Јусуф Деречија има изглед на кула и служел како место за летување на бегот. Зградата има приземје, полукат и кат. Приземјето и полукатот служеле како амбар, а катот за живеење. Кон источната страна катот е проширен, така што е добиена поголема површина за престој. Во предниот дел на катот се наоѓа простран чардак од каде се влегува во единствената просторија за живеење. Помеѓу дрвените столбови на чардакот изведени се сегментести лакови кои се карактеристични во овие краеве на Македонија.

Конакот е граден со камен и бондрук конструкција.

Другата бегова кука е поголема и служела за постојан престој. Градена е на приземје и кат, со сите простории потребни за удобен живот. Во куќниот двор е изграден семеен амам кој му служел исклучиво на беговско семејство. Амамот е масивно граден по примерот на останатите амами во Македонија, само во многу помали димензии. Во селото е зачувана џамија во полуурната состојба која по својата големина и начин на градба, како и по употребениот градежен материјал, е моќен сведок за богатството на беговите од село Баница во тие времиња.

Џамијата во основата има квадратна форма со димензии 7x7 метри, додека тремот од џамијата е срушен. Засводена е со крстаст свод, изведен со тули. Минарето

од џамијата е кружно решено, а над шерефетот полигонално. Проширувањето кон шерефетот пластично е обработен во вид на висулци.

Не е познато кога е подигната џамијата, но може да се претпостави дека е градена во XVI век.

Д. Ќ.

ТУЛБЕ МЕСИ БЕЈ КАЈ СЕЛО БАНСКО, СТРУМИЧКО

Источно од Струмица, на околу седум километри, пред самото село Банско, подигнато е тулбе во чест на Меси Беј. Покрај тулбето се наоѓа полуурната минаре кое секако припаѓало на некоја џамија, и стари муслимански гробишта.

Тулбето припаѓа на затворените типови тулбиња со квадратно решение на основата. Засводено е со купола издигната на низок полигонален тамбур. Градено е во наизменично поставени редови од камен и тула, а завршува со венец изведен со камен. Тулбето е покриено со стари ќерамиди.

Надворешниот изглед на тулбето делува мошне живописно и заедно со останатите стари гробишта и минарето се вклопува во околниот амбиент.

Д. Ќ.

СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА ВО ВЕЛЕШКО

ВЕЛЕС

Месноста што се наоѓа на големиот рид над утоката од реката Тополка во Вардар, населението ја наречува Стар Велес или Долни Град. Судејќи по заостанатите урнатини, се мисли дека тука некогаш била тврдината на пеонскиот град Билазора. Тој се протегал под тврдината, по камените брегови на обете реки. Билазора бил утврден град и стратешко место и за време на римското владеење во III век од н. е.

Во повелбата на византискиот цар Василие II, за првпат се споменува Велес како град кој припаѓа на Битолската епархија (почетокот на XI век). Во 1330 година Велес бил присоединет кон српската феудална држава со која, во тоа време, управувал кралот Стеван Дечански. За време на српскиот цар Душан, градот бил под управа на војводата Оливер кој во Велес го дочекал византискиот цар Јован Кантакузен. По одобрение на цар Душан, велешкиот манастир Св. Димитрие, со целиот имот и луѓе, бил приложен на истоимениот манастир во Призрен.

Патописците, што минале низ Македонија во XVII век, го споменуваат Велес како град кој се простирал на обете страни од реката Вардар, а во средината на градот бил подигнат мост на четири столбови, заради кои и Велес бил наречен Киприли (мост) - град. Хаџи Калфа го забележал истото име Киприли по камениот мост преку кој водел патот за Скопје. Повеќе податоци за изгледот на градот во втората

половина на XVII век забележал Евлија Челебија. Според неговиот опис, градот се простирал по косите страни на голите ридови, а за преоѓање преку Вардар постоел цврст мост. Куќите биле покриени со турски ќерамиди и плочи, а фасадите им биле свртени кон реката Вардар. Градот бил разделен на четири маала, со многу џамии, една медреса, повеќе мектеби, 50 дуќани, еден ан и еден амам. Јужно од градот, на половина час одење, тој забележал дека се наоѓала мала и запуштена тврдина, а во близината на градот биле градските бавчи и лозја.

Од XVII век Велес бил седиште на владиката, кој сè до 1750 година живеел во Долниот Град или во стариот Велес.

Патописецот барон Божур, кој го посетил Велес кон крајот на XVIII век, тврдел дека градот имал 3-4.000 жители, и дека бил економски мошне опаднат. Х. Пуквил во 1807 година сметал дека Велес имал 2.000 куќи и 10.000 жители.

Од средината на XIX век Велес станал познат трговски центар во Македонија, а за тоа време и последните жители на Долниот Град се преселиле во сегашниот дел на градот. Според податоците на многу патописци, Велес во овој период достигнал до 4.000 куќи со 20.000 жители. Велешките трговци воделе трговија со Србија, Австрија, Италија, Солун и Цариград. Во градот се изработувал надалеку прочуениот велешки сафтијан од козји кожи што го продавале во Виена и Пешта. Градот водел трговија уште и со жито, вино и ракија, кои се извезувале со гемии во Со-

лун, а со каравани во Ќустендил, Дупница, Софија, Крива Паланка, Куманово, Битола, Прилеп, Скопје и др. места. По трасирањето на железничката линија Солун-Белград (1878 г.) престанало гемиџиството, а по Руско-турската војна од истата година, поголем дел од горенаброените градови се најдоа зад новоповлечените граници и со тоа беа изгубени како трговско подрачје на Велес. Истовремено, со опаѓањето на трговијата запустело и занаетчиството, од кое до денес се одржало само прочуеното велешко грнчарство.

А. Н.

СТОБИ

Стоби, во историските извори, за првпат како градска населба се споменува уште во времето на Филип II, кога во борба против Пеонците (359 година пред н.е.) стигнал во негова близина. По наездата на Хелтите во III век пред н.е., Пеонија била за еден краток период независна, а кога во 270 година **пр. н.е.** македонскиот крал Антигон Гоната за првпат ја освоил Пеонија, истовремено го зазел и Стоби. Во 229 година **пр. н.е.**, Стоби потпаднал под дарданска власт. На тој начин Стоби, неколкупати ги менувал како господари Пеонците и Дарданците кои во тоа време биле во постојано непријателство. Во 217 година **пр. н.е.** Стоби дефинитивно паднал под Македонија. Агресивната политика на римската држава довела до судирање со Македонија во 197 година пред н.е. кај Киноскефале, кога Македонија

престанала да претставува голема сила, и покрај тоа што Римјаните претрпеле пораз кај Стоби од Филипа. Во 197 година, градот Стоби за првпат се споменува од римскиот историчар Т. Ливие. Последниот пораз Македонија го претрпела во 168 година кај Пидна, и оттогаш престанала да постои како самостојна држава. Од 146 година пред н.е. Македонија станала провинција на римската империја, во која се вклучени и териториите јужно од Велес (Билазора, заедно со градот Стоби). Градот Стоби важел во ова време, како и порано, за воена база и сообраќаен центар. Тој имал право да кова локални пари. Градот рано станал муниципиум (град со самоуправа). Во него била основана ветеранска колонија која требало да послужи како центар на романизација. Од 386 година, Стоби станал главен град на провинцијата Македонија Салутарис. Христијанството во него почнало рано да се шири. Сè до VIII век било седиште на епископот со право на митрополит. Урнатините од градските бедеми, кои денес на неколку места се гледаат, биле подигнати неопосредно по 479 година, кога Готите го нападнале и ограбиле градот. Стоби, како и другите градови во Македонија, многу настрадал од земјотресот во 518 година. Во борбите меѓу Византијците и Словените градот честопати страдал и бил во постојано опаѓање. За последен пат Стоби се споменува со сигурност во 1014 година, кога Василие II ја минал Црна Река кај Стоби, на пат за Солун (по борбите со Самуил).

Археолошкиот локалитет Стоби, Титоввелешко, театарот

На многу места во литературата и историските извори Стоби се споменува како градска населба и како центар на трговска размена на земјоделски и занаетчиски стоки. За време на турската управа Стоби не постои како градска населба и дури кон крајот на XIX век, по извршените археолошки ископувања, откриени се покажаните објекти на овој град.

Поради честите напади на градот, вршени од страна на Варварите, бранителите на Стоби биле принудени на југозападниот дел од градот да изградат двојна врата, бидејќи тука бил најлесниот пристап на непријателот. Вратите биле поврзани со дебели сидини што го опколувале градот. Од портата води главна улица кон центарот на градот. Улицата била поплочена

со тротоари и канализација. Плоштадот бил исто така поплочен, а репрезентативните згради околу него биле со колони и бисти, што му придавал свечен изглед.

ЕПИСКОПСКАТА ЦРКВА била поврзана со плоштадот преку надворешно предворје. Судејќи по остатоците на оваа градба, таа имала монументален изглед и била богато украсена со архитектонски и мозаични декорации. Колоните, што ја разделуваат црквата на три кораба, биле канелирани од бел мермер, а во горниот дел украсени со јонски капители. Мозаикот, што се среќнува во нартексот, го украсувал подот. Освен мозаикот, откриени се фрагменти од фрески на северниот и на западниот сид од црквата, за кои се мисли дека потекнуваат од V и VI век од нашата ера.

Археолошкиот локалитет Стоби, Титоввелешко, големите терми

ПАРТЕНИУСОВАТА ПАЛАТА, која е градена по медитерански урнек, претставува една од најрепрезентативните згради на Стоби. Подигната е во V век. Големото пространство што го опфаќа нејзината богата декорација зборува за богатството на овој град и за луѓето кои живееле во него. Распоредот на одделенијата, разните сали и други помошни простории, се доказ за удобниот живот што го воделе богатите граѓани во тоа време. Партениусовата палата се издвојува од другите јавни згради и по својата декорација од мозаик, бел мермер, украсни плочи, разни скулптури од мермер и бронза. Особено бил богато украсен базенот. Тој бил обложен со бел и црвеникав мермер, а наоколу бил украсен со разни статуи, меѓу кои

се зачувани главата на Сарапис и два прекрасни сатири направени од бронза, од I век од нашата ера. Едниот сатир е предаден во движење, а другиот свира во дипли. Меѓу овие статуи е и вонредната бронзена статуа на Венера од I век на нашата ера и еленистичкиот релјеф „Игра на нимфите со пан“. Споменатите предмети сега се наоѓаат во Народниот музеј во Белград.

ПЕРИСТЕРИЕВАТА ПАЛАТА е позната во литературата како „Палата со двојна врата“. Тоа име го добила затоа што има две апсиди, поставени една покрај друга. Како и секоја палата така и оваа имала широк двор со убаво изработен базен, украсен со мозаик и разнобоен мермер, слично на оној план во палатата Партениус. Посебно место

меѓу многубројните простории на оваа градба зазема трпезаријата која е декорирана со мозаик во текот на V век. Изведени се разни шари и фигури од растителниот и животинскиот свет (риби, птици, кучиња, лавови и сл.).

До самата палата, на улицата, има остатоци од градската чешма, а во непосредна близина на палатата се наоѓаат и остатоци од градската бања. При откопувањето на ова место пронајдени се скулптури од мермер, од кои едната ја претставува Амфритита со фигура на свето животно делфин, а другата е статуа на римски граѓанин. Овие предмети се наоѓаат во Народниот музеј во Белград.

ПАЛАТАТА НА ПОЛИХРАМОС се наоѓа во непосредна близина на градската бања. По својата раскошна декорација не заостанува од гореопишаните палати. Перистилот на палатата од три страни го опкружувале ходници, чии подоци биле украсени со орнаментика. Околу перистилот биле групирани приемните одделенија на палатата. Во дворот имало длабок базен украсен со ниши и скулптури, меѓу кои е познатата римска матрона (сега во Белградскиот музеј). Недалеку од базенот е пресушениот бунар на кој се наоѓа плоча со латински натпис.

ТЕАТАРОТ го сочинувале три главни делови: гледалиште (театрон), сцена (оркестар, конистра) и театарска зграда (скена), работени од мермер, веројатно од плетварските мајдани. Седиштата биле поделени: најдолните два реда биле определени за почесни и угледни личности и семејства, а гор-

ните биле поделени по квартави (фили). За датирањето на театарот постојат и две разделени мислења. Според едни, тој е граден во вториот век од нашата ера, а според други во III век. Во текот на времето театарот во Стоби претрпел преправки и преградувања. Дел од седиштата биле искористени во VI век, како градежен материјал за епископската базилика и други градби во Стоби. Некои од материјалите послужиле подоцна и за градење на некои цркви во близината на Стоби, како што е случај со Св. Богородица во с. Дреново. Меѓу другите профани и акрални згради се истакнува базиликата Св. ЈОВАН КРСТИТЕЛ, што е откриена во североисточниот дел од градот.

По контролните ископувања во 1954 година, установени се повеќе фази на градење. Отпрвин базиликата Св. Јован Крстител била изградена како еднокорабна црква со нартекс, а подоцна биле придодадени двата странични брода и атриумот. Додадената крстилница во форма на четворолист, од северната страна, била изградена подоцна.

Во атриумот на црквата се наоѓаат чешми со базен.

Д. Ќ.

ДЕМИР КАПИЈА

Археолошките испитувања во Демир Капија не откриле до денес натпис кој би го потврдил името на откриената античка населба, која во изворите се споменува под називот *Stemae* (теснина, клисура).

Словенското име, кое се задржало во средниот век - Просек, како и подоцна турскиот назив Demir Kari - железна врата, по смислата одговараат на грчкото име StenA. На Tabula Pentingeriana се забележани градовите: Skupis, Stopis, Antigona, Stenas, Idomenia, на главниот пат кој води од Дунав за Егејско Море, по долината на реката Вардар. По мислењето на извесни научни работници станицата Стенас, која се наоѓа помеѓу Антигона (се претпоставува дека е тоа денешното село Тремник, близу до Демир Капија) и Идомене (село Марвинци) означува теснина, и не е идентична со истоимената откриена античка населба.

Според досегашните наоди, со сигурност се тврди дека на просторот пред тунелот, нешто јужно од денешната населба Демир Капија, постоела една пеонска населба. Откриени се трагови на пеонски тврдини на брегот покрај клисурата, остатоци од некропола, чии гробни остатоци се карактеристични за сите пеонски и илирски племиња во Македонија.

На истиот простор се откриени, исто така, остатоци на некрополата со прилози на грчка сликана керамика и вази, потоа гробови од римскиот, рановизантискиот и словенскиот период. Од двете страни пак, на реката Бошава, па сè до селото Чифлик, констатирали се исто така остатоци од римскиот и рановизантискиот период. Тоа нè упатува на највозможната претпоставка дека населбата се простирала по плодната рамнина на обете страни на реката Бошава до Будур Чифлик, а не на тесниот

простор помеѓу устието на река Бошава до клисурата на Демир Капија.

Во средниот век, кај денешната Демир Капија се споменува утврдениот град Просек (теснина), кој се наоѓал на левата страна на Вардар. Градот Просек бил користен во улога на стратешко место. Кон крајот на IX век, Бугарите ја презеле оваа територија од Византија. Во X век, на територијата на Македонија се формирала државна власт под цар Самуил, при што сите области по долината на реката Вардар се нашле под владеењето на цар Самуил. По пропаѓањето на Самуиловата држава, овие области заедно со Просек се повторно под управата на Византија.

За време на Стеван Првовенчани (1196-1228), градот Просек го држел во свои раце заповедникот на Струмица, архонтот Добромир Хрис, кој бил во борба против Византија. Како заповедник на Просек се споменува и севастократорот Стрез, кој се ставил под заштита на кралот Стеван Првовенчани. По смртта на Стрез (1215), Просек ги менува своите господари: Латини од Солун, Византија, 1328 бил под српска власт, а потоа го зазеле Турците, од кога потекнува и називот Демир Капија.

Некогашната населба е утврдена со градски сидини, а од јужната страна природно е заштитена. Во римскиот дел од градот - на рамнината до реката Бошава се откриени остатоци од канализација, керамички наоди, стаклени наоди и др. Локалитетот Демир Капија е значаен и како изразито словенско

наоѓалиште, со што се издвојува од другите локалитети откриени во Македонија. Така, во локалитетот наречен „црквиште“ откопани се остатоци на ранохристијанска трокорабна базилика со полукружна апсида однадвор, нартекс и анекс компартимент од северната страна. Кон источниот сид на северниот кораб била досидана апсида, во која се најдени фрагменти од живопис, а до самиот северен кораб се наоѓа правоаголна просторија во која е откриена ранохристијанска гробница. Оваа базилика датира од времето на раната Јустинијанова епоха.

Со доаѓањето на Аварите, или со доаѓањето на Словените, базиликата била урната до темел. Меѓутоа, таа повторно е обновена и сведена само на централниот кораб. Обновената еднокорабна црква е поделена на два дела. Во апсидалниот простор, при археолошките истражувања, е најдена супструкцијата на иконостасот. Сидовите на новата црква биле изведени неправилно и во различни димензии, за разлика од трокорабната базилика. Во елиминираниите бочни кораби најдени се гробови во два слоја, од IX–XII и XIII–XIV век со гробни прилози.

Црквата е подигната, според најновите научни сознанија, веројатно во IX–X век, во времето кога македонските Словени го примале христијанството и кога на територијата на Македонија се подигале бројни цркви. Во повелбата на Василие II, од 1019 година, се споменува црквата во Просек која ѝ припаѓа на Мегленската епископија.

Судејќи според пронајдените гробови и гробните наоди, црквата била во употреба сè до XIV–XV век, кога била урната и напуштена. Црквата е посветена на св. Богородица (според една претпоставка), и се споменува 1348 година во Просек. Истоимената црква Стеван Душан ја приложил на Хилендар. Во прилог на тоа нè упатуваат најдените прстени со хералдички знаци во гробовите (XIII–XIV век) во кои биле погребувани видни личности или властелини. Остатоци на некоја друга поголема црква не се пронајдени, затоа постои мислењето дека се работи за оваа еднокорабна црква.

Ископаните наоди од археолошкиот локалитет денес се наоѓаат во Археолошкиот музеј во Скопје.

А. Н.

ДОЈРАН И НЕГОВИТЕ СПОМЕНИЦИ

Дојран како градска населба постои уште од античко време. Најверојатно за формирање на населбата условиле повеќе фактори: богатството на езерото со риби, плодородната земја околу езерото и богатата медитеранска клима. Во V век пред нашата ера, грчкиот историчар Херодот кој ги обиколил тие места, ги споменува Пеонците како население кое живее околу езерото Празја (Дојранско Езеро). Тој дава опис на соениците-колиби подигнати на колци во крајбрежните води на езерото. Говори дека главно занимање на Пеонците бил риболовот, а за богатството на езерото со риби подвлекува

дека било потребно навечер да се спуштат празни кошови, а наутро да се извлечат полни.

Многубројните пронајдени предмети од случајни или систематски археолошки ископувања, како што се питоси, монети, релјефи, мермерни плочи со грчки натписи, остатоци од сидиштата и сл. ни зборуваат, дека античкиот град се наоѓа на местото каде што е денес изграден Нов Дојран и неговата блиска околина. Во месноста „Топлец“, на еден километар северно од Нов Дојран, покрај самото езеро се откриени повеќе гробови со надгробни плочи што сведочат дека во непосредна близина на античкиот град била некрополата. Чест е случајот, при копање на темели при изградба на нова зграда во Нов Дојран, да се најде на темели од стари градби, или се откопуваат големи питоси, мермерни статуи, антички монети од времето на старите Грци и сл. Затоа денес Нов Дојран и неговата околина претставува интересно археолошко наоѓалиште и го привлекува вниманието на археолозите кои повремено вршат археолошки истражувања. Сè уште не е точно утврдено до кој временски период постоела населба на местото каде што е денешен Нов Дојран.

Подоцна, кога Турците дошле на Балканот, градот бил преселен на местото каде што е денешен Стар Дојран. Градот тогаш се викал Полин. Ова име на градот е задржано и до денешени денови кај постарите жители на тој крај. Конечно, во поново време го добива името Дојран, а за кое име се сврзани две легенди. Повеќе пода-

тоци имаме од почетокот на XIX век па наваму, кога градот имал 2.000 куќи со околу 8.000 жители. Градот зафаќал пространство од 40 до 50 хектари, и по својот тип припаѓал на балканските градови. Бил расположен покрај езерото на нерамниот ридски терен, и имал амфитеатрален изглед со поглед кон езерото. Повеќе од куќите биле двокатни, слични на градовите Охрид, Крушево, Тетово и др. со староградска архитектура. Во минијатура личел на Солун, па оттука и кај населението го добил името „Мал Солун“. Главната улица на градот минувала покрај езерото, тука биле сместени дуќаните, занаетчиските работилници и ановите, каде отседнувале кирациите кои со караванот од камили го продолжувале патот кон Кукуш, Солун и Истанбул.

Во XIX век во Дојран биле подигнати неколку објекти кои денес претставуваат споменици на културата. Саат-кулата се наоѓала во средината на градот. Механизмот на саатот кој бил поставен во најглавниот дел на кулата е монтиран во „ала-турка“. За време на Првата светска војна 1914/15 година, Саат-кулата била полуурната, во каква што положба се наоѓа и денес.

Меѓу урнатините на градот, кој бил потполно уништен за време на Првата светска војна, зачувани се и остатоци на амам-бањата. Повеќе од одделенијата на амамот се зачувани, и при една реставрација би можел да претставува интересен објект на профаната архитектура. Во градот постоела и убава црквичка-џамија, наречена Јени

џамија, подигната во непосредна близина до зачуваната до денес стара чешма - т.н. Екси чешма. Покрај џамијата било подигнато и тулбе, како гробница на непознат турски паша.

Кон северниот дел на градот зачувани се остатоци од голема црква посветена на св. Илија. Подигната е 1874 година, што може да се види од натписот на една мермерна плоча. Врз основа на зачуваните сидишта и големата олтарна апсида уочуваме дека црквата Св. Илија била голема, импозантна градба чии внатрешни сидни површини биле покриени со фрески, за кое ни сведочи фрагментарно зачуваниот живопис на некои делови од црквата.

По Првата светска војна, жителите го напуштиле градот, и се населиле понасевер, на местото на денешен Нов Дојран.

Денес постојат две населби околу Дојранското Езеро: Нов Дојран - рибарско гратче со околу 300 куќи, а јужно од него, на околу 3 км., е Стар Дојран, со урнатините од војната и новоподигнати туристички објекти.

Д. К.

СВ. БОГОРОДИЦА - С. ДРЕНОВО

На околу 20 км. од новиот асфалтен пат што води од Градско за Прилеп се свртува кон југоисток, преку малата Раечка Река за селото Дреново.

Црквата Св. Богородица високо се издига над јужната страна од Дреново, од каде се простира широка

панорама над околината спрема Црна Река и далечното Стоби.

Според досегашните исказувања во литературата, дреновската црква ја држеле властелините на Константин Драгаш - Јаковац и Драгослав. Таа била подигната за време на владеењето на цар Душан, а живописана од зографот Димитрие во 1356 година. Според една повелба, Константин Драгаш оваа црква ја приложил на св. Пантелејмон во Света Гора.

Меѓутоа, сè уште остануваат нерешени прашањата за времето на зидањето, за извршените преправки, за изгледот на живописот. Црквата, по сè се чини, била долго време напуштена, затоа е и тешко да се утврди точната хронологија за нејзината активност, посебно во турскиот период, кога се претпоставува дека била урната.

Според најновите проучувања врз архитектурата на оваа црква, соопштени во литературата (Димче Коцо), конечно е докажано дека дреновската црква Св. Богородица е комбинација на куполна трикорабна базилика и крстообразна црква од стеснет тип, со купола над наосот и нартексот, и со засводени странични кораби.

По својот основен архитектонски концепт, црквата Св. Богородица се поврзува со црквата Св. Софија во Солун, но со таа разлика што кај дреновската црква е крстообразен не само централниот туку и западниот дел.

Куполата над нартексот е скоро со иста големина како и централната, но не е докажано дали има тамбур. Од старата црква се зачувани јужната и источната страна со трите

апсиди. Јужната фасада е расчленета со два хоризонтални реда од слепи аркади во чии полиња во горниот појас се пласирани, мали по димензии, со вертикално поставени прозорци. Овој вертикализам, изразен со вертикалните пиластри што ја делат јужната фасада, доследно е спроведен и во високите апсиди. Околу прозорците на источната фасада изведена е декорација од тула, која хоризонтално ги поврзува со шари во форма на меандер.

Во конструкцијата на сводовите, уште во првобитната црква, се употребени антички столбови, заедно со базисите под кои се наоѓаат плочи со грчки натписи. Не е исклучено дека за зидањето на оваа црква можел да биде обилно користен материјал од тоа време, напуштената населба на античкото Стоби.

Се смета дека во почетокот на XIX век црквата е обновена и го добила денешниот изглед на трокорабна базилика, без купола, покриена со покрив на две води. Тогаш со преправките се опфатени северниот и западниот ѕид на црквата, таванот на галеријата и средната колона во нартексот.

Во внатрешноста на црквата не се откриени никакви фрагменти од фреско-декорацијата. Постојат претпоставки дека дреновскиот зограф Димитрие, кој се споменува во натписот над јужната влезна врата, би можел да биде иста личност со зографот Димитрие што го изработил живописот на западниот дел од црквата во манастирот Зрзе. Имено, во 1963 и 1964 година во Зрзе, при чистењето на

фреските, откриен е потписот на зографот Димитрие.

А. Н.

ПОЛОШКИОТ МАНАСТИР

Црквата Св. Ѓорѓи се наоѓа на десниот брег на реката Црна (денес на десниот брег на вештачкото езеро), Кавадарско.

Се смета дека црквата е градена нешто порано од XIV век, а извесна обнова е извршена во времето на цар Душан, кога се споменува дека овде бил закопан Душановиот брат Драгутин. Исто така, се смета дека во тоа време е дозидана и припратата во која се наоѓа и гробот на Драгутин. Во почетокот на XIV век црквата е повторно обновена, а последните поправки датираат од 1881 година.

Црквата Св. Ѓорѓи е решена во форма на еднокорабна црква, поделена на три травеја. Над средниот травеј, преку пандантифи, изведена е купола. Фасадите на црквата се изведени од камен и тула во наизменични редови. Северната и јужната фасада прилично се оживеани со два реда плитки ниши. На источната страна, над сразмерно ниската тространа апсида, изведена е архиволта од тула, во чие поле се наоѓа бифора. Живописот во Полошкиот манастир ги има сите одлики на живописот од XIV век, иако во XVII век претрпела поголеми ретуширања. Тогаш е живописан и целиот нартекс. Зачуваните оригинални композиции истакнуваат некои посебности во однос на другите споменици од истото време, до-

дека по распоредот на фигурите и иконографските решенија, во композициите, констатираме јасни аналогии со познатите споменици од оваа епоха. Меѓу поглавните композиции се истакнуваат, во олтарната апсида: „Богородица Ширшаја небеса“, „Причестувањето на апостолите“. Во наосот се наоѓаат композиции од животот на Христа. Во композицијата „Успение на св. Богородица“, што се наоѓа на западниот ѕид, е невообичаен ставот на Христа кој се надвил над својата мајка за последно бакнување (во овие композиции, во многу други споменици Христос обично стои прав над одарот на св. Богородица со повиено бебе во рацете, што ја персонифицира душата на Богородица).

Иконостасот датира од 1679 година, кога веројатно бил изработен и убавиот полилеј од дрво, што се наоѓа во црквата. По секоја веројатност, од истото време потекнуваат орнаментираниите дрвени врати, изработени во плитка резба, на северниот и западниот влез од припратата. Големият „Змијски крст“ е работен во 1594 год.

Денес до Полошкиот манастир се стигнува со чамец, бидејќи до манастирот зафаќаат водите на вештачкото езеро.

К. Б.

МАНАСТИРОТ СВ. ДИМИТРИЕ - ВЕЛЕС

На излезот од Титов Велес кон Градско, до самиот пат од десната страна, се наоѓа манастирот Св. Димитрие.

Не постојат историски извори,

пишани документи или натписи во самата црква, од времето на подигањето и живописувањето на црквата. Во еден зачуван натпис што се наоѓа на јужната страна од сводот стои (во слободна интерпретација): „Сеј обител обновисја во 1855 изобрази Х. Косте зуграф и фотограф“. На уметничката слика (сопственост на црквата Св. Димитрие), на која е претставен портретот на Петар Здравев, работена од Ѓорѓи Зографски (1942) е зачуван натпис: „По божие вд’хновение Дедо Петар Здравев откопа затрпани манастир Св. В. М. Димитрие 1855. Почина 1867 год. Подар. механдж. Еснаф. 1942 - написа се желание игумен Алексие“.

Врз основа на овие зачувани податоци може да се претпостави дека црквата, во некое за нас непознато време, доживеала некои посериозни оштетувања (можеби паднал сводот!) при што и на живописот од првобитната црква му се нанесени поголеми оштетувања. Така единствено може да се објасни иницијативата на П. Здравев од Велес, со паричната помош на повеќе видни граѓани од истиот град, црквата да биде поправена и целосно живописана од страна на велешкиот зограф Хаџи Косте (Костадин) Крстев. Подоцна игуменот Алексие, знаејќи за заслугите на Петар Здравев околу обновата на црквата, издејствува кај механџискиот еснаф, познатиот зограф-сликар Ѓ. Зографски да му направи портрет по фотографија. Црквата Св. Димитрие е еднокорабна градба со тространа апсида однадвор, и истовремено сосиданиот нартекс на западната стра-

на, над која се издигнува кула со камбанарија. Иако Св. Димитрие спаѓа во бројот на едноставните еднокорабни цркви, подигнатата кула - камбанарија ја чини карактеристична, и се издвојува со оваа своја посебност од другите средновековни цркви во Македонија. Структурата на сидовите е од делкан камен, меѓутоа, за да се постигне ефект на полихромија, користена е опека со спојки од малтер. Фасадите се оживеани исто така и со орнаменти - шаховски полиња, меандри и запци. Страните на апсидата се расчленети со слепи ниши и аркади, а венецот во горниот дел, како и тој на црквата е од тули, запчесто изведен. Влезовите и прозорците од северната страна се асиметрично поставени и полукружно завршени. Судејќи по архитектурата, се смета дека црквата е подигната во XIV век.

А. Н.

СВ. НИКОЛА - ВЕЛЕС

Во непосредна близина и нешто јужно од манастирот Св. Димитрија во Титов Велес, од десната страна на патот, на карпите, во границите на некогашниот стар град Велес, се наоѓа црквата посветена на св. Никола.

За црквата Св. Никола не е откриен пишан историски податок од времето на подигањето и живописувањето, ниту пак е најден натпис врз живописот или на некое друго место во црквата.

Состојбата во која денес се наоѓа црквата ни зборува за фактот дека таа подолго време била напуштена

и дури во поново време е поправена. Живописот е речиси целосно уништен и сериозно оштетен.

Црквата Св. Никола е еднокорабна, по димензии мала градба, со тространа апсида однадвор и со влез од западната страна. Црквата е градена од кршен камен и со наизменични хоризонтални и вертикални редови на делкан бигор и тула. Начинот на зидањето е карактеристичен за архитектурата на нашата средновековна уметност главно до крајот на XIV век, што има за цел да се оживеат површините на фасадите. Источниот дел заедно со апсидата е нецелосно обновен во поново време. Кон западната страна е додаден затворен трем во кој се влегува од јужната страна.

Од првобитниот живопис подобро се зачувани, во апсидалната конха, остатоците од композициите „Богородица Ширшаја небеса“ и „Причестување на апостолите“. Фрагменти на фрески се назираат и на северната страна.

Имајќи ги предвид изразените тенденции за оплеменување на фасадите, стилските и ликовни одлики карактеристични за живописот од XIV век во Македонија, црквата Св. Никола најверојатно е изградена и живописана во XIV век.

Во периодот меѓу двете војни, во нишите на јужната и северна страна од наосот, се насликани ликовите на св. Никола, св. Архангел Михаил на вратата од иконостасот (1939) како и иконата „Воскресение Христово“ од Ѓорѓи Зографски, зограф-сликар од Титов Велес (1940).

А. Н.

МОКЛИШКИ МАНАСТИР

Југоисточно од село Ваташа, Кавадарско, подигната е манастирската црква посветена на св. Никола, која според зачуваниот натпис, во 1595 година ја изградиле Никола и неговите синови од село Тимјаник. Тоа е еднокорабна градба во чиј западен дел се наоѓа галерија со влез од јужната страна. Инаку во црквата се влегува од северната страна.

Зачуваниот живопис на западниот и на јужниот сид на олтарниот простор ги покажува квалитетите на среден мајстор чии креаторски способности се мали, но кој користи многу посолитно изработени картони, што по своите композициони решенија нè потсетуваат на остварувања од поранешен период. На сводот фреските се од XIX век.

Зографот користи во некои случаи поголеми картони отколку што изнесува просторот за сместување на одредена композиција.

Д. К.

МАРКОВАТА ПЕШТЕРНА ЦРКВА - С. ДРАДЊА, КАВАДАРСКО

Марковата пештерна црква се наоѓа југозападно од селото Драдња - Кавадарско. Природната пештера, длабока околу 15 метри, високо издигната над сувиот дол и сместена во карпите е искористена за градба на црква посветена на св.

Никола. Не е познато зошто го добила името Маркова црква.

Во приземниот дел се наоѓа натпис, делумно зачуван, современ со живописувањето и подигањето на црквата, меѓутоа, од него не може да се утврди кога таа точно е подигната и живописана. Во натписот се споменуваат архијереј, игумен и војвода, чии имиња несигурно се читаат. Оваа црква се споменува во литературата, но неточно се датира нејзиниот живопис.

Црквата е поставена со западната фасада кон затворениот дел, а источниот кон отворениот дел од пештерата. Таа се состои од приземје и кат. Низ приземјето се влегува во пештерата од каде, преку дрвени скапила, се качувало во внатрешноста на црквата.

Од некогашната црква денес се зачувани сидот на западната фасада, северниот и делумно јужниот. Црквата по својата архитектурна форма е еднокорабна градба со мали димензии, засводена со полукружен свод од бигорни камења. Градена е од кршен камен и делкан бигор. Живописот е изведен на катот и приземјето. Во нишата на западната фасада, над влезот, се наоѓа ликот на св. Никола, на кого што му е посветена црквата. Од другите светители можат да се идентификуваат: св. Никанор, евангелистот Јован и фрагменти од композицијата „Исус Христос Емануил“.

На западниот сид, од внатрешната страна, се насликани композицијата „Успение Богородичино“, еден непознат светител, можеби св. Пантелејмон и композицијата „Преображение“. На северниот

сид сè уште се распознаваат: млад светител, веројатно св. Кузман, Деисизната композиција и сцени од животот на св. Никола.

Стилската анализа на живописот со компаративниот материјал упатуваат на фактот дека живописот е настанат во периодот на XIV век.

К. Б. и А. Н.

СВ. АРХАНГЕЛ - С. КЛИНОВО

На платото над село Клиново се наоѓа многу оштетената црква посветена на св. Архангел. Оваа стара црква била во употреба сè до 1860 година, кога во нејзината непосредна близина била изградена монументална градба посветена на истиот светител. За црквата не се зачувани никакви историски податоци, ниту е најден натпис од времето на подигањето и живописувањето на црквата.

Црквата е еднокорабна градба, со полукружна апсида однадвор. Градена е од плочест камен. Од живописот е зачуван само еден фрагмент во апсидната конха со претстава на св. Богородица Ширшаја небеса.

Живописот е сличен на тој од црквата во село Галиште (од крајот на XVII век), но со многу послаба уметничка реализација.

К. Б. и А. Н.

СВ. АТАНАСИЕ - С. ГАЛИШТЕ, КАВАДАРСКО

Југозападно од село Галиште подигната е црква која, според искажувањата на селаните, била

посветена на св. Атанасие. За времето на подигањето и живописувањето не постојат никакви историски податоци ниту натписи врз живописот на црквата.

Таа се состои од два дела: првиот, спрема исток, всушност е старата црква, за која, судејќи по зачуваниот живопис, може да се смета дека е изградена кон крајот на XVII век. Градбата е еднокорабна со скромни димензии, сидана од кршен камен.

Денешната стара црква секако е подигната на постаро култно место, за што сведочат зачуваните фрагменти од живописот всидан заедно со градежниот материјал во новиот дел на црквата. Во 1934 година е додаден нов дел со цел да се прошири и продолжи црквата, при што е урнат западниот сид од првобитната црква.

Во црквата се наоѓа стар живопис пресликан во исто време (1934 година) кога е дададен и живописан новиот дел.

Од стариот живопис денес можат да се видат ликовите на светителите од „Великиот Вход“, „Богородица Ширшаја небеса“, „Деисизната композиција“, „Визијата на Петар Александријски“ и светителите св. Роман и св. Стефан.

Судејќи по делумно откриените фрагменти од стариот живопис, констатираме дека зографот спаѓа во групата на послабите живописци од овој период. Неговиот цртеж не се одликува со прецизност, колоритот се состои од необлагодородени бои, сликани со широки четки.

К. Б. и А. Н.

ЦРКВАТА СВ. КОНСТАНТИН - С. СВЕЌАНИ

Недалеку од с. Свеќани и југоисточно од Титов Велес, на североисточните падини од планината Клепа, се наоѓа црквата Св. Константин.

За манастирската црква Св. Константин не се зачувани историски податоци ниту е откриен испишан текст врз фреско-декорацијата за нејзиното подигање и живописување. До 1964 година, кога црквата е откриена од д-р Петар Миљковиќ - Пепек, не беше позната во научниот свет, ниту за неа постоеле какви било соопштувања во научната литература.

Од некогашниот манастирски комплекс денес се зачувани скромни остатоци од архитектурата и фрагменти од живописот. Црквата подолго време била напуштена, најверојатно во XVIII или XIX век, кога има поголеми обновувања на објектот.

Со археолошките ископувања, изведени 1965 година, е установена архитектурната форма на црквата, односно се установени нејзините одделни временски фази во подигањето. Во првата фаза црквата има облик на еднокорабна градба, со ниска полукружна апсида од надворешната страна, без купола. На јужната страна е откриен мал апсидален простор, специфичен архитектурен елемент, што упатува на слично расчленување на северната страна. Влезови има од западната и јужната страна.

Во втората фаза црквата е обно-

вена со значително продолжување на коработ кон запад. Апсидата е подигната во висина, и за разлика од првобитната е досидана од делкан бигор однатре, и керамопластична декорација однадвор. Од оваа фаза потекнува и вториот слој на живопис со што се определуваат и хронолошките граници на обновата на црквата.

Во третата фаза е изграден јужниот кораб со тространа апсида и два влеза. Поради литургиските потреби, тогаш е перфорирана јужната апсида од првобитната црквичка, со што е овозможено комуницирање помеѓу двата кораба. Според еден наод, на кој е откриен збор испишан со глаголски и кирилски букви (најден во урнатините на првобитната црква), а кои се во употреба до првите години на X век, се определува и времето на подигањето и живописувањето на првобитната црква - крајот на IX и средината на X век. Од ова произлегува дека се работи за објект од раната историја на Словените во Македонија.

Се претпоставува дека претставителите на оваа црква можеле да имаат извесна мисија во епохата на Климент и дека нивната активност можела да трае и за време на Самуил. Со паѓањето на Македонија под Византија црквата била запустена и сигурно набргу потоа дошло до нејзиното уривање.

Втората фаза на градбата се докажува со вториот слој фрески кој потекнува од втората половина на XIII век. Третата фаза - обновата - станала во текот на XIV век.

Значајно е да се одбележи дека првобитната црква (еднокорабна,

бескуполна) со страничните апсиди (мали по димензии), според најновите проучувања, му припаѓа на типот цркви со триконхална основа. Со тоа се потврдува мислењето во научниот свет дека со изградените триконхоси во Климентовото време и подоцна, се настојувало да се вкорени традицијата на црквите од триконхален план.

Од зачуваниот живопис се констатирани два слоја фрески од различни периоди, кои им припаѓаат на првите две одделни фази од градењето на црквата. Првиот слој е во положба што не овозможува посигурна идентификација. Скромните остатоци упатуваат, по една претпоставка, на времето на најстарата културна историја од X век. Вториот слој, „Причестувањето на апостолите“, светите оци и др., покарактеристичните иконографски елементи (гушкање и бакнување - бакнеж на мирот на два апостоли, поза со прекрстени раце на градите - израз на покорност, скромност) кои се сретнуваат во XII и XIII век во манастирите на Македонија (Нерези, Св. Никола - Манастир) овозможуваат поточна хронолошка детерминација.

Од уметничка гледна точка, според настојувањето кон волуменизирање на формите, тие се најблиски на фреските од 1271 г. (Св. Никола - Манастир). Во овој период се настанати фрагментите од литургиската служба на архијереите и фреската од јужниот сид (три архијереи). Овие фрески од XIII век во стилски поглед му припаѓаат на конзервативното ликовно струење што, всушност, претставувало главна карактеристика на

сликарството во Македонија од овој период.

A. H.

ЦРКВАТА СВ. СПАС - С. ПРАВЕДНИК, КАВАДАРСКО

Во непосредна близина на с. Праведник се наоѓа црквата Св. Спас, подигната и живописана, според зачуваниот натпис, во 1625 година. Како ктитори се наведуваат повеќе личности: Поп Михаил, Павле, Пејо, Јован, Крсто, Поп Кузман, Марко, Стојко и Цветко. Св. Спас е еднокорабна црква со мали димензии засводена со полукружен свод и полукружна апсида од надворешната страна.

Градена е од кршен камен и делкан бигор, користен за изработка на аглите на црквата, додека влезот е оформен со делкан камен. Внатрешниот простор малку е осветлен со два мали отвори во вид на пушкарници, од источната и јужната страна.

Во литературата досега не се споменува оваа црква.

Живописот во црквата е многу оштетен, особено композициите на сводот. Во олтарниот простор се зачувани ликовите на св. Богородица Ширшаја небеса, светителите од Великиот вход, Благовештението и св. Стефан.

Во црквата се илустрирани и композиции на „Големите празници“, „Деисизната композиција“, како и светителите во цел раст.

Непознатиот зограф на овој живопис спаѓа во редот на послабите зографи од овој период. Не спроведува никаква законитост во про-

порцијата на ликовите, исполнува изразита изокефалија, а цртежот му е нефункционален. При сликањето на облеките прави упростени комбинации, наизменично употребувајќи исклучиво сина и црвена боја со ист интензитет.

К. Б. и А. Н.

КАВАДАРЦИ

До крајот на XVIII век, Кавадарци не се споменува како градска населба. Од почетокот на XIX век, Кавадарци почнува да се формира како градска населба, за што многу придонела неговата местоположба; се наоѓа на патот Прилеп - Демир Капија - Солун. За време на турската управа, градот бил административен центар, во прво време седиште на ајан, па потоа на мутир и кајмакам. Истовремено, градот почнал да израснува во занаетчиски и трговски центар кој одржувал живи врски со околните градови и села. Во средината на XIX век, Кавадарци имал три илјади жители, од кои повеќето се занимавале со занаетчиство.

Д. Ќ.

МАРКОВАТА КУЛА ВО КАВАДАРЦИ

Историски е познато дека првите градски куќи во Кавадарци почнале да се градат околу Марковата кула, кон крајот на XVIII век. Постои поделено мислење за адаптирањето на кулата, но таа веројатно е подигната во XVIII век.

Кулата е градена од камен и

малтер. Нејзините сидови достигнуваат дебелина од еден метар. По својата форма, таа е четвртеста и достигнува височина од околу 20 метри. Кулата е на пет ката. Првиот и вториот кат се без прозорци, а на четвртиот и петтиот кат се по три прозорци со железни решетки. На јужниот сид од четвртиот кат поставен е отвор за одбрана, а на петтиот постои отвор што служел за одвод на нечистата вода. Единствената врата е на вториот кат и пристапот до неа е направен со камени скали. Покривот и внатрешната дрвена граѓа денес се доста оштетени.

Д. Ќ.

МАРКОВАТА КУЛА ВО ВАЛАНДОВСКО

Западно од Валандово, на тешко пристапно место, зачувани се сидини на една средновековна кула, што се забележува оддалеку, бидејќи месноста доминира над целата околина.

Досега не се откриени никакви историски податоци што би зборувале за времето на зидањето на оваа кула. На околу четири метри од сегашното ниво на кулата се наоѓа прстен - венец, што ја стеснува кулата надолу. Урнатите горни делови ја исполниле внатрешноста со земја и камен, со што е оневозможен пристапот. Околу 500 метри надолу од кулата, од каде што пристапот до неа е најлесен, подигнати се сидови кои имале за цел да ја штитат од напад. По површините на околниот терен се наоѓаат фрагменти од керамика,

работени од груб и непречистен материјал.

Д. Ќ.

КУЛАТА - МАНАСТИРЕЦ

Во некогашниот беговски чифлик во с. Манастирец, зачувана е беговската кула. Времето кога е подигната не е познато, но од нејзината конструкција се гледа дека служела за одбрана. Кулата е градена од малтер и камен. Таа е висока 20 метри и е со куполест покрив.

Д. Ќ.

СААТ КУЛА - НЕГОТИНО

Кулата во Неготино е подигната во почетокот на XIX век, од хаџи Таирага Синан, близу неговиот чифлик. Тој го изградил и безистенот во Неготино што изгорел во пожарот од 1913 година.

Во основата, кулата е шестоаголна, висока околу 15 метри, и е сидана исклучиво од камен. Горниот дел завршува со дрвена конструкција, во кој бил поместен саатот (подоцна урнат). Од западната страна се наоѓа влезот изработен од кршен камен со полукружен надвратник.

Д. Ќ.

ЦРКВАТА СВ. ПАНТЕЛЕЈМОН - Т. ВЕЛЕС

Во текот на XIX век Велес се развил во богат економски центар, со широко развиена трговија и занает-

тчиство. Таквите поволни економски прилики на градот условиле истовремено и широк подем на културно-просветното поле. Затоа, во културната историја на Велес посебно место зазема дејноста на велешките мајстори-сидари, зографи, иконописци и резбари. Нивното творештво тесно е сврзано со новонастанатите политички и економски прилики на Балканот. Во Велес доаѓаат семејствата на Рензовски-Дамјанови-Зографски, родум од село Тресонче во мијачкиот крај. Бидејќи овие мијаци не можеле да ја поднесат велешката топла клима, се населиле во планинското село Папрадиште, Титоввешко. Оттука овие мајстори се распрснале по светот да градат и украсуваат цркви и манастири.

Црквата Св. Пантелејмон, која се наоѓа јужно од градот Т. Велес е изградена во 1840 година, од мајсторот Андреја. Во оваа црква над јужниот влез тој го овековечил и своето име, врежувајќи го следниот натпис: „Мајсторо Андреја што прави црквата“. Тој е градител-мајстор и на манастирската црква Св. Јоаким Осоговски (1845 год.), црквата Св. Богородица во Ново Село (1850), црквата Св. Ѓорѓи во Смедерево (1855 год.) и многу други.

Соборната велешка црква Св. Пантелејмон има базиликална форма. Архитектонски црквата е решена како трокорабна базилика, опфатена од двете бочни страни со тремови кои во катот минуваат во галерии, каде што е поместена женската црква. Кон западната страна е изградена галерија на два ката.

Во црквата се наоѓаат икони работени од зографот Ѓорѓи Дамјанов. Судејќи по овие икони во велешката црква, може да се смета дека иконописецот Ѓорѓи Дамјанов бил талентиран и вешт зограф. Неговиот цртеж е прецизен и мек. Колоритот е жив, а моделирањето на лицата вешто изведено.

Покрај иконите од Ѓорѓи Дамјанов во црквата Св. Пантелејмон, се наоѓаат и икони работени од зографот Ѓорѓи Јаков Зографски, роден во Велес, а потекнува од рензофско-зографскиот род.

Д. Ќ.

**СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА
- БИТОЛСКО, ПРИЛЕПСКО
И ДЕМИРХИСАРСКО**

ХЕРАКЛЕЈА ЛИНКЕСТИС

Јужно од Битола, во просторот од Титово Брдо кон падините под с. Буково, во античко време била подигната Хераклеја Линкестис, главен градски центар на Линкестидата - област на илирско-македонското племе Линки. Градот Хераклеја Линкестис постоел и се развивал преку илјада години, скоро без прекин, од средината на IV век пред нашата ера до крајот на VI век на нашата ера.

Хераклеја се споменува кај повеќето антички писатели: Полибиј, Страбон, Цезар и др., во сите римски итинерарии (Itinerarium Antonini, Itinerarium Burdigalense и др.) и во Табула Појтингеријана, како станица на патот Хераклеја-Стоби.

Хераклеја историските извори ја споменуваат како град што го основал или утврдил Филип II Македонски околу средината на IV век пред н.е. Во својата намера да ја прошири македонската држава, Филип II во граничните области подигнал утврдени градови кои му служеле како стожер за војна и културна експанзија, меѓу кои спаѓа и Хераклеја.

Два века подоцна, поконкретно во 168 година пред н.е., Хераклеја потпаѓа под власта на Римјаните. Хераклеја и за време на римското владеење се развива како центар на плодна покраина и крстосница на Виа Егнација, со патот што водел од север - Стоби преку Стибера. Значаен економски растез доживува посебно од почетокот на II век до средината на III век од н.е.,

за време на заедничкото владеење на Септимије Север и Каракала, кога носи име Септимија Аурелија Хераклеја.

Според еден почесен натпис, најден во античката населба, Хераклеја била уредена на грчко-македонски начин (како и Стибера). Во ранохристијанскиот период - во IV, V и во VI век на нашата ера, Хераклеја станува седиште на епископија, односно жариште на нова христијанска вера.

Хераклеја се споменува во V век, во врска со инвазијата на источните Готи во Илирик. Теодорих со своите Готи, во 479 година доаѓа во Илирик, го разурнува Стоби и повторно е во Хераклеја. Се смета дека тогаш Теодорих го оставил градот на мир, бидејќи хераклејскиот епископ му пратил дарови. Подоцна, меѓутоа, сепак го ограбил и спалил градот и тргнал по патот Виа Егнација кон античкиот град Лихнид (денешен Охрид). Според еден податок од актите на цариградскиот собор од 553 година, за првпат се споменува Хераклеја со епитетот Pelagoniae. Меѓу учесниците на соборот се споменува исто така епископот хераклејски Бенигнус. Називот Pelagoniae се употребува само како доказ дека се работи за Хераклеја што е подигната на ненаселеното подрачје на јужната периферија на денешна Битола.

За време на своето илјадагодишно постоење и непречен развој, Хераклеја ја поминува еленистичката, римската и рановизантиската епоха на античката цивилизација. Градот Хераклеја, како и секој антички град, бил заштитиуван со

градски сидини и кули од разни варварски напади. Населбата се формирала на јужната падина и во подножјето на акрополата, што била утврдена на врвот.

Во времето меѓу двете војни (1935-1938) се преземени археолошки ископувања, со што се докажува значењето на овој локалитет. Тогаш е откриен источниот крај на големата базилика, идентификувана како рановизантиска црква, систем на простории во североисточниот и југоисточниот сектор (неточно идентификувани).

Од 1959 година се вршат систематски археолошки ископувања. До денес се откриени источната просторија на римскиот портик во североисточниот сектор, дефинитивно е идентификувана рановизантиска базилика со нартекс и егзонартекс, баптистериум и терми во југоисточниот сектор, и на запад, големата базилика со анексите.

Портикот има правоаголна основа и секако претставува градба со јавен и репрезентативен карактер. Откриените остатоци на подлога со база и столбови овозможуваат реконструкција на колонадата што некогаш го красеше главниот изглед на јужната фасада од портикот. Во источната просторија од портикот се откриени три почесни и вотивни споменици: споменикот на богинката Немеза, која претставува вонредно уметничко остварување во природна големина, на угледниот граѓанин на Хераклеја, првосвештеникот и добродетелот Т. Флавиј Орест и споменикот со натпис посветен на богинката на правдата, со стихови од спевот на Хезиода.

Портикот како и почесните и вотивни споменици се смета дека настанале во првите години од II век на нашата ера, односно, во првата половина од владеењето на цар Трајан.

На југоисточниот сектор од археолошкиот локалитет се откриени три простории кои се надоврзуваат една на друга во правецот исток-запад. Со најновите истражувања се докажа нивната функционална поврзаност. Тие чинат една градежна целина.

Првата просторија од кон запад (егзонартекс) има правоаголна основа со по два влеза од источната и од западната страна, и еден што води во анексот од северната страна. Нејзиниот под е покриен со мозаик на кој се претставени геометриски елементи и фигури од растителниот и животинскиот свет. Мозаичниот под е пресечен со канал што води до писцината од втората (средна) просторија.

Средната просторија (нартекс) има квадратна основа. Среди нартексот зачувани се остатоци од писцина која во периодот за кој станува збор има улога на баптистериум. Преку каналот од првата просторија е доведувана вода до базенот, од каде се евакуира во шахта со цистерна во кружна основа сместена во југоисточниот дел од просторијата.

Просторијата кон исток претставува мала по димензии трокорабна базилика (епископска), со тространа апсида еднадвор, чиј под е украсен со мермерни плочки во наосот. Таа потекнува од рановизантискиот период, веројатно од крајот на V век, или самиот почеток на VI

век, судејќи според направените испитувања на архитектонската пластика.

Со изградбата на големата базилика на горното плато, која ќе ја преземе функцијата на епископската базилика и ќе стане катедрална црква во градот, оваа црква ќе стане објект за јавна употреба.

Источно од старата епископска црква се откриени римски терми. На западниот сектор целосно е откриена голема рановизантиска трокорабна базилика, нартексот и тремот, како и анексите од јужната и северната страна. Подовите на црквата и другите простории се покриени со мозаик во кој се изведени разни геометриски, како и други форми - фигури од растителниот и животинскиот свет. Мозаиците, откриени на подот од нартексот на Големата базилика (1963 и 1964 под раководството на Гордана Томашевиќ), се издвојуваат со своите ликовни вредности и иконографски особености. Во иконографска смисла, овие мозаични декорации имаат космичко значење, во согласност со идејата дека црквата е микрокосмос, односно христијански универзум во една невообичаена варијанта. Тука универзумот е прикажан во четири домени. Во средината, на правоаголно поле, е претставен кантарос од кој израснува винова лоза и која е фланкирана со елени и пауни, што е симбол на најсветиот домен. Лозовата пенушка и пехарот се симбол на самиот Христос, неговата крв и тело.

Вториот домен е даден со претстава на рајската градина. Од двете страни на медалјонот се поместе-

ни по пет дрвја, полни со плодови, околу кои летаат птици. Градината ја чуваат керберот и црвениот пес врзан за смоквата.

Третиот домен е со претстава на земјата што ја симболизираат дивите животни предадени во агресивни ситуации или прогонувани. Во бордурата околу правоаголното поле е содржан четвртиот домен - океанот, со претстава на водни животни, во 11 полиња слатководни, а во 17 морски.

Мозаикот го претставува целокупниот христијански универзум, сите негови четири домени. Иконографската формула за христијанското сфаќање на вселената, во сферишно прикажување, уметникот ја приспособил на правоаголно поле, што претставува едно ново можно решение. Космосот можел да биде претставен во светилиштето и средниот брод, но е можна неговата претстава и во нартексот, како што тоа се докажува во случајот на хераклејската Голема базилика. Според стилските одлики и развојниот степен на облиците, се претпоставува дека овој мозаик е настанат кон крајот на V или самиот почеток на VI век од нашата ера. Последниве години се вршат истражувачки работи западно и северно од Големата епископска базилика.

На западниот сектор е ископан дел од ансамблот наречен „Епископски двор“, со одаи распоредени околу централниот двор. Во апсидалната просторија и другите три, подовите се покриени со мозаици.

На северниот сектор се работи на откривањето на театарот, кој има облик на потковица и кој

според некои податоци, откриени на објектот, служел за давање драмски претстави, меѓутоа, тука се одигрувале борби со животни и борби на гладијатори.

Освен откопаните архитектонски објекти од раната византиска епоха, делумно и од римско време, откриени се натписи, надгробни споменици и пластика, изложени во музејот на Битола и Лапидариумот на Археолошкиот музеј во Скопје.

Убавата глава на говорникот Есхин, од IV век пред нашата ера (денес оригиналот се наоѓа во британскиот музеј во Лондон), римската копија, фигури на Фидиината „Атена Партенос“ (се наоѓа во Народниот музеј во Белград), почесните и вотивни споменици од портикот и др. настанати во римско време, зборуваат за повољните услови во кои се развивал градот Хераклеја, и за неговиот културен и уметнички дострел.

А. Н.

АРХЕОЛОШКИОТ ЛОКАЛИТЕТ - СТИБЕРА

Во археолошките ископувања преземени во 1953 година е докажано постоењето на античкиот град Стибера кој се наоѓа југозападно од Прилеп, кај денешното село Чепигово.

На самото место е откопан натпис со име на античкиот град Стибера. Тоа е четириаголна база испишана со грчки текст врз која е поставена статуата што „Советот и народот на Стибера“ му ја посветил на

својот сограѓанин Посидип заради неговите заслуги.

Освен овој пронајден натпис, градот Стибера се споменува и кај античките писатели Ливиј, Страбон, Полибиј и др. според кои градот се наоѓа во Пеонија, на Црна Река, во областа на илирското племе Деуриопи. Во времето на просперитетот на македонската држава, кога владеел Филип II, Стибера бил еден од познатите центри во оваа област и важел за значајна стратешка точка во борбата помеѓу Македонците и Илирите. Во II век пред н.е., паднал во рацете на Римјаните.

Ситуацијата на територијата на Деуриопите за време на раниот царски период (по прогласувањето на Македонија за римска провинција), покажува виден стопански подем, особено на нивниот главен град, престолнината Стибера. Од пишувањето на римскиот историчар Ливиј, знаеме дека Стибера била главна база за снабдување со жито уште пред тоа, па и во тоа време. Стибера, кон крајот на првиот век од нашата ера, е во повторен процут (за разлика од двата последни века од старата ера), за во вториот век и првата половина на третиот век од новата ера да ја достигне својата кулминација.

Судејќи по теренот што го заземала, Стибера била пространа и ја населувало бројно население. Според податоците добиени од откриените епиграфски споменици во градот, во вториот и третиот век од н.е. имало 15.000-20.000 жители. Градот го населувале месното население и Грци, а имало населени и Римјани. Како и останатите

градови од ова време во Македонија, Стибера бил управуван и направен според примерот на слободните грчки градови, уреден на грчко-македонски начин (што се одржало и во римско време), и бил проникнат со грчка култура. Во прилог на тоа ни говори постојноста на институции и јавни згради што се единствени во нашата земја. Имено, градот имал јавни градби, храмови (Асклепиј, Херакле и др.), гимназион, ефебион, водовод, канализација, хипокаусти итн. Новиот господар не можел да изврши коренити промени во начинот на живеењето, устројството и јазикот. Гимназионот (откриен 1953) го потврдува овој заклучок: градот ги носи сите одлики на современ рекреативен центар, овозможувајќи простори за вежбање, пливање, борење, места каде што младинците и граѓаните го поминувале своето слободно време. Во просториите на гимназионот биле поставувани статуи на победниците во спортските игри, како и статуи на заслужни граѓани. Сите досега пронајдени објекти и наоди, главно му припаѓаат на II и III век, на римското империско време, од нашата ера.

Богатството на статуи откриени во Стибера (денес изложени во Лапидариумот на Археолошкиот музеј во Скопје) говори за високото културно и уметничко рамниште на населението. Од откриените скулптури се издвојуваат: копиите на монументалните женски статуи „Големите херкуланки“ (II век од н.е.); статуата на богот на здравјето Асклепие (се смета дека бил заштитник на гимназионот); биста-

та на заслужниот граѓанин Орест, чиј портрет се смета за 10-15 години постар од оној во Хераклеја; бистата на младиот Филоксен; на голмаж со Хламида; ликот на детето (акт) со долги прамени коса и др. До денес не се откриени податоци во самиот локалитет од кои може да се заклучи времето за страдањето на овој град, за престанување на животот во него. По една претпоставка тоа можело да се случи пред крајот на III век од нашата ера.

А. Н.

БИТОЛА

Сè до доселувањето на Словените во Пелагонија, недалеку од Битола (2 км. јужно од градот), во непосредна близина на градските гробишта наречени „Буковски затвори“, се наоѓал античкиот град Хераклеја-Лингестис, расположен на патот Виа Егнација. Сегашниот град е основан од Словените, кои му го дале и словенскиот назив Обител - Битола. За потеклото на називот постои објаснување дека произлегува од тогашните манастири и цркви кои ги имало многу во градот и околината.

Битола, под сегашното име, во историските извори за првпат се споменува во 1014 година, за време на владеењето на цар Самуил, кога во градот било седиштето на Битолската епископија. Низ целиот среден век, особено во XIII и XIV век, Битола била позната како богат трговски центар во Пелагонија. Кон крајот на XIV век (1382), градот го зазеле Турците. За време на

турското владеење Битола имала важна стратегиска положба, а во него се вршела трговска размена на стоки што биле донесувани од Грција, Албанија и другите окол-ни области. Млетачкиот трговец А. Бернард, во својот патепис што датира од 1591 година, ги забележал следните податоци: дека градот бил развиен трговски центар во кој имало безистен и карван-сарај, град со околу 200 еврејски куќи, со развиена трговија на волна, жито, восок и кожа. Со конечното заземање на Албанија во XVII век, Битола добила отворен пат за Јадранско Море, а со тоа и пошироко пазариште. Хаџи Калфа во XVII век го затекол градот како важно пазариште за памук, а Евлија Челебија тврди дека во тој период Битола имала три илјади куќи, 900 дуќани, 40 кафе-чајцилници, безистен со железни порти и многу други јавни згради. За ова време Битола била еден од најважните верскомуслимански центри во кој постоеле повеќе медреси, мектеби и една висока верска правна школа, која што се одржала сè до крајот на XVII век. Над ниските градски куќи се надвиснале тенките минариња на 70-те џамии, а целиот град оддалеку изгледал како потонат во зеленило. Од градот, а особено покрај реката Драгор, имало доста чистинки (лединки), а густите дрвја служеле како излетишта и погодни места за одмор на населението. Со опаѓањето на турската држава по Австро-турските војни од 1683 и 1689 година, Битола, како и другите градови во Македонија, почнала набргу да опаѓа, и кон крајот на

XVIII век се свела на 12.000-15.000 жители.

Во почетокот на XIX век, по заведувањето на поголема лична безбедност за сите граѓани на турската империја, и по доселувањето на поголем број Цинцари избегани од зулумите на Али-паша Јанински, кој до темел го изгорел познатиот цинцарски град Москополе (Епир), Битола повторно оживеала како трговски и занаетчиски центар, со прилично широко подрачје. 1835 Година Битола достигнала до 40.000 жители, од кои значителен број биле Македонци, доселени од околните села. Градот многу нараснал во втората половина на XIX век, кога се доселиле бегалци од Србија. Доселените бегалци се населиле во западниот дел на градот; нивното име го носи денеска т.н. Маџирмаало. Во овој период Битола станува, по Солун, најголем град во Македонија, со прилично развиена трговска мрежа. Градските дуќани биле преполнети со стоки од Виена, Париз, Лајпциг и Лондон, и многу од трговските фирми имале свои филијали во Солун, Виена и некои други места на Балканскиот Полуостров. Кон крајот на турското владеење, во 1912 година, Битола имала преку 50.000 жители. По своето богатство, по бројот на населението, убавите куќи и регулирани улици, Битола сè до 1912 год. стоела далеку пред Скопје. За унапредувањето на трговијата и подигањето на првите индустриски објекти, од особено значење било поставувањето на ж. п. линија Битола - Солун (1894).

Д. Ќ.

ПРИЛЕП

На периферијата на денешниот град Прилеп, на средновековниот локалитет, се наоѓаат Марковите кули, последните останки од некогашниот град, како и селото Варош што води потекло од прилепскиот подград.

Средновековниот град Прилеп бил изграден на едно од возвишенијата што доминира над пределот и што кај месноста Варош се спушта стрмно низ полето. На ова тешко пристапно место, што нè восхитува со големите чудесно извајани од природата камени облици, се изградени високи оградни ѕидови, масивни кули, а на највисоката точка од месноста е издигнат најутврдениот дел од градот Прилеп - Горниот Град. Под него, на рамните површини, тераси, на падините на Марковите кули и др. биле подигнати куќи, цркви и други објекти и постројки.

Развиените комуникативни врски на градот со другите предели во Македонија, како и неговата вонредна положба, направиле од Прилеп мошне добро изградена и тешко освоива тврдина.

За најстарата историја на градот досега не се откриени податоци, сигурни археолошки наоди или извори, врз основа на кои може да се утврди нејзиниот идентитет. Меѓутоа, и од досегашните археолошки истражувања се знае дека тука постоела античка населба, која во текот на времето била освоена и ограбена од Источните Готи, со што е доведена во тешка положба.

Продирањето на Словените, Анти-те и другите варвари во Византија, особено со нивните зачестени напади, го поставило како актуелно обновувањето и утврдувањето на старите тврдини или подигнување на нови градови кои служеле за одбранбени цели. Меѓутоа, сите овие мерки не можеле да ја спречат словенската колонизација во Македонија. Веројатно тогаш словенските Белезити, покрај другите градови во Пелагонија ја населиле и денешната месност Варош. Со доаѓањето на Словените во Прилеп се отвора нов процес во судирот со затеченото и новото, и се ставаат темели на средновековниот Прилеп.

Името на средновековниот град Прилеп првпат се споменува во хрониката на Јован Скилица, во еден византиски извор кој веројатно потекнува од крајот на XI век. Името на средновековниот Прилеп било пренесено на населбата што подоцна, во турско време, била изградена неколку километри југоисточно од Варош.

Во X век Прилеп израснал во феудален град и во воен пункт за поширок дел од Македонија. Во 1014 година, по поразот на Самуиловата војска во битката кај Клидион, византискиот цар Василие II навлегол во Пелагонија и го зазел, меѓу другите, и градот Прилеп. Постои мислење дека Самуил, при повлекувањето пред византиската војска, се упатил во правец на Прилеп и дека го нашол својот трагичен крај во него.

Во 1015 година Византија, по задушнувањето на отпорот што го давале словенските војводи, конечно

ја воспоставила својата власт во градовите, респективно и Прилеп. Македонските Словени и подоцна учествуваат во ослободителната војна против Византија од Петар Делјан во 1040-1041 година, од Манојло Ивец, меѓутоа, не успеале да се ослободат од византиската доминација.

Во XII век, по една подобрена политичка положба во Византија, Прилеп, како и другите градови во Македонија, претставувал интерес за странските трговци. Во прилог на тоа зборува повелбата на Алексиј III од 1199 година, со која тој им ги проширува правата на венецијанските трговци во македонските краеве, ставајќи го Прилеп на прво место.

Во несигурното владеење на Византија, кон крајот на XII век, Прилеп ги менува своите господари. Во 1199 година Добромир Хрис, откако ги раскинал постојните врски со Цариград, настојувал да ја прошири својата власт во пределите западно од Просек. Така доаѓа и до заземањето на Прилеп. Во 1201 година Прилеп е повторно под Византија. Кога Просек е заземен од бугарскиот владетел Калојан, тогаш, во 1203 година, и Прилеп потпаѓа под бугарска власт. Во 1212 година Добромир Стрез доаѓа на чело на кнежевството во Просек, така што Прилеп повторно влегува во рамките на ова кнежевство. По смртта на Стрез (1214 г.) се создава нова политичка ситуација во која Прилеп е под кусо владеење на бугарскиот цар Иван Асен II. По распаѓањето на бугарската власт, во 1241 година, Прилеп е повторно под Епир, потоа

под Никеа, односно Византија, до 1334 година.

Од 1334 година, за време на владеењето на цар Душан, Прилеп влегува во рамките на српското царство. Околу 1350 година, како резултат на расцепкувањето на српското феудално царство во поситни државички, во Прилеп се јавува Волкашин. Во времето на Волкашин Прилеп продолжил да ги развива своите трговски врски со Дубровник и со други градови. По смртта на кралот Волкашин (1371 г.) со Прилеп управува Марко Крале, како турски вазал. Во 1395 година, по смртта на Марко Крале, Прилеп потпаѓа под турска власт. За време на владеењето на Турците, Прилеп израснува во нова населба, лоцирана на местото на денешниот Прилеп.

Во средниот век во Прилеп имало дворови, куќи, кули, цркви и др. објекти. Во повелбата на манастирот Трескавец се забележани градските цркви: Св. Јован Крстител (Продром), како прва соборна црква, потоа Св. Теодор, Св. Димитрие и во урнатини Св. Варвара. Во Долниот Град имало и други цркви, како на пр. Св. Архангел. Тука се наоѓа зачуван прв словенски натпис, врежан со кирилски букви, од 996 година, во кој се споменува епископот Андреа.

Траги на словенска култура се најдени на повеќе места во самата населба и по падините на Марковите кули. Тоа се потврдува и со најновите археолошки истражувања, што Народниот музеј во Прилеп систематски ги изведува повеќе години на овој терен.

Од бројните цркви што се изгра-

дени во средновековниот Прилеп, до денес се зачувани: Св. Никола, манастирот Св. Архангел, Св. Димитрие, Св. Петар, Св. Богородица Пречиста, Св. Атанас.

Разни патописци од XVII, XVIII и XIX век го споменуваат Прилеп како важен трговски и занаетчиски центар во кој чаршијата била одделена од маалата. Хаџи Калфа и Евлија Челебија, во своите патописни белешки изнесуваат повеќе податоци за градот, како и за тврдината над селото Варош. Така, новиот Прилеп има десет маала, 1.000 камени куќи, џамии,

медреси, теќиња, еден ан, еден амам и 200 дуќани.

Градот достигнал економски растеж во средината на XIX век, кога станал познат, особено по панаѓурските и трговските врски со разни градови на Балканскиот Полуостров и Средна Европа. Со изградбата на железничката линија и навлегувањето на индустриските стоки од развиените капиталистички земји, занаетчиството кон крајот на XIX век почнало да опаѓа, и оттогаш населението во Прилеп почнало да се занимава со обработка на тутун.

Црква Св. Никола, с. Варош - Прилепско

Економскиот подем што го достигнал Прилеп во втората половина на XIX век имал свој позитивен одек на културното поле. 1867 Година се отвора библиотека, 1879 година се организира пејачки хор, а 1887/88 театарот ја дава својата прва претстава.

А. Н.

ЦРКВАТА Св. НИКОЛА - С. ВАРОШ

Црквата Св. Никола се наоѓа во селото Варош, во близина на црквата Св. Богородица Пречиста.

Во фреско-натписот што се наоѓа над прозорецот на јужниот сид од внатрешната страна стои дека црквата била подигната во 1299 година. По најновото толкување, во

натписот се споменува дека црквата е подигната од ктиторот Вега, синот Капза и жена му Марија, во времето на царот Андроник II, Михајло IX и царицата Ирина во 1298 година, ноември месец. Други историски податоци не се зачувани за црквата.

Според мислењето на некои научни работници, на едно старо култно место најверојатно најнапред била подигната мала еднокорабна црква. Кон крајот на XII и првата половина на XIII век, црквата Св. Никола го добила денешниот изглед. Затоа се смета дека живописот во апсидата, што се истакнува со своите карактеристики што му одговараат на стилот од последниот период на сликарската епоха на Комнените, потекнува од крајот на XII и почетокот на XIII век. Компози-

Архангел Михаил, детаљ од живописот на црквата Св. Никола,
с. Варош - Прилепско

*Фрагмент од композицијата Издајство Јудино - црква Св. Никола,
с. Варош - Прилепско*

циите во апсидата „Поклонување на Агнецот“ и „Богородица Ширшаја небеса“ имаат сличности со живописот во курбиновската црква Св. Ѓорѓи која е живописана во 1191 година. Живописот во наосот потекнува од 1298 година.

Црквата Св. Никола претставува едноставна, еднокорабна црква со тространа апсида однадвор, засводена со полукружен свод. Со своите релативно мали димензии и нагласената височина, таа е блиска на црквите во Костур (Св. Анаргири, Св. Стефан, Св. Таксиарси). Градена е од неделкан камен, а горните партии се изведени во богата керамопластична декорација.

Во долната зона се насликани фигури на светци и св. војни во цел раст. Во вториот појас се

сместени композициите со сцени од „Страдањата на Христос“, а во третиот „Големите празници“. На сводот се претставени ликовите на пророците во цел раст, додека во нишата над западниот влез однадвор е насликан ликот на св. Никола, патронот на црквата.

По своите композициони решенија, извесни иконографски особености, изразитиот богат и жив колорит, живописот од оваа црква се вбројува меѓу најдобрите остварувања од крајот на XIII век во Македонија. Композициите се исполнети со голем број фигури и секоја од нив делува како самостојна слика. Во одделни композиции се гледа стремјот на уметникот за решавање на нова проблематика - како што се просторот и перспективата. Во овој поглед, особено се истакнуваат

Фрагмент од композицијата Ругање на Христос - црква Св. Никола, с. Варош - Прилепско

композициите „Тајната вечера“ и „Молитвата на Маслиновата Гора“. Живописот на Св. Никола е израз на едно преодно време. Пластичноста на фигурите е постигната со моделажија на топлиите тонови кои се слеваат за сметка на линијата која не е толку нагласена (светите војни). Од друга страна, очигледен е третманот својствен на линеаризмот на постарото сликарство (апсида).

За сликарството на XIV век овој живопис го сврзуваат извесни стилски одлики што ќе се сретнат подоцна во изразито наративното претставување.

На фасадата на црквата се наоѓаат фрагменти и оштетени фрески (Богородица и Христос до градите), можеби современи со живописот во наосот. Ликот на св. Никола

веројатно потекнува од XIII век, додека другата фреско-икона, која исто така се наоѓа на западната фасада, потекнува, веројатно, од XVII век.

А. Н.

МАНАСТИР СВ. АРХАНГЕЛ - С. ВАРОШ

Во близина на Прилеп, над селото Варош, се наоѓа манастирот Св. Архангел со црква и стари манастирски конаци.

Денешниот изглед на црквата, со исклучок на западниот дел, ги носи сите карактеристики од последната преправка која е извршена во 1861 година.

Архитектонски решена, тоа е еднокорабна градба. На источната

Манастир Св. Архангел, Варош - Прилепско

страна е полукружна апсида, а на западната е отворен трем над кој се издига камбанаријата. На јужната фасада од западниот дел на црквата, зачуван е само еден од оригиналните прозорци кој се наоѓа во горниот дел. Останатите прозорци на јужната и северната фасада на источниот дел од црквата се изградени 1861 година, при последната преправка.

Црквата Св. Архангел во научниот свет била предмет на проучување. Проблем претставувало нејзиното првобитно подигање и подоцнежните доградби. Имено, едни тврдат дека западниот дел е првобитен, а други источниот. Најновите истражувања одеа во прилог на тезата дека источниот дел на црквата е првобитен, а подоцна кон западната страна на таа црква бил по-

дигнат, односно дограден, дел со купола. Во 1861 година дошло до израмнување на западниот сид од надворешната страна, подигање на камбанарија и поставување мермерна плоча во која се зборува за обновата на црквата.

Може да се мисли дека негде во втората половина на XII век била подигната првобитната црква Св. Архангел во нејзиниот источен дел. За тоа ни зборува фрагментарно зачуваниот живопис во олтарната апсида и во нишите од проскомидијата и ѓакониконот.

Најдени се остатоци од фрески со прилично добро зачувани ликови на архијереи кои ѝ припаѓаат веројатно на првобитната црква, или пак се остатоци од некогашна капела подигната и живописана во XII век, како и остатоци од сид со

Манастир Св. Архангел, с. Варош - Прилеп, Свети Роман, фрагмент

зачувани фрески на владетелски портрети. Сите тие пронајдени се во наосот на црквата за време на археолошките истражувања.

Понатамошните испитувачки работи дадоа и други важни резултати. Имено, западниот дел на црквата имала акри поставени на конзоли, над кои со помош на пандантифи се издигала купола.

За време на истражувачките работи на живописот во западниот дел на црквата беше откриен ктиторскиот портрет. Според делумно зачуваниот натпис, ктиторот на црквата бил монах Јован. Откриени се и повеќе ликови на светци во цел раст во првите зони на сидовите како и композициите: „Христос пред Пилат“, „Патот на Голгота“ и „Симнување од крстот“.

Црквата Св. Архангел сè уште е

недоиспитана, затоа и истражувањата продолжуваат.

Во манастирскиот двор, како и на самиот црквин трем, наоѓаме фрагменти од античко време. Монолитните камени столбови од тремот на црквата се остатоци од антиката, а на еден од нив (северниот) е зачуван врежан натпис со кирилски букви од 996 година, во кој се споменува смртта на Андреа.

По натписот на надгробната плоча на Самуиловите родители од 993 година, ова е втор по старост словенски запис со кирилски букви. Од двете страни на црквата, на стрмната падина, во XIX век се изградени манастирските конаци. Тие се дело на прилепските занаетчи кои во XIX век, на врвот од материјалната благосостојба, се

организираат во еснафи. На секоја одаја во конаците зачувани се пригодни натписи со објаснување за учеството на одделните еснафи во изградбата на конаците. Од архитектонска страна, конаците се убав пример на старата градска архитектура, чија основна дејност се состои во логичната и проста диспозиција на одделенијата, во извесно совладување на програмата и лесното и смислено поврзување на зградата со амбиентот.

Д. К.

ЦРКВАТА Св. ДИМИТРИЕ - С. ВАРОШ, ПРИЛЕПСКО

Црквата Св. Димитрие со денешниот изглед претставува еден конгломерат на повеќе градби од разни епохи. Во денешниот вид таа однадвор дава впечаток на крстообразна црква со купола на дванаестостран тамбур, со тоа што јужното крило е на пониско ниво од другите. Во обработката на фасадите и апсидата е богато употребена керамопластичната декорација околу отворите и на другите сидни површини. Декоративните елементи на архитектурата ги носат карактеристиките на градежништвото од XIII и XIV век. Не располагаме со историски податоци за ктиторите и датата на подигањето. Постоенето на црквата Св. Димитрие во првата половина на XIV век го дознаваме од повелбата на цар Душан, со која во 1335 година се потврдува припадноста на оваа црква кон манастирот Трескавец. Од оваа

белешка може да се потврди дека црквата постои и од порано.

Внатрешноста на Св. Димитрие до скоро беше покриена со вар и сликарии од поново време. Денес во неа се врши конзервација на стариот живопис.

Од стариот црковен мебел зачувани се дверите од иконостасот, работени во резба кои потекнуваат од крајот на XV или почетокот на XVI век.

К. Б.

Св. АТАНАСИЕ - С. ВАРОШ, ПРИЛЕПСКО

Црквата Св. Атанасие е сидана во рамките на некогашната средновековна населба Варош, во непосредна близина на црквите Св. Димитрие, Св. Архангел, Св. Никола и Св. Богородица Пречиста.

За црквата не се зачувани историски податоци ниту се најдени натписи во самата црква, современи на нејзиното подигање и живописување. Тоа го усложува нејзиното попрецизно датирање. Во врска со црквата се споменува само архимандритот Леонтие, кој во 1622 година подарил еден псалтир на манастирот Зограф на Света Гора.

Црквата има правоаголна основа со впишан крст. Куполата била изведена преку сферни триаголници, носени од четири монолитни столбови, од кои се зачувани само двата на источната страна. Во сидањето на црквата бил користен антички градежен материјал како што се и спомнатите два антички столбови.

Црквата Св. Атанасие е градена во комбинација на правилни делканици од бигор и тули, карактеристичен начин на зидање и оживување на фасадите во XIV век. На олтарната апсида, која е еднадвортространа, се наоѓа убаво пропорционирана бифора со зачувано камено мено. Над влезната врата, еднадвор, има зачувана фреска со ликот на патронот на црквата Св. Атанасие. Од првобитниот живопис на црквата, кој во целост е уништен, зачувани се видливи траги на јужниот ѕид. Црквата во горниот свој дел е урната.

А. Н.

ЦРКВАТА СВ. ПЕТАР - С. ВАРОШ, ПРИЛЕПСКО

Во источниот дел од населбата Варош се наоѓа црквата Св. Петар. Не постојат никакви историски податоци ниту натписи за времето кога е таа подигната и живописана. Меѓутоа, црквата најверојатно потекнува од XIV век, на што укажува самата керамопластична декорација во зидањето на црквата.

Црквата е градена во скромни димензии и има облик на еднокорабна градба со нагласена височина. Апсидата од источната страна е полукружна еднадвор и оди до висината на корнизот од самата црква. Таа е засводена со полуобличест свод.

По својата архитектурна концепција и изразената наклоност на поголема полихромираност на фасадите, таа е блиска кон црквата Св. Никола во Варош. Градена е од камен и тула. Во ѕидовите

на црквата се вградени антички споллии и керамички украси. На црквата, во непознато време, се изведени преправки коишто најдобро се забележуваат на јужниот ѕид - особено реставрираните партии на сводот.

Внатрешноста на црквата била целосно живописана, во четири зрни, меѓутоа, тие се многу оштетени. Денес се зачувани остатоци на фрески на западниот и на северниот ѕид, додека одвај се распознаваат траги од уништени фрески на јужниот ѕид, и во нишата еднадвор, над западниот влез од црквата. Од композициите подобро се зачувани: „Патот на Голгота“, „Оплакувањето“ на северниот и „Успението Богородичино“, на западниот ѕид.

Живописот, во однос на уметничките вредности, заостанува зад остварувањата на тој што го наоѓаме во познатите споменици од XIV век. Според начинот на композирањето, изведувачето на цртежот и колоритот, поедноставувањето на волумените-фигурите, истиот може да се припише на остварувањата кон крајот на XIV век.

А. Н.

МАРКОВИ КУЛИ - ПРИЛЕП

Северозападно од градот Прилеп се наоѓаат остатоците на еден од најживописните средновековни градови во нашата земја.

Кога е ѕидан градот досега не ни е познато. Проф. А. Дероко кој детално го обработи и публикува овој град смета „дека не бил изграден пред средниот век, иако

уште во античко време бил погусто населен“.

За првпат во историските извори градот се споменува во XI век. По битката на Беласица и поразот на Самуиловата војска, во овој град умрел и цар Самуил. 1018 Година царот Василие II споменува град Прилапон кој ѝ припаѓал на Битолската епископија.

Околу 1200 година Прилеп е заземен од страна на господарот на Просек Стрез. Околу 1230 година градот потпаѓа под бугарската управа на царот Јован Асен II, кој го држи околу 12 години. Во тоа време веројатно има и свое предградие во кое се одвива развиена трговија, бидејќи во таа година се споменуваат дубровничките трговци во „Хора прилепска“. Во 1246 година градот го поврати епирскиот деспот Михаил II, но никејскиот цар Јован Ватец во 1252 година му го одзел. Српскиот крал Урош I, здружен со Михаило, го нападнал Прилеп во 1258 година. Од Драч дошол и Ѓорѓи Акрополит. По борбата Епирците го зазеле Прилеп, а заробениот Акрополит го одвеле во Арта. Идната година, сепак, Никејците под Јован Палеолог ги победиле, во рамнината на Пелагонија, обединетите сили на деспотот Михаило Епирски, кралот Манфред сицилијански, кнезот Вилардуен ахајски и кралот Урош I српски, и го зазеле Прилеп. Во 1297 година Прилеп се наоѓа во рацете на Византијците. До заземањето на градот од српскиот крал Душан, во 1334 година, поминал повеќепати под власта на различни владетели и војсководители. Во Душановата повелба издадена

на манастирот Трескавец, градот Прилеп се нарекува „Великославен град“.

Во Прилеп 1350 година како жупан се споменува властелинот Волкашин. Подоцна, 1365 година, Волкашин се прогласил за крал. Во градот, во тоа време, се споменува Волкашиновиот војвода Милош, како „Кефалија прилепски“. По смртта на Волкашин, во 1371 година, на Марица, во Прилеп господарел неговиот син, кралот Марко. По смртта на кралот Марко, во 1395 година, градот го зазеле Турците.

Подоцна оваа тврдина ја губи својата важност. Во XVII век во неа сè уште постои воен екипаж со управник-диздар. Во истиот век градот го споменуваат Хаџи Калфа, Евлија Челебија и англискиот патописец, докторот Браун. Градот го споменуваат и патописците од XIX век.

К. Б.

СВ. БОГОРОДИЦА ПРЕЧИСТА - С. ВАРОШ, ПРИЛЕПСКО

Поголем е бројот на зачуваните цркви во с. Варош, Прилепско. Меѓу нив, посебно место зазема еднокорабната црква посветена на св. Богородица Пречиста. Градена е од кршен камен, а тули се употребени во два реда, само во горната половина на црквата. За разлика од други еднокорабни цркви, оваа е повисока, со полукружна апсида од внатрешната и од надворешната страна.

Во литературата наоѓаме податок

според кој црквата е изградена од Павле и Радослав, синови на Теодор, во XV век (1416 или 1438 година.)

Она што ја прави интересна и значајна оваа црква, тоа се нејзините фрески зачувани во просторот на апсидата. Во полукалотата претставена е св. Богородица Ширшаја небеса со малиот Христос на градите. Под Богородица претставена е композицијата на светителите од „Великиот вход“ кои му се поклонуваат на Агнецот. Непознатиот зограф на овој живопис ни се претставува со солиден и прецизен цртеж како и богат колорит, многу близок до делата од претходната епоха. Значајно е да се одбележи и тоа дека сигнатурите се испишани на старословенски.

К. Б.

ЦРКВАТА СВ. НИКОЛА - С. МАНАСТИР

Во селото Манастир, Мариовско, се наоѓа манастирската црква посветена на св. Никола.

Сè до 1954 година, кога е откриена, црквата не беше позната во научната јавност и во литературата. Според натписот, кој се наоѓа на јужниот и северниот сид од централниот кораб, се дознава дека на ова место протостраторот Алексие, роднината на императорот Алексие Комнен, во 1095 година подигнал мала по димензии црква. Игуменот Акакие, кој пред замонашувањето се викал Јоаникие, во 1266 година ја подигнал денешната црква на темелите на старата Алексиева црква. После

пет години, во 1271, таа е живописана.

Според грчкиот натпис од 1560 година, кој се наоѓа на јужната фасада од црквата, се заклучува дека зачуваните фрагменти на живописот се од овој период. Во XIX век вршени се поголеми преправки на црквата, особено на сводовите, а во 1939 година пресидан е поголемиот дел од западниот сид.

Црквата изградена во 1266 година е тркорабна базилика без нартекс. Корабите се разделени со четвртести столбови, поврзани со арки. Според податоците што се зачувани во сегашната црква, може да се претпостави дека централниот кораб бил засводен, додека страничните биле со отворена покривна конструкција. На источната страна корабите завршуваат со апсиди кои се однатре полукружни, а од надворешната страна тространи и оживеани со слепи ниши. На црквата постојат два влеза - на јужната и на западната страна. Градена е од бигор и камен.

Целата црква е живописана. Во првата зона се претставени светци во цел раст, меѓу кои се издвојуваат светите војни: св. Димитрие, св. Ѓорѓи, св. Теодор Тирон и Стратилат и др. Во втората зона се насликани допојасни фигури на светители, а во третата, сцена од животот на Исус Христос. Во јужниот кораб се наоѓаат сцени од животот на св. Никола, а во северниот - киторската композиција, каде што е претставен јеромонахот Акакие со моделот на црквата. Фреските во централниот и делумно во јужниот кораб (со одвојување на фреските

во апсидата) носат заеднички карактеристики, додека фреските во апсидите на централниот и јужниот кораб се предадени во изразита ретардација на постарите стилови што им припаѓаат на уметноста од XI и XII век. Тоа е секако резултат на сфаќањата на повеќето мајстори кои учествувале во изведувањето на живописот.

Најновите научни истражувања врз фреско-живописот од централниот кораб нè упатуваат на нови уочувања. Имено, во натписот од 1271 година, меѓу другото стои дека живописувањето на црквата е извршено под раководството на ѓаконот Јован „референдарот на пресветата архиепископија“ кој повикал повеќе истакнати вешти и одлични мајстори. Според мислењето на некои научни работници, се смета дека референдарот Јован е истата личност која се споменува и на струшката икона св. Ѓорѓи. Врз основа на

овој факт се претпоставува дека меѓу повиканите вешти мајстори од страна на референдарот бил и зографот Јован. Стилските и морфолошки анализи на иконата св. Ѓорѓи од Струга и на фреските од Манастир упатуваат на тесни личовни односи. Поконкретно, според стилско-морфолошките одлики на иконата, на зографот Јован треба да му се припишат фреските во централниот кораб на црквата Св. Никола во Манастир.

Активноста на зографот Јован подоцна ќе се следи и во новооткриените фрески во западниот дел од црквата Св. Архангел Михаил од с. Варош, крај Прилеп (д-р П. Миљковиќ - Пепек).

Докажувањето за активностите на зографот Јован и ѓаконот референдар Јован, значи уште еден прилог кон осветлувањето на уметничкиот живот што се одвивал во средниот век во Македонија.

А. Н.

Манастир Трескавец, Прилепско

МАНАСТИРОТ ТРЕСКАВЕЦ

На околу 10 км. од Прилеп, под самиот Слатоврв, подигнат е манастирот Трескавец, со манастирската црква Успение Богородичино. Необично е убав погледот наоколу од Трескавец затоа што оттука се гледаат цела Пелагонија, планините Бабуна, Пелистер и Кајмакчалан, а навечер, градовите Битола, Прилеп и Крушево.

Манастирот Трескавец претставува еден сложен комплекс од разни градби, урнатини и доградби, кои до денес сè уште не се доволно проучени. Меѓутоа, врз основа на малкуте податоци од литературата и најновите истражувања, се добива непотполна слика за манастирот Трескавец.

Во еден фреско-натпис, кој се наоѓа над влезната врата на манастирот, се споменуваат византиските цареви Андроник II (1282-1328) и неговиот совладар Михајло IX. Тоа се, всушност, првите донатори во Трескавец. Подоцна, во XIV век српскиот крал Милутин (1282-1321), царот Душан и неговиот син Урош се споменуваат во повелбите што ги издал Душан, како донатори на манастирот Трескавец.

Манастирот Трескавец се смета дека е подигнат во XIII век, а обновен, веројатно за време на кралот Милутин. По сè изгледа, манастирот претрпел урнување и запустел во првите години на XV век, поради што дошле и подоцнежните обновувања.

Денешната црква во основата има форма на еднокорабна градба, чија внатрешност е расчленета

Фрагмент од резбаната врата - манастир Трескавец, Прилепско

Манастир Св. Богородица (Трескавец), Прилепско

со пиластри на неколку полиња-траеви. Централниот дел е надвишен со купола, а на исток е олтарната апсида која однадвор е тространа. Кон јужната страна на црквата била градба - пирг со приземна капела, што може да се види од зачуваниот западен сид на таа градба, кој всушност е источен сид на денешниот трем. Не е познато како можел да биде подигнат северниот параклис, но неколкуте сонди направени на овој дел од црквата покажаа дека под дебелиот слој малтер сидовите на параклисот, освен сводот, се покриени со фрески. Тоа покажува дека северниот параклис е живописан, веројатно, во XIV век.

Во XIV век, кон западниот дел на црквата е подигната припратата со

две кули што се надвишуваат со куполи, додека во поново време (XIX век) е изграден трем од западната и јужната страна на црквата. Живописот во црквата е од повеќе временски периоди. Најстари фрески го исполнуваат просторот во двете кули, со илустрација на календарот и светци со цел раст, насликани во првата зона. Овие фрески му припаѓаат на времето од првата половина на XIV век, а ктиторските портрети насликани на источниот сид во јужниот трем, од втората половина на XIV век.

Од првите децении на XV век (1431) на манастирската црква ѝ припаѓа и ликот на Богородица, насликана во нишата на јужната врата што води кон наосот на црквата.

Кон крајот на XV век, наосот на црквата бил исполнет со фрески изработени од рака на добар мајстор-зограф. Овде е интересно да се напоменат особено фреските од првата зона, со насликани стоечки фигури во цел раст, каде што светите војни се облечени во благородничка облека и раскошни капи на главите, за разлика од вообичаеното нивно претставување со воена облека и вооружување. Врз основа на зачуваниот натпис во олтарот се гледа дека во 80-тите години на XVI век олтарната апсида била реставрирана и живописана од средствата на Стојан Хранчев, кој исто така се споменува во текстот. Кон средината на XIX век (1849) од крушевски зографи зографисани се слепата калота и западниот сид во наосот.

Покрај ова, манастирот Трескавец поседува и вредни уметнички предмети како што се: двокрилната врата работена во плитка резба од XVI век, царските двери од XVI век, крстот космитос од XVII век, работен во резба, како и една певница работена во инкрустација. Внатрешниот амбиент на црквата го надополнуваат и бројните празнични икони, како и икони на апостолите во два реда кои потекнуваат од крајот на XVII век или почетокот на XVIII век.

Во XIX век околу манастирската црква се подигнати конаци од приходите на прилепските занаетчиеснафи. Во дворот на манастирот се наоѓа и трпезарија со остатоци на фрески од XVII и XIX век.

МАНАСТИР ЗРЗЕ

Манастирот Св. Преображение во литературата е познат како манастир Зрзе. Се наоѓа на околу 25 км. западно од Прилеп. Подигнат е на една рамнина над селото Зрзе. Скоро од сите страни е опколен со дабова шума, со отворен поглед кон пелагониската рамнина.

Манастирскиот комплекс зафаќа површина од околу 7000 м², на кој простор се изградени манастирски згради и тоа: во североисточниот - конациите, во западниот - економските згради, а на јужниот и југозападниот дел - други помошни згради.

Некогашниот манастирски комплекс заземал многу поголема површина отколку денешниот. Целиот тој простор одговара на површината која е природно огранена и заштитена со долини од јужната страна, и со значителен вертикален засек, од источната страна. За заштита, од западната страна, порано бил издигнат висок и дебел сид, од кого денеска се зачувани остатоци. Остатоците од некогашните згради покажуваат дека покрај денешните се зачувани и манастирски згради на тој поширок простор како и низа други станбени и економски згради, чија концентрација треба да ја бараме во крајниот западен појас, зад денешниот конак. Целиот тој состав од згради, заедно со црквата, бил опколен со еден развиен фортификационен систем, веројатно со одбранбени кули, и личи на кули. На југоисточниот дел на манастирскиот комплекс зачувани се

Д. Ќ.

Манастир Зрзе со црква Св. Преображение, с. Зрзе - Прилепско

остатоци од одбранбена кула.

Во историските извори постојат податоци дека тој фортификационен систем сè уште бил во употреба до средината на XVIII век.

Врз основа на историските извори, постанокот на овој историски комплекс би требало да го бараме негде во средината на XIV век, во времето на цар Душан. На тоа време и на втората половина на XIV век би требало да му се припише и постанокот на испосничките ќелии изработени во вертикалниот засек на варовниот масив, источна граница на манастирскиот комплекс. Податоците за почетните егзистирања на манастирот ги наоѓаме во обемиот текст на фреско-натписот кој се наоѓа над јужниот влез однадвор, од црквата Св. Преображение. Натписот потекнува од околу 1400 година и гласи:

Манастирот Зрзе го подигнал монахот Герман за време владеењето на царот Душан, што го дознаваме од поменатиот натпис. Во втората половина на XIV век, кога Волкашин станал независен владетел на земјата околу Прилеп, грижата за манастирот ја презеле внуците на монахот Герман, митрополитот Јован-зограф и неговиот брат јеромонахот Макарие-зограф. По заземањето на овие краеве од страна на Турците, споменатите браќа го отстапиле манастирот на управување на својот кмет Константин и неговите синови Јаков, Калојан и Димитар.

Врз основа на натписот што потекнува од околу 1400 година, заклучуваме дека со доаѓањето на Турците, манастирот почнува да запустува и да пропаѓа. Со преземањето грижата за манастирот

од страна на кметот Константин и неговите синови, манастирот почнува да се обновува. Дека нивната грижа за обнова била значителна, покажуваат и извесен број икони изработени од страна на зографот, митрополитот Јован и брат му Макарие.

По смртта на кметот Константин, а веројатно и на неговите синови, по сè изгледа дека манастирот повторно почнал да пропаѓа, и во почетокот на XVI век постоеле сериозни оштетувања, па дури и извесни горни делови на црквата биле урнати. Околу 1535 год. дошло до обновување и поставување на нов живопис во првобитната црква.

Во првата половина на XVII век, манастирските луѓе покажале широка активност во врска со проширувањето на црквиниот комплекс. Во тој период на северната страна се доградила црквата Св. Петар и Павле, а подоцна е обновена и е позната кај населението под името „Чобанска црква“, а исто така и на јужната страна која денес не постои. На западната страна од старата припрата (денешната црква Св. Преображение), црквата Св. Петар и Павле и нејзиниот пандан на јужната страна, подигната е надворешна припрата-трем.

Кон средината на XVIII век османлискиот одметник, арнаутскиот војвода Мат Илија направил од манастирот свое скривалиште, од каде излегувал и вршел грабежи. Старата манастирска тврдина, по сè изгледа сè уште била зачувана, а и самата местоположба на манастирот му послужила на одметникот добро да се утврди и

да се брани. Самиот султан бил принуден да изнајде начин како да го уништи одметникот. Неговата војска во нападот на манастирот употребила и топови, при што биле разрушени сидовите на тврдината и сите објекти во западниот дел на манастирот. Во тие прилики, во голема мера настрадал и самиот црковен комплекс, црквата Св. Петар и Павле и нејзиниот пандан на јужната страна. По уништувањето на манастирската тврдина и ликвидирањето на Матлија, султановата војска го пљачкосала манастирот, однесувајќи од него и најскапоцени предмети.

Последната обнова на црковниот комплекс дошла во XIX век, и тоа на црквата Св. Петар и Павле, на западниот сид на надворешната припрата и камбанаријата.

Денешниот црковен комплекс од манастирот Зрзе се состои од храмот Св. Преображение, храмот Св. Петар и Павле, надворешната припрата на западната страна, и дел од градбата на јужната страна од црквата Св. Преображение. Целиот тој комплекс е покриен со стари турски ќерамиди на три води. Јужно од црквата Св. Преображение, кон источниот дел, е подигната кула - камбанарија.

Најстара постројка од овој црковен комплекс е црквата Св. Преображение, подигната од монахот Герман.

Црквата е еднокорабна, засводена со полукружен свод и на исток, со пространа, а внатре со полукружна апсида. Внатрешноста на црквата била осветлувана преку два прозорци од јужниот сид, кои во турскиот период биле реконструирани

Манастир Зрзе со црква Св. Преображение, с. Зрзе - Прилепско

и зацврстени со железни решетки. Црквата имала влез на јужната страна, а веројатно имала и на западната, пред да биде подигната припратата.

Во втората половина на XIV век (1369 година) кон првобитната Германова црква, од западната страна, подигната е припратата.

Истата година, синовите на Хајко, Прибил и Приезд, со својата мајка дале да се живописа црквата. Фреските во овој дел на црквата беа познати на јавноста само делумно, и тоа во првата зона. За време на конзерваторските работи врз живописот беа откриени големи површини фреско-живопис од 1369 година. Над првата зона на јужниот, западниот и северниот сид беше откриен фриз со светци во медалјони. На овој фриз на истите сидови беа откриени поголем број композиции, иконографски многу

интересни за овој период.

Фреските во наосот му припаѓаат на времето од XVI век, најверојатно помеѓу 1535 до 1540 година. Живописот почнува од она место каде порано бил преградниот сид, односно западниот сид на црквата па сè до олтарната апсида. На јужната страна постоел влез, кој подоцна бил претворен во прозорец, а уште подоцна сосема затворен. Западно од овој влез, насликани се фигурите на св. Теодор Тирон и Теодор Стартилат. Во овој временски период, во горните зони насликани се поголем број композиции од животот на Христа, меѓу кои „Рожество Христово“, „Сретење“ и др. За време на конзерваторските работи беа откриени зачувани елементи од првобитниот трем на црквата, подигната во XVII век. Врз основа на тие откритија, беше извршена реконструкција

на западната и јужната страна од тремот со дрвени колони, меѓусебно поврзани со дрвени лакови. Денеска тој трем го доловува првобитниот изглед.

Во XIX век повторно дошло до обновување на црквата посветена на св. Петар и Павле, која кај народот и до денес се вика „Чобанска црква“. Оваа црква била живописана исто така во XIX век, во источниот дел, со фрески од мајстор со слаби зографски квалитети.

Во наосот на црквата, на јужниот ѕид се наоѓа единствената фреска - убавиот портрет на чобан, претставен во народна носија, по што и го добила називот самата црква. За овој портрет постои една легенда меѓу месното население дека овчарот, бранејќи ја црквата и нејзиното богатство од арнаутите е убиен во самата црква. Оттука произлегува името „Чобанска црква“. Конзервацијата на манастирската црква, заедно со истражувачките работи, овозможува да се проучат сите фази на доградбите, да се изврши реконструкција на тремот и реставрација на оние места каде што за тоа постоеја елементи. Што се однесува до живописот, беа откриени нови површини на фрески, значајни за нашата средновековна уметност, и установено е кои фрески на кој временски период му припаѓаат.

Д. Ќ.

МАНАСТИРОТ СЛЕПЧЕ

Во живописната месност над селото Слечче, Демирхисарско, се наоѓа истоимениот манастир,

посветен на св. Јован Претеча. Точниот датум на основањето на манастирот не е познат. Може да се претпостави дека постоел и кон крајот на XIV век, бидејќи, според извесни податоци, во 1393/34 година, овде е препишан еден триод на словенски јазик. Меѓутоа, манастирот првпат се споменува во писмото на протопопот Лука - секретарот на Димитрие Пепиќ, испратено во 1543 година, во врска со посетата што братството на манастирот ја направило на кратовскиот кнез Димитрие Пепиќ. Оттогаш манастирот почесто се споменува. Овде е развиена значителна препишувачка дејност. Досега откриените словенски книги спаѓаат меѓу значителните остварувања на нашите монаси. Во 1547/48 година јеромонахот Висарион од „дебарскаго предела“, а во време на игуменот Серафим, ги препишува „Поученијата на Кирил Ерусалимски“. Истата година, јеромонахот Пахомиј овде препишува минеј за месец јуни. И во годините 1546, 1549 и 1553 овде се препишувани словенски книги.

Со сигурност може да се тврди дека црквата на манастирот Слечче е прилично голема и живописана. Не постојат податоци за причините на нејзиното уривање, иако е можно да се направат повеќе логични претпоставки. На нејзино место во 1862 година е изградена денешната црква. По димензии и форма, оваа црква потсетува на црквите подигнати во XIX век во Битола и во други поголеми градови на Македонија.

Од периодот на XVI–XVII век, секако потекнува старата трпезарија,

што е живописана, и двете влезни врати од западната и јужната страна. Првата врата била живописана во 1637, а втората во 1638 година. Во црквата се наоѓаат повеќе значајни уметнички предмети, меѓу кои посебно се истакнуваат: „Големиот крст со распнатиот Христос“, веројатно работен во XVI век, „Царските двери“ како и интересните певници изработени во копаница. Во оваа црква се откриени и две врати (денес во Уметничката галерија во Скопје), изработени во плитка резба со мотиви на плетенка, предадена на ист начин каков што се сретнува во ракописите од XV–XVI век. Покрај ова, на вратите се изведени и различни фигури. Во црквата на иконостасот се наоѓа и голем „Чин“. Врз основа на словенскиот натпис, „Чин“ бил изработен во 1607 година од монахот Калиник. Околу манастирот, освен трпезаријата, се наоѓаат и други згради на коначите.

К. Б.

СВ. НИКОЛА ТОПЛИЧКИ - С. ЖВАН

На падините од Плакенската Планина, во подножјето на ридот наречен „Краста“, се наоѓа Топличкиот манастир со црква посветена на св. Никола. Историските извори за постанокот на овој манастир, како и за зидањето на црквата, до денес не се зачувани. Според најновите податоци што ни ги дава живописот, можеме да сметаме дека е изградена кон крајот на

XIV или во почетокот на XV век. Со сигурност се знае дека во 1537 година повторно е изведен живопис во внатрешноста на црквата и додадени - нартекс, од западната страна, и параклиси, од северната и јужната страна.

Црквата има форма на впишан крст од стеснет тип и е засводена со полукружен свод. По своите димензии спаѓа меѓу поголемите еднокорабни цркви во Македонија. Во внатрешноста на црквата се наоѓа живопис од два временски периода. Од првиот слој видлив е само еден фрагмент кој не е доволен за да се добијат поблиски податоци за времето на неговото изведување. Може да се смета дека е тоа крајот на XIV и почетокот на XV век. За вториот слој постои натпис во кој се споменува ктиторот Кир Димитрие и датумот на живописувањето на црквата - 1537 година.

Живописот од вториот слој ги носи сите карактеристики на сликарството од турскиот период во Македонија.

Живописот е дело на Димитар, зограф, од с. Леуново, Мавровско, и на неговиот помошник, зографот Јован. Нивните имиња се споменуваат на неколку места во црквата. На стариот дрвен иконостас има неколку престолни икони работени од Димитар зограф од с. Леуново, што сега се наоѓаат во Народниот музеј во Битола. Посебно значајни се две мали икони на кои се насликани композициите „Успение Богородичино“ и „Слегување на св. Дух“.

Од стариот црковен намештај останати се еден токарски изработен

дрвен владишки стол и неколку дрвени шандани.

Околу црквата се наоѓаат урнатините на некогашниот голем конак, чии двокатни згради се наоѓале од трите страни на црквата: западната, јужната и северната.

Пред неколку години е извршена конзервација на архитектурата и живописот.

Во непосредна близина на манастирот се наоѓа извор на убава планинска вода.

К. Б.

СВ. НИКОЛА - С. СЛЕПЧЕ

Во непосредна близина на манастирот Св. Јован Претеча, с. Слепче, се наоѓа малата еднокорабна црква, посветена на св. Јован Богослов. Кај населението е позната под името Св. Никола. Од натписот над влезната врата, еднадвор, се гледа дека црквата е изградена веројатно во 1617 година, кога во тој дел монахот Герасим ја насликал композицијата со св. Јован Богослав, а во време на игуменот Вениамин. Меѓутоа, живописот во внатрешноста е изведен десет години подоцна (1627), кај игуменот Јоаким.

Живописот има средни сликарски квалитети. Неговиот зограф не е познат, меѓутоа, може да се претпостави дека е дело на некои од слепченските монаси кои се занимавале со живопис и иконопис. На дрвениот иконостас се наоѓа, изведен во копаница, голем крст со претстава на распнатиот Христос, за кој може со поголема сигурност да се каже дека му припаѓа на

периодот од XVI век. Меѓу најзначајните уметнички дела на оваа црква е иконата со претстава на св. Богородица Троарачица, работена од непознат зограф во 1627 година.

Меѓу позначајните композиции во црквата ќе ги споменеме: „Св. Лука го слика ликот на св. Богородица со Христа“, „Деисиз“ и „Успение Богородичино“.

К. Б.

СВ. ДИМИТРИЕ - С. ЖВАН, ДЕМИР ХИСАР

Покрај патот што води од Битола за Кичево, а во непосредна близина на селото Жван, се наоѓа малата црква посветена на св. Димитрие. Кај населението од овој крај е позната и под името „латинска црква“.

Според зачуваниот натпис над западната влезна врата однатре, црквата е изградена и живописана во 1624 година.

По своите димензии и форма, таа им припаѓа на типот на еднокорабните цркви, засводени со полукружен свод, карактеристичен за црковното градежништво од периодот на ропството под османлиите. Живописот што се наоѓа во внатрешноста на црквата многу е оштетен. Неговиот автор е непознат. Судејќи по зачуваните фрагменти од живописот, тој припаѓа на групата надарени зографи од овој период. Неговиот цртеж е смел и вешто ги обликува формите. Колоритот е потемн и го сочинуваат само неколку основни бои, но вешто комбинирани.

Црквата досега е неколкупати наполно затрупана од наносите на блиската суводолина. Во 1955 година изведена е делумна конзервација на архитектурата и е исчистен наносот на песок кој достигнал до височина од еден и пол метар.

К. Б.

малите двојни икони поставени на хоросот во црквата. На нив се претставени големите празници. Авторот на овие икони е непознат. Меѓутоа, стилската анализа покажува дека му припаѓа на творецот на живописот од тремот на црквата, работен во 1622 година.

К. Б.

МАНАСТИР ЖУРЧЕ

Манастирската црква во с. Журче - Битолско, посветена на св. Атанасие Александриски, е подигната и живописана во 1617 година. Живописот во отворениот трем, според натписот над западната врата, потекнува од 1622 година. Црквата е подигната во правоаголна основа со тространа апсида. Сидните површини однадвор не се расчленети. Новина претставува отворениот трем засводен со калота, која не е изразена во надворешната покривна конструкција. Најинтересниот дел од живописот се наоѓа во тремот, каде се претставени ликовите на словенските светители: Јован Рилски, Јоаким Осоговски и илустрациите на месеците со најкарактеристичните дејства во нив. Овие илустрации претставуваат отстапување од вообичаената тематика во македонските средновековни цркви. Манастирските конаци се урнати во 1895 година, а околу 1900 манастирот е наполно напуштен. Во поново време се подигнати нови манастирски конаци кои се во добра состојба.

На дрвениот иконостас се наоѓаат неколку значајни икони од XVII век. Меѓу нив посебно значење имаат

СВ. АТАНАС - С. ГАЛИЧАНИ

Црквата посветена на св. Атанас се наоѓа во близина на железничката пруга Прилеп-Битола, недалеку од селото Галичани, на патот за Кадино Село.

За историјата на црквата нема никакви историски податоци или натписи зачувани во црквата од времето на нејзиното подигање и живописување.

Црквата во основата е издолжена еднокорабна градба, со тространа апсида однадвор, скромна по форма и материјал користен за нејзината изградба. Истовремено во црквата е сосидана помала припратата на западната страна.

Од живописот, кој некогаш ги покривал сидните платна, денес се зачувани неоштетени партии на фрески во апсидалната конха: св. Отци, св. Никола, св. Григорие, св. Јован Златоуст и Агнецот. Во полукалотата на апсидата е претставена Богородица Ширшаја небеса, на источниот сид св. Роман, над апсидата е насликана композицијата Вознесението Христово, а на јужниот сид од олтарниот простор е сцената на Раѓањето на Христа. Архитектурата и живописот во св. Атанас, кај с. Галичани, по своите

вредности е во просекот на уметничките достигнуања од времето на првата половина на XVII век. Се смета дека оваа споменичка целост е дело на домашни мајстори. Докази за нивната активност има во селската црква на с. Рилево, подигната 1627 година, каде се потврдува учеството на мајсторот Иван од Кичево и сликарот Јон од Костур во архитектурата и живописот. И покрај слабите уметнички квалитети на живописот, мајсторот Јон на моменти како да се придружува до примерите од постарата традиција, што се огледува само во надворешниот формален поглед.

А. Н.

СВ. ДИМИТРИЕ

На влезот од селото Градешница - Мариовско, од левата страна, се наоѓа мала по димензии црква, која се споменува како Св. Никола, а кај народот е позната и како црква посветена на св. Димитрие.

Црквата Св. Димитрие е едноко- рабна градба, полукружно засво- дена.

Судејќи по зачуваните столбови со орнаментирани капители веројатно се работи за материјал што бил донесен од некоја постара, за потребите на оваа црква. На јужниот сид се наоѓаат две поголеми плиткни ниши.

Црквата е градена од кршен камен и е прилично оштетена однадвор. На запад влезот е вовлечен внатре, а нишата е заштитена во горниот дел со еден мал, полукружно решен изросток.

Сиданата олтарна преграда, иконостасот, ја има дебелината на сидот на кој во фреско-декорација се предадени ликовите на Исус Христос, Богородица Умиление, св. Димитрие и св. Никола. Над нив се апостолите предадени допојасно.

Во наосот, на јужната страна, е „Десисзната композиција св. Архангел Михаил“, во втората зона: св. Јован, св. Климент, св. Ана и др.; во третата зона: „Лазаревото воскресение“, „Крштението“, „Раѓањето на Христа“. На западната страна е композицијата „Успение Богородичино“.

Во апсидата, Богородица Ширшаја небеса, архијереи и др.

Зачуваниот живопис што е насликан во наосот на иконостасот се разликува од тој во олтарната апсида. Судејќи по третманот и стилските карактеристики, овој живопис најверојатно му припаѓа на XIV век.

Меѓутоа, живописот во олтарната апсида, иако асоцира на тој од наосот и иконостасот, според сликарскиот третман повеќе упатува на сликарските остварувања од XV век.

А. Н.

АЈДАР-КАДИ ЏАМИЈА

Според зачуваните историски извори и напишаната плоча, што се наоѓа над самиот влез, џамијата е изградена во 969 година односно во 1561/2 година. Изработена е по проектот на прочуениот турски архитект Синан Мимар, а со финансиски средства на Ајдар-кади, кој

во тоа време бил кадија во битолскиот крај. Џамијата е напуштена по 1912 година и била изложена на постепено урнување.

Основата на Ајдар-кади е квадратна. Преминот од квадратниот поткуполен простор во кружната основа на куполата изведен е со тромпи кои од внатрешната страна се исполнети со украсни елементи „талактити“.

Кон северната страна на џамијата, каде што е всушност и влезот, изграден е трем со три куполи што е прикремен на четири мермерни столбови кои во горниот дел завршуваат со капители и меѓусебено се сврзани со полукружни лакови. Од некогашното минаре што го имала џамијата, денес се зачувани остатоци во височина од десетина метри.

Во најново време уништен е и минбарот.

Во 1960/61 година извршени се конзерваторски и реставраторски работи на џамијата, со што донекаде е повратен првобитниот изглед. Џамијата Ајдар-кади претставува еден од најатрактивните споменици на турското градежништво во Битола.

Д. Ќ.

ЈЕНИ ЏАМИЈА

Се наоѓа во центарот на градот Битола, од десната страна на реката Драгор.

Џамијата е подигната од страна на Кади Махмуд-ефендија, меѓутоа, во градот Битола е позната под името Јени џамија (Нова џамија). Подигната е во 966, односно

1558/59 година. Основата на џамијата е квадратна и е покриена со купола. Кон џамијата е изградено минаре кое достигнува височина над 40 метри. По градењето на џамијата бил подигнат и трем со три куполи, а нешто подоцна е дограден и внатрешен трем, исто со три куполи. Целиот овој простор е ограден со сидови, така што е формирано предворје со столбови изведено во гранит и мермер. Капителите на столбовите се богато обработени. Влезот во џамијата е богато профилиран.

Денес просториите на џамијата се користат за постојани и повремени изложби на Уметничката галерија „Моша Пијаде“.

Д. Ќ.

ИСАК ЏАМИЈА

Во 914 (1508-9) г., на левиот брег од реката Драгор во Битола била подигната џамија како задужбина на познатиот кадија Исак Челеби - Ибни Исо. Исак Челеби, пред доаѓањето во Битола, бил кадија во Солун. Според натписот, што се наоѓа над влезната порта на џамијата, се дознава дека Исак Челеби умрел во 1512 година (918), и бил закопан во гробиштата до самата џамија.

Основата на џамијата е квадратна, со купола што се издига на тромпи. Пред џамијата се наоѓа трем со чешми. Предворјето е сидано во поново време на местото од старото, кое било урнато од гром. Тремот е изведен од дрво и покриен со куполи. Сегашните куполи

Јени џамија - Битола

се изведени од летви, а покривот е обичен. Минарето на џамијата било двапати урнато. Него повторно го сосидал мајстор од село Смилево.

Над влезната врата од внатрешната страна е подигнат махвил, а на источната страна се наоѓа богато украсена ниша-михраб. По

сидовите се изведени врзани медалјони во кои се испишани пасуси од коранот.

Џамијата е сместена во просторен двор во кој се наоѓаат грбови, интересни поради пластичните обликувања на саркофазите.

Д. Ќ.

БЕЗИСТЕН

Од зачуваниот опис на Битола, што се однесува на периодот XVI–XVIII век, се споменуваат доста јавни градби, карактеристични за турското градежништво. Меѓу нив се набројува и Безистенот со неговите 86 дуќани во кои се продавале разни видови ткаенини. За изградбата на Безистенот се сметало дека неговата архитектура, внатрешниот распоред и употребениот цврст материјал можат да дадат доволна гаранција од честите кражби и грабежи кои во тоа време биле секојдневна појава во периферните делови на турската држава. Во последните години се вршени незначителни поправки на Безистенот, со што не е изменет првобитниот изглед на оваа градба. До крајот на Втората светска војна, Безистенот служел како покриена чаршија, во која се продавале галантериска стока и ткаенини. По Втората светска војна, јужната фасада е урната, а на нејзиното место се подигнати нови дуќани, со што е грубо оштетена некогашната позната архитектонска целина. Дуќаните во задните ходници во последно време се употребуваат како продавници за животни продукти.

Покривот на Безистенот бил на три свода и се крепел на масивни дебели сидови. Во Безистенот се влегувало низ четири големи лачно засводени врати кои ноќе се затворале со железни ќепенци.

Д. Ќ.

ДЕБОЈ

Во некогашниот амбиент на турското градежништво, во состав на градбите Ајдар-кади џамија, Безистенот, Исак џамија, што се лоцирани на левата страна од реката Драгор, во Битола е изграден денешниот Дебој, кој порано служел како амам.

За Дебој не постојат сигурни историски податоци, но се претпоставува дека тој, веројатно, бил изграден во XVII–XVIII век.

Ова дело на профаната архитектура делувало богато со архитектонските форми еднадвор и со пластичната декорација што ги красела бројните простории однатре.

Во текот на времето амамот бил оштетуван и нестручно поправен. По извршената конзервација и реставрација, Дебојот го добил првобитниот изглед: со убавите фасади, многубројните мали куполи и двете големи, кои доминираат над другите.

Д. Ќ.

ЈЕНИ АМАМ

На десната страна од реката Драгор во Битола се наоѓа Јени амам. За него како и за другите објекти од профаната исламска архитектура, изградени со доаѓањето на Турците, не постојат податоци од историски извори или какви било други пишани документи или натписи на самиот објект.

Имајќи предвид дека Битола претставува значајно стратегиско, занаетчиско и трговско место,

Амамот Дебој - Битола

градот зазема прилично широко пространство и го населуваат бројни жители за чии потреби се изградени повеќе џамии, амами и безистени.

Се претпоставува дека јени амам е изграден во XVII или во почетокот на XVIII век, тогаш кога Битола е во економски расцвет. Како последица на Австро-турските војни од крајот на XVII век, кога економската моќ на Битола и на другите градови почнува да слабее, изгледа кон крајот на XVIII век, доаѓа до напуштање на некои објекти од јавна

употреба. Не е исклучено дека таква судбина го снашла и Јени амам. Денеска дел од зградата е наполно урнат, како и внатрешните уреди за загревање.

А. Н.

ЗАНДАН КУЛЕ - БИТОЛА

Како осамен објект се наоѓа во југо-западниот дел на Битола, поточно во дворот на основното училиште „Стив Наумов“.

Точни историски податоци не постојат, но првобитната намена за што била изградена, не е таа што го носи името „Зандан куле“. Кулата била изградена од бег за лична заштита. Подоцна била претворена во затвор од страна на турските власти кога биле револуционерните движења во Македонија, односно, пред Илинденското востание во неа биле затворени македонски револуционери. Оттука го добила и називот „Зандан куле“.

Градена е од обичен камен и е мала по димензии. Затоа ја викаат и „Зандан куле“. Во основата е квадратна, со влез на височина од 1,5 метар. Прозорците се тесни и со железни решетки.

Кога кулата била претворена во затвор, во нејзината внатрешност извршени се извесни адаптации: тогаш се направени две ќелии од кои едната е во приземјето, а другата на катот. Под покривната конструкција се наоѓа соба за стражарите. Кулата имала и пушкарници за одбрана од непријателот, а по внатрешните сидини и до денес се зачувани турски натписи.

Зачуваноста на „Зандан куле“ во Битола, зборува за едно време, за едни тешки денови на македонскиот народ.

Д. К.

СВ. ДИМИТРИЕ - БИТОЛА

Црквата Св. Димитрие е подигната 1830 година, исклучиво од доброволните прилози на месните трговци и занаетчиските еснафи од Битола.

По барање на турските власти, црквата требало да биде скромна и неугледна градба. За сметка на надворешниот сиромашен изглед, таа во внатрешноста претставува ретко убава, пространа „соборна“ градба, украсена со полилеи, резбан епископски стол, амвон и иконостас во резба.

Црквата е градена во форма на трикорабна базилика, со странични галерии над покрајните кораби. Засводена е со рамен таван кој се потпира на два реда колони, симетрично поставени, чија дрвена конструкција е покриена со малтер, така што создава илузија на мермерна оплата. Капителите имаат изглед на пресечена пирамида, поставена со тесниот дел надолу. Иконостасот е изработен во плитка резба, околу средината на XIX век, а подоцна е гипсиран и позлатен, со што, во голема мера изгубил од својата убавина. Мајсторот резбар го исполнил целиот простор со елементи од растителниот и од животинскиот свет, настојувајќи да создаде ефекти на светло-сенка, макар што фигурите не се пластично предадени. Иконостасот е расчленет со тордирани колонки. Иконостасот ѝ припаѓа на нашата македонска резбарска традиција, но со извесни влијанија од Св. Гора.

На страничните галерии, во источниот дел, се наоѓаат мали параклиси од северната и јужната страна. Интересен е иконостасот, изработен во резба, во параклисот на јужната галерија. Вториот фриз од иконостасот, со светители, е пресечен и пренесен во параклисот на северната галерија.

Според месното предание, овој иконостас бил пренесен од црквата во с. Магарево во XIX век.

Стилската анализа меѓу овој иконостас и иконостасот во црквата на манастирот Св. Наум на Охридското Езеро, кој датира од 1711 година, покажува дека иконостасот во параклисот на јужната галерија на црквата Св. Димитрие во Битола потекнува од XVIII век.

Споредувањата на ликовите од светителите, насликани и на иконостасот, и ликовите насликани на иконата од истата црква, покажуваат дека се работени во една иста мајсторска работилница. Бидејќи на некои од иконите се наоѓа годината 1773, може да се тврди дека иконостасот е изработен во втората половина на XVIII век.

Д. К.

ЦРКВАТА СВ. БОГОРОДИЦА - БИТОЛА

Во оваа црква, што е подигната кон крајот на XIX век, се наоѓа иконостас изработен во копаница. Според некои исказувања, иконостасот е донесен од истоимената црква во с. Трново - Битолско, која била урната за време на Првата светска војна.

По техничката обработка, како и по мотивите, веројатно е дело на мијачките мајстори, творба од копаничарот Димитрие, зет на Петре Филиповски. Како најубав дел од иконостасот е лакот на царската врата со моделирани фигури на Христос и 12-те апостоли.

Д. К.

СВ. БЛАГОВЕШТЕНИЕ - ПРИЛЕП

Црквата Св. Благовештение или Стара црква, како што е позната кај населението, се наоѓа среди градот Прилеп. Таа е подигната во 1838 година, најверојатно со помошта на еснафите, богатите трговци и граѓаните од Прилеп.

Црквата Св. Благовештение ја изградиле познатите прилепски мајстори-сидари Коста Лауцо и Ристе Тасламиче. Според зачуваните натписи и публикуваните податоци, тие развивале богата градежна дејност во Прилеп и околината. За името на Петре Лауцо, пак, се поврзува изградбата на градскиот часовник во 1858 година.

По својата архитектурна форма таа претставува трокорабна базилика, со три полукружни апсиди од источната страна, како и со странични галерии на кат, над ходниците кои го обиколуваат наосот од северната, западната и јужната страна. Подигањето на соборни цркви, објекти со големи димензии, а кои во исто време претставуваат висок технички дострел во градежништвото во Македонија, е резултат на зајакнатата економска моќ на христијанското население и здобиените привилегии за градење на цркви од страна на турските власти.

Црквите, однадвор, биле скромни и неугледни градби, спуштени обично за неколку скали под нивото на земјата - по барање на турските власти. За сметка на надворешниот сиромашен изглед, тие во внатрешноста се пространи, украсени

со раскошни иконостаси, полилеи од стакло и др. Таква е соборната црква Св. Благовештение во Прилеп.

Во наосот е зачуван живопис само во апсидата (сега потемнет) и проскомидијата „Симнување од крстот“. На западната фасада е зачуван поголем дел на живопис: Исус Христос праведен судија со по шест апостоли од страните (1890, над централниот западен влез); св. цар Борис и св. Ѓорѓи (1870, над јужниот влез); св. Никола со сцени од неговото житие, словенските просветители - св. Методија и св. Кирил, како и сцени од Страшниот суд (над северниот влез и просторот до него). Судијки по стилските карактеристики и особености кои ги содржи ликот на св. Ѓорѓи изгледа дека оваа фреска е дело на познатиот зограф Јован Атанасов Будимов - Прилепчанин. Во прилепските цркви Св. Благовештение, Св. Преображение и особено параклисот Св. Кирил и Методија се наоѓаат поголем број престолни и други икони, изработени од овој мошне плоден иконописец. Помеѓу другите зографи и иконописци, кои работеле икони за оваа црква, е и Адамче Најдов Јанов, родум од Прилеп, учителот на Јован Будимов.

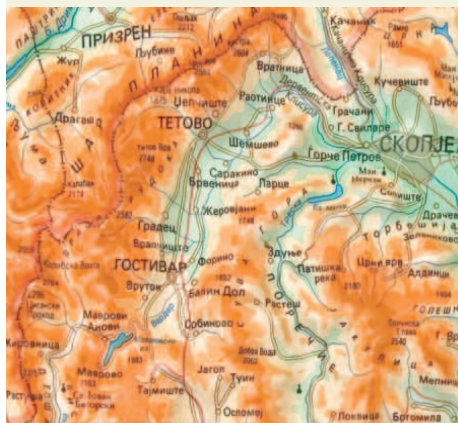
Црквата Св. Благовештение е позната по својот убав иконостас и другиот црковен мебел. Иконостасот го работел Димитрие

Станишев, зет на Петре Филиповски - Гарката. Мајсторот ја избегнал моделацацијата на човечките фигури, но затоа, пак, прибегнува кон третирање на мотиви од растителниот и животински свет. Копаничарот Димитрие е уметник со поскупомен формат, со помали уметнички дострели, меѓутоа, сепак, уметник кој ги познавал тајните на копаницата, што може да се потврди со мошне убаво изработените детали. Денес не е спорно прашањето дека Петре Филиповски, особено и Макарие Фрчковски, познатите мијачки мајстори, оставиле силен впечаток врз работата на нивните современици и наследници, па според тоа и на Димитрие Станишев.

Покрај иконостасот кој импресионира, меѓу другото и со својата големина (17 м. долг), мајсторот Димитрија со своите помошници ги изработиле: владичкиот стол, предикалницата и почесниот стол за хаџи Ристо Дамјановиќ, човекот што го издејствувал одобрението за изградба на црквата Св. Благовештение. Според прилепскиот летопис од XIX век, иконостасот бил изграден во времето од 1855-1858 година. Најновите проучувања не упатуваат на можната претпоставка дека иконостасот е започнат некаде по 1840 година, а завршен околу 1845/46 година (Б. Бабиќ).

А. Н.

СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА ВО ТЕТОВСКО И ГОСТИВАРСКО

ЦРКВАТА Св. АТАНАСИЕ - С. ЛЕШОК

Црквата Св. Атанасие се наоѓа во селото Лешок, на околу осум километри од Тетово.

Црквата ја подигнал првиот долно-полошки епископ Јоаникие уште додека бил како јеромонах Антоние, во времето на основањето на првата Полошка епархија, меѓу 1348-1355 година. Како обновувач на манастирот се споменува епископот полошки - Никанор. Околу 1698 година црквата Св. Атанасие била напуштена. Во 1818 година јеромонахот Кирил Пејчиновиќ, кој бил монах во манастирот Хилендар на Света Гора, доаѓа во Лешок и го обновува монашкиот живот. Нема податоци за обновувањето на црквата Св. Атанасие за време на престојот на Кирил Пејчиновиќ во Лешок.

Во 1927 година црквата е откопана од урнатините и денес е делумно заштитена.

По својата архитектурна форма црквата припаѓа на типот градби со слободен крст, со купола подигната на четири пиластри. На западната страна има додаден нартекс кој е поширок од наосот. Над нартексот се наоѓала камбанарија. Сиданњето е извршено на карактеристичен византиски начин во комбинација од камен, бигор и тула. Подот е покрит со мермерни плочи. Црквата била покриена со олово, што се заклучува од најдените фрагменти на оловни плочи. Од некогашниот иконостас зачувани се само неколку мермерни столпчиња со

капители, украсени со човечки и животински глави (сега во Народниот музеј во Тетово). Во црквата е откопан и мермерниот саркофаг, испишан со натпис, во кој бил погребан ктиторот на црквата.

Судејќи по зачуваните остатоци на фрески, црквата била украсена со квалитетен живопис современ со подигањето на црквата.

A. H.

ЦРКВАТА Св. БОГОРОДИЦА - С. ЛЕШОК

Старата манастирска црква посветена на св. Богородица, првпат се споменува во првата половина на XIV век. Српскиот крал Стеван Дечански ја приложил, во 1326 година, на црквата Св. Богородица Левишка во Призрен. Таа во почетокот била селска парохија, а подоцна станала метох на манастирот Св. Атанасие во Лешок. Во 1818 година, со доаѓањето на јеромонахот Кирил Пејчиновиќ од Света Гора, црквата Св. Богородица станува манастир во кој се развива монашкиот живот.

Црквата во основа има форма на триконхос. Конхите од надворешната страна се тространи. Многу подоцна, од западната страна, е досидан поширок нартекс од наосот. Во црквата се зачувани три слоја живопис. Најстариот слој на живопис е постар од 1326 година, кога црквата е приложена на Богородица Левишка во Призрен. Вториот слој на живопис настанал за времето на епископот Никанор, кој во 1641 година ја обновил црквата, а во 1646 година го обновил

и живописот. Последната обнова на оваа црква е изведена во 1879 година, кога е поставен и третиот слој на живопис (пресликување) од галичкиот зограф Михаил Ѓурчинов. Исто така, повеќето икони на иконостасот и царските двери се насликани од истиот зограф.

Во дворот на манастирот Лешок се наоѓа гробот на познатиот македонски просветител, јеромонахот Кирил Пејчиновиќ. Тој е роден околу 1770 година во соседното село Тетарце. Животот на Кирил Пејчиновиќ по манастирите тесно е сврзан со неговата активност на полето на ширењето на писменоста. Тој, исто така, организирал школи за младици во кои и самиот бил учител. Во манастирот Лешок го напишал житието на кнез Лазар, кого го смета за ктитор на манастирот. Собирал книги и ја основал манастирската библиотека. Во конациите на манастирот е уредена спомен-соба на Кирил Пејчиновиќ во која се чува и надгробната плоча со испишан текст што самиот го приготвил.

А. Н.

ТЕТОВО

Во средниот век Тетово било обична селска населба, позната под името Хтетово, со една црква посветена на св. Богородица. Познатиот географ Хаџи Калфа, минувајќи низ Тетово, во средината на XVII век, ги забележал двете негови имиња: Калканделен и Тетово. Кон крајот на XVII век градот настрадал од пожар, така што низ целиот XVIII век не се споменува како градска населба. Извршените државни

реформи во Турција, во почетокот на XIX век, влијаеле за повторно подигање на Тетово во важен стопански центар во котлината на Долни Полог.

Во почетокот на XIX век Х. Пуквил, во своите патни белешки, го забележува Тетово како сиромашно место. Ами Буе во 1836 година го опишува како чист град, со многу зеленило. Според него, градот има 4-5 илјади жители, од кои половината се Македонци, а другите Албанци и Турци. Рускиот конзул И. Јастребов, во средината на XIX век, е воодушевен од здравата клима на градот и го смета за место погодно за летување.

Тетово, како и другите наши градови, ги носел белезите на турска населба. Во неговото минато се сретнуваме со споменици настанати, претежно, во периодот од турското владеење. Тие се изградени во градот или во неговата непосредна околина: Бал-тепе, Серсем Али Баба (Арабат Баба) теке, Алаџа џамија (Шарена џамија) и беговските куќи од старата градска архитектура.

А. Н.

ШАРЕНА ЏАМИЈА - ТЕТОВО

На десниот брег од реката Пена во градот Тетово во XVII век е подигната џамијата со тулбе што е во урнатини.

Џамијата е значајна по своите внатрешни и надворешни сликарски декорации. Особено е живописана јужната страна која се гледа од главниот пат што води кон Гости-вар.

Во составот на овој амбиент, зачуваниот амам, кој денес е уметничка галерија, и коначите претставуваат интересна урбанистичка целина. Со конзерваторско-реставраторските работи на сликарите во џамијата и надвор од нејзината фасада повратен е некогашниот изглед и убавина.

Д. К.

АРАБАТ БАБА ТЕКЕ - ТЕТОВО

Дервишкото теке Арабат Баба, или Серсем Али Баба претставува комплекс од одредени станбени и економски згради, сместени во простран ограден двор.

Текето е сместено во подножјето на Шара, на излезот од Тетово, покрај патот кон Гостивар.

Текето е изградено во последните децении на XVIII век од Реџеп-паша, припадник на моќното семејство тетовски паши кои владееле со огромна територија од централна и западна Македонија. Тој му дарувал на текето големи поседи, села, чифлици, куќи, дуќани во Тетовско, како и во Тирана, Елбасан, Солун и Цариград.

Ова теке му припаѓа на редот Бекташи, една од најмоќните дервишки секти.

Дервишките секти или редови биле наречени од самите дервиши „тарик“ од арапскиот збор тарик, што значи пат или правец. Такви ги имало повеќе од дванаесет, меѓу кои и Бекташи, што ги имало во текето Арабат Баба во Тетово. Примањето во дервишките редови го вршеле старешините - шеихот на текето, на собирот на дерви-

шите со одреден ритуал. Овој акт - стапување во дервишките редови, значело „подавање рака“ и зарекување дека строго ќе бидат почитувани сите правила на сектата во која стапуваат.

Припадниците на дервишките секти се сметаат за најдобри верници, додека другите муслимани кои не припаѓаат на ниедна секта, не се прави верници. Богослужбата на дервишите се врши во теќиња или во куќи, доколку немаат теќе. Молитвата се врши со ритмичка музика и ритуални ритмички игри. Старешината на текето чита книга, а останатите го споменуваат бога и изговараат други зборови, кимајќи лево и десно, напред и назад со главата и целото тело. Ваквите движења траат до бесвест, односно дервишите паѓаат во мистичен занес, и на крајот се бодат со разновидни бодежи по телото. Ова се случува само еднаш во годината, во спомен на имамот Хусеин, и целото негово семејство, кого го заклале во Кербери во Сирија. Ваквите обреди се доста атрактивни и предизвикуваат голем интерес, за што, при нивното одржување, се доста посетувани. Комплексот на текето се состоел од повеќе објекти, од кои до денес се зачувани десетина: кула, богомолка, турбе, шадрван, чешма, кујна-трпезарија, гостински конак, дервиш-хане, харемлак.

Во централниот дел се сместени репрезентативните простории наменети за религиозни обреди, прием на гости и живеење на бабата и дервишите (шадрван, турбе, богомолка, кујна-трпезарија, дервиш-хане).

Во јужниот дел од пространиот двор биле сместени економските згради (амбари, штали, простории за слугите и сл.), од кои се останати само темелите.

Северниот дел од дворот е одвоен со висок каменен ѕид, и во него се сместени кула и станбена зграда за живеење.

До секоја од овие групи објекти се доаѓа низ одделни врати што се наоѓаат на сите четири страни од оградените ѕидови.

Секако најинтересен објект е шадрванот, правоаголна зграда поделена на два дела, со богато резбарени дрвени тавани, а, исто така, доста украсени се и дрвените резбарени врати на шадрванот.

Во првиот дел е сместена фонтана.

Богомолката - (ибадет-хане) е сместен покрај главниот северен влез. Се состои од квадратна просторија покриена со богато украсена купола изведена од дрво и простран трем-штуко. Декорациите на куполата се со растителни мртиви.

Кулата, која според преданието била изградена за болната ќерка на Абдураман-паша, се состои од по една просторија во приземје и на катови. Просторијата во приземјето е покриена со дрвена купола во штуко-декорации во техника, и со мотиви слични на оние од богомолката. Просторијата на катот е од три страни отворена, опремена со долапи и миндерлаци и засводена со раскошна дрвена купола, изведена во резба. Горните порти на ѕидовите однатре и однадвор се насликани со растителни орнаменти, претстави на

животни и архитектура, како и со стихови од коранот.

Во турбето се сместени гробови на 11 дервиши и Фатма Канум, а во посебни простории се гробовите на Серсем Али Баба и Реџеп-паша, со богатو украсен мермерен саркофаг.

Останатите згради во комплексот на теќето се сосем слични на станбените градски куќи од тој период. Изградени се во бондрук-систем со испуна од плитар, кровови на 4 води покриени со турска ќерамида со силно испуштени стреи, со чардаци, огништа и низови прозорци. Се смета дека градителите на зградите на теќето се мајстори - Торбеши од Мала Река.

Од богатиот инвентар на теќето до денес не е зачувано ништо, освен дервишкото знаме и неколку свеќници сместени во турбето на Серсем Али Баба.

Дервишите-Бекташи се задржале во теќето сè до 1912 година. Оттогаш, па сè до 1941 година, теќето не се користело за верски обреди. Во 1941 година се обновуваат верските обреди до 1945 година, кога теќето е дефинитивно напуштено од страна на дервишите. Денес во Тетово нема ниту еден претставник на овој дервишки ред.

Теќето располагало со голем подвижен и неподвижен имот (ниви, бавчи, добиток, анови во Тетово и Скопје, како и дуќани). Земјата ја обработувале самите дервиши. Меѓу нив имало и такви кои биле надалеку познати како луѓе кои изработувале пушки. Нивните пушки се продавале дури во Арабија. Поради скромниот живот на дервишите, теќето имало доста парични

средства кои му овозможувале да ги одржува зградите, да ги прима и пречекува случајните посетители. За таа цел имало подигнато и згради, каде гостите можеле да се нахранат и преноќеваат.

За теќето Арабат Баба во Тетово постои и следната легенда: „Али Баба бил турски министер кој од верски побуди се откажал од почесната должност и удобниот живот и решил да се посвети на дервишкиот ред Бекташи и на нивниот аскетски живот. При напуштањето на положајот, Султанот го прекорил со следните зборови: „кога си серсем (будала) - оди си“. Оттогаш Али Баба го добил прекарот „Серсем“. Потоа Али Баба-Серсем решил да го напушти Цариград и се населил во Тетово, каде останал до крајот на животот, придружуван од четири ученици-приврзаници на неговото верско учење. По смртта на Серсем Али Баба, тројца од неговите ученици го напуштиле Тетово, а останал само еден по име Арабат Баба. По некое време Арабат Баба здогледал дека на едно место во дворот гори кандило, кое не било од никого поставено. Веднаш, се „досетил“ дека тоа е душата на неговиот учител Серсем Али Баба. За ова многу и не размислувал, туку веднаш решил, и на тоа место подигнал тупбе каде бил поместен гробот на учителот, а во негова непосредна близина подигнал и теќе посветено на Серсем Али Баба.“. Зградата и големиот двор во кои се тие сместени, се оградени со висок сид на кој најчесто биле вридани пушкарници. На северниот, источниот и на јужниот дел

на оградениот сид има широки и високи порти со покрив и високи стреи, а на западниот дел мали врати. Северната порта служела како главен влез, а останатите две се користеле како порти за економскиот дел на дворот. Над источната порта имало откриен чардак, што може да се види од зачуваните фотографии.

Дворот е богат со зеленило и цвеќе, овошки, дрвја и повеќе чешми со пивка вода.

Денес во комплексот на теќето Арабат Баба е сместен Народниот музеј на град Тетово.

Д. Ќ.

МАНАСТИР СВ. ЈОВАН БИГОРСКИ

На главниот пат Гостивар-Дебар, на два километри од селото Ростуша, се одделува спореден пат во должина од еден километар, кој води во манастирот Јован Бигорски. Патот опкружен со шума и карпи од бигор (по кој и го добил името бигорски), се искачува благо по ридот и завршува покрај главниот влез на манастирот.

Манастирот се наоѓа во еден од ретко убавите предели познати по своите природни убавини. Изграден е на падините на планината Бистра, опкружен со бујна шума, а под него во непосредна близина течат бистрите води на река Радика, богата со разновидна риба, а најповеќе со пастрмка.

Од манастирот се простира прекрасен видик кон планината Кораб, со нејзините врвови Мал и Голем Крчин, како и кон живописните

Манастир Св. Јован Бигорски

села Ростуша, Велебрдо, Битуше и Требиште, сместени во нејзините предели богати со шума и ливади. Тука, во непосредна близина се и селата Тресонче, Гари, Осои, Галичник и Лазарополе, места каде што се родила една плејада резбари и зографи од XVIII и XIX век. За овие села врзани се и имињата на познатите копаничари Петре Филиповски - наречен „Гарка“ и Макарие Фрчковски, автор на иконостасот во црквата Св. Спас во Скопје, манастирската црква Гаврило Лесновски и манастирот Јован Бигорски.

Манастирот Јован Бигорски го чинат значаен не само неговиот убав иконостас работен во резба, туку и добро зачуваните манастирски конаци, дело на мајстори-сидари од овој крај, кои во тоа време оделе во тајфи како зографи, резбари, иконописци и мајстори-сидари.

Манастирската црква, по сè изгледа, е изградена врз темелите на некоја постара црква. Таа се споменува во зографскиот поменик (1527-1728). Врз основа на манастирскиот поменик препишан во 1833 год., манастирот бил основан во 1021 година, кога била насликана и старата икона на св. Јован Претеча, како што е образложено и во нејзиниот натпис. Меѓутоа, тоа е предание кое веројатно се појавило не порано од обновувањето на манастирот во XVIII век. Од ова може да се заклучи дека поменикот не знае ништо друго за животот на манастирот до 1743 година, освен дека при доаѓањето на Турците манастирот бил разорен, а било запалено само едно црквиче. Денешната манастирска црква е огромна по своите димензии. Има голема купола и камбанарија. Подигната е во XIX век, во исто време

Детаљ од иконостасот на Бигорскиот манастир

е и живописана. Градена е од тесни блокови од бигор и покриена е со стари керамиди. Внатрешноста на црквата е исполнета со фрески и дрвен намештај. Фреските во големата полукалота на куполата се од XIX век и дело се на Дичо-зографот. Другите фрески кон западната страна на црквата, во помалата полукалота, се работени исто во XIX век, но од далеку послаб зограф. Внатрешноста на црквата ја исполнуваат: иконостасот во резба, балдахинот во олтарот, голем број икони, владичкиот престол, амвонот, столовите, певниците и др. Во тремот на црквата се наоѓаат фрески од XIX век. Првата зона ја исполнуваат светци испосници, додека втората зона композицијата „Страшниот суд“ и сцени од живо-

тот на Адам и Ева. Овие фрески се конзервирани и ретуширани.

Според В. К'нчов, Синан-паша, везир кај султанот Селим I (1512-1520), го потурчил населението околу Шар Планина и го разорил манастирот. Ако се земе за точна оваа претпоставка, тогаш треба да се прими мислењето дека манастирот бил обновен и пак разрушен и опустошен.

Во 1743 година, се вели во манастирскиот поменик, јеромонахот Иларион го обновил манастирот и изградил неколку ќелии. Подоцна, во 1800 година монахот Митрофан се погрижил црквата да ја обнови и да направи поголема. Во 1812 година, наследникот и ученикот на Митрофан - архимандритот Арсение, ги проширил манастирските

згради северно од црквата, а во 1825 година ја изградил и манастирската трпезарија.

Манастирот Јован Бигорски на јавноста ѝ е познат по убавиот иконостас во резба. Иконостасот е изработен меѓу 1830 и 1840 година, од прочуените мајстори Петре Филиповски и Макарие Фрчковски. Макар и спротивно на црковните канони, споменатите мајстори не пропуштите и овде, како и на иконостасот во црквата Св. Спас во Скопје, да ги претстават во резба своите ликови. Интересна е сцената каде што се прикажани авторите, во која Петре Филиповски, како главен мајстор, е претставен во став на размислување, а другите како изведувачи.

Иконостасот по својата конструкција е поделен на шест хоризонтални полиња. Основата е составена од правоаголни полиња исполнети со орнаменти од растителниот и животинскиот свет. Од основата се издигаат повеќе четвртести столпчиња, кои во горниот дел завршуваат со фигура на орел со раширени крилја. Меѓу нив просторот е исполнет со правоаголни плочи-китабиња, а над нив се наоѓаат престолните икони. Третиот појас е разделен на три хоризонтални фризи во кои на првиот се симетрично распоредени ангели, вториот е со гроздови и гранки од винова лоза, а третиот е украсен со гиранди од акантови лисја. Над нив следуваат два реда икони, од кои првиот ги илустрира празниците, а вториот ред ги претставува апостолите. Најгорниот дел од иконостасот е акраторијата. Во средината се на-

оѓа голем крст со орнаментирана бордура, на што е претставено „Распјатието Христово“. Лево и десно од крстот има по една фигура на змеј, од чии усти вертикално се издигаат иконите на св. Јован и св. Богородица, поставени во орнаментирани рамки.

Иконостасот во манастирската црква Св. Јован Бигорски претставува извонредно уметничко остварување на мајсторот Петре Филиповски. Начинот на обработката на иконостасот, богатството на фигурите и композициите со мотиви од Стариот и Новиот завет, го поставуваат овој иконостас во редот меѓу најдобрите достигнувања на резбарството во Македонија.

Убавината на манастирскиот комплекс ја надокнадуваат и старите конаци заедно со трпезаријата. Тие се изградени кон крајот на XVIII век и почетокот на XIX век. Големите конаци кои се состојат од приземје и два ката, со пространи чардаци и голем број одаи, служел за живеење на калуѓерите. Некои од одаите украсени се со убаво обработени дрвени тавани и розети во резба. Повеќето од одаите биле опремени со вградени долапи, полици, комори, камини и сл. од кои голем број подоцна се засидани. Просториите во приземјето биле наменети и користени за чување вино, ракија, млечни производи, зимница, кујна (која подоцна била преправена во фурна), просторија за чувар, бавчанција и др.

На првиот кат, околу просторниот чардак, поредени се калуѓерските ќелии. На истиот кат, во северниот дел, се наоѓа поголема просторија со дрвен таван, наречена „Селеч-

ка одаја“ (името доаѓа од селото Селце - Охридско, чии жители дале свој прилог за градење на две простории, кои ги користеле за време на манастирските собори). Оваа просторија подоцна е преградена - се добила една тесна и темна испосничка ќелија. Од просторијата која се наоѓа на југо-источното коше, преку капицик се излегува во манастирската шума, а преку отвор на таванот се искачува во владичката одаја.

На вториот кат се сместени калуѓерските одаи, игуменската одаја со манастирскиот архив, манастирската ризница и владичките одаи. Покрај овие одаи, на северниот дел се наоѓаат две подоцна изградени простории, наречени „Галички одаи“, кои своето име го добиле од исти причини како и „Селечките одаи“.

Западно од овој конак е изградена трпезарија која се состои од просторија за ручање (со капацитет за околу 200 души). Манастирската трпезарија е денес најрепрезентативна зграда во манастирскиот комплекс. Покрај интересниот таван работен во резба, трпезаријата поседува и фрески од XIX век со повеќе композиции, особено во источниот дел. Во трпезаријата се зачувани првобитните маси и столици коишто служеле за ручање. До трпезаријата се наоѓа гостинска одаја наречена „Дебарска голема одаја“ и чардак со амбари кои порано биле под подот на чардакот. Под главната просторија за ручање (трпезаријата) се наоѓа уште една трпезарија наречена „Женска трпезарија“, која за време на манастирските обреди се корис-

тела за иста намена (ручање). Под „Дебарската голема одаја“ се наоѓа една просторија со убаво зачуван таван, наречен „Селечка одаја“.

Меѓу трпезаријата и конакот е манастирската фурна која работела исклучиво за време на манастирските собори, додека на катот се наоѓа мала постојана фурна која служела за потребите на манастирските луѓе.

Како одвоен објект од конаците и трпезаријата е „Момачкиот конак“, кој служел за спиење на манастирските момци, што му служеле на манастирот. Овој конак се наоѓа источно од манастирската трпезарија, а како градба не е толку атрактивен.

Западно од „Момачкиот конак“ се наоѓа сејменската кула, која служела за одбрана на манастирот од крајби. Тука живееле вооружените сејмени - платени од манастирот за негова безбедност.

Новиот манастирски конак, кој се наоѓа кај главниот влез во манастирскиот двор, по својата архитектура бил сличен на стариот, но во 1912 година бил уништен од нарочно предизвикан пожар. Обновен е во 1926/27 година.

Во централниот дел на манастирскиот комплекс, до самата црква, се наоѓа и костурница, која по својата архитектура и заедно со другите згради се вклопува во општиот амбиент на манастирот. Десно од влезот на манастирот, како и пред црквиниот трем, се наоѓаат чешми со пивка и ладна, планинска вода.

Повеќе години Републичкиот завод за заштита на спомениците на културата врши конзерваторско-

Галичник

реставраторски работи на манастирскиот комплекс, особено на старите конаци со трпезаријата.

Д. К.

ГАЛИЧНИК

Најголемото мијачко село Галичник е оддалечено 17 км. од Маврово, сврзано е со асфалтен пат. Селото е живописно поради своите куќи, градени со широки чардаци и амфитеатрално распоредени една над друга. Опкружено е со високите планини Крчин и Стогово, а расположено е на падините од планината Бистра. Галичник е надалеку познат во земјата и странство по неговите петровденски свадби, по галичката народна носија, неговите обичаи и народните инструменти - тапанот и зурлата. Историјата на Галичник е збогате-

на и со плејадата мајстори-сидари, иконописци, зографи, копаничари, кои се родиле во него, а подоцна во тајфи граделе и украсувале цркви по Балканот. Еден од многуте такви мајстори бил и резбарот Макарие Фрчкоски, кој заедно со Петрета Филиповски - Гарката работел на иконостасите во црквата Св. Спас во Скопје, манастирот Св. Јован Бигорски и во многу други. Во Галичник се родени и преродбениците Ѓорѓи Пулевски, Партение Зографски и Панајот Гиновски, чии куќи и до денес се зачувани, од кои куќата на Ѓорѓи Пулевски е реставрирана и денес е меморијален музеј.

Галичник го прави најпривлечен неговата народна архитектура, со сите свои карактеристики. Куќите се градени со делкан камен на неколку катови, со широки дрвени чардаци покриени со камени плочи.

Некогаш Галичник имал 800 убаво градени куќи од камен со околу 5.000 жители. Поради зулумите, што порано биле честа појава во тој крај, и тоа во турско време и по Првата светска војна, селаните биле принудени да држат сејмени за да се одбранат од арамиите.

Населението на Галичник се занимавало исклучиво со сточарство, произведувале млечни производи и волна. Познато е дека пред Втората светска војна населението од Галичник имало преку 100.000 овци. Тоа го условиле пространите и богати со трева пасишта на планината Бистра. Карактеристично е дека секоја зима се селат во Повардарието (Гевгелиско-Неготинско), каде климата е поблага. По Втората светска војна, населението на Галичник сосема ги напушта своите огништа, при што куќите беа оставени на пропаѓање. Во последниве години, особено со изградбата на асфалтниот пат, Галичник се ревитализира. Денес животот пак се враќа во Галичник, се креваат неговите урнатини и се дотеруваат фасадите на куќите со чардаците. Сето тоа е резултат на идејата и формирањето на мијачката родољубива фондација, која си постави задача да го помогне стопанството, да го издига и развива мијачкиот крај во денешниве услови, да ги чува културно-историските споменици, убавите традиции и фолклорот на овој крај. Исто така, има за задача да ги одбележи легендарните места и местата сврзани со нашата културна историја. Извонредните природни убавини на Галичник веќе се достапни за нашиот човек, а исто

така и за странските туристи. Ревитализацијата на Галичник ќе значи и развиток на туризмот, односно запознавање со неговите културни традиции и природните убавини.

Д. Ќ.

ЦРКВАТА СВ. УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧИНО - С. СЕНЦЕ

Селото Сенце се наоѓа во живописната долина на реката Радика, близу до манастирот Св. Јован Бигорски. Патот кон селото води со едночасовно искачување по падините на планината Бистра.

Во селската црква Св. Успение Богородичино се наоѓа иконостас работен во резба. Познато е дека во овој крај се родиле голем број копаничари, зографи, иконописци и мајстори-сидари, кои во XIX век ги подигале нашите цркви и манастири и ја украсувале нивната внатрешност со фрески, икони, иконостаси, амвони, владички столови - работени во резба.

Копаничарството во Македонија има долг пат на својот развиток. Обработката на предмети во дрво во поранешните времиња имало домашна намена. Биле обработувани украсни предмети за лична употреба во куќата, а подоцна за општествени и религиозни цели.

Откако настанале неповолни прилики во Македонија, по доаѓањето на Турците, многу цркви биле изгорени или претворани во џамии. Црквите од XV до XIX век биле со мали димензии и надворешно без декорации, но затоа сето внимание било свртено кон внатрешното

декорирање со изработка на иконостаси во резба, певници, амвони и друг црковен мебел. Кон крајот на XVIII и почетокот на XIX век, копаничарството во Македонија зема голем замав, дури и надвор од нејзините граници. Творечката работа на мијачките копаничари не била ограничена во границите на Македонија, туку тие работеле во тајфи и во соседните балкански земји. Големите имиња на резбарите Петре Филиповски од село Гари - наречен „Гарката“, брат му Марко, Макарие Фрчкоски од Галичник и други, оставија зад себе голем број иконостаси во резба. Меѓутоа, голем е бројот на уметнички творби работени од вештите раце на мијачките копаничари, кои останала анонимни. Таков е случајот и со иконостасот во селската црква во село Сенце - Успение Богородичино. Нема сомневање дека автори на овој иконостас секако биле мијачки копаничари.

Иконостасот е изработен според димензии, и има должина од 6,60 м. а висина од 3,50 м. Работен е во оревово дрво, каков што е случајот и кај другите иконостаси поради мекоста на дрвото, а со тоа и лесната обработка, односно обликување на фигурите и растителната орнаментика.

Според својата конструкција и изглед, сличен е на оние иконостаси кои се со помали димензии. Најдолжниот дел од иконостасот го сочинуваат четвртести полиња - китабиња. За разлика од оние во црквата Св. Спас во Скопје и манастирот Св. Јован Бигорски, каде не само рамките туку и сета внатрешност се изведени во

резба, овде случајот не е таков. Внатрешната површина на китабињата е исполнета со сликарии, односно насликана е чинија, а во неа посадено е цвеќе со расцветани цветови и со бела заднина. Наоколу се тесни лајсни, а потоа фриз од изрезбарени лисја, и пак лајсни, со што на китабето му дава богат декор. Помеѓу секое китабе се наоѓаат четвртести столпчиња со еден вид ибрик во кои се наоѓа цвеќе и друга растителна орнаментика, што го прави мошне богат. Во горниот дел од столпчињата се наоѓаат капители.

Вториот појас од иконостасот го сочинуваат правоаголни полиња работени во резба. Овие делови од иконостасот се наоѓаат над китабињата и помеѓу капителчињата од четвртестите столпчиња. Овде е застапена растителна орнаментика - сплет од лисја и цвеќиња кој е изведен во длабока резба, и тоа од монолитни парчиња дрво. Сето ова потсетува на техниката на обработката во црквата Св. Спас во Скопје. Над овие правоаголни полиња се поместени престолните икони. Секоја икона е изделена една од друга со тенки округли столпчиња, најразлично обработени и изведени во копаница. Сите столпчиња завршуваат во горниот дел со капители украсени со акантови лисја.

Третиот појас, кој се наоѓа над престолните икони, претставува најдекоративен дел од иконостасот. Тоа се повеќе полиња од лунети изведени во резба, просирна, со лисја и цвеќе, а во некои лунети покрај цветовите се наоѓаат и главчиња од крилести ангелчиња.

Во вид на мала настрешница е фриз со винова лоза, гроздови и птици. Овој дел од иконостасот се наоѓа над лунетите.

Најгорниот појас од иконостасот го сочинува редот со празничните икони, поставени во резбани рамки кои во горниот дел завршуваат полукружно со полиња исполнети со лисја и цветови. Овој мотив се

повторува скоро во сите лунети.

Иконостасот завршува со големиот крст, каков што е случај кај сите цркви, независно дали се тие работени во резба или не.

Царските двери на иконостасот се дело на истите копаничари што го изработиле иконостасот.

Д. Ќ.

СПОМЕНИЦИ НА КУЛТУРАТА ВО ОХРИДСКО И ПРЕСПАНСКО

ТРЕБЕНИШТЕ

Планинскиот масив што се протега во благ лак покрај Охридското Езеро од пештерската црква Св. Еразмо до Требенишката некропола, во античко време е употребен за цел систем на тврдини. Овој ридест терен ја дели големата рамнина околу Струга од Охридското Поле и доминира над целата околина. Важноста на овој терен како стратегиско место произлегува и од фактот што покрај Охридското Езеро поминувал познатиот пат Виа Егнација, кој го сврзува Јадранското со Егејското Море. Господарите на Требениште ги држеле во своите раце приодите, од источниот кон западниот брег на езерото и обратно.

По зачуваните траги, може јасно да се види дека на овој терен постојат три тврдини. Најдобро зачувана и најинтересна по својот распоред е тврдината што лежи во близина на езерото над црквичето Св. Еразмо. Највисокиот врв го претставува и централниот дел на тврдината која имала форма на круг и е составена од дебели сидови. Во неа се откопани траги на цистерна за вода, вдлабена во камен, и магацини за сместување на храна. Покрај овие остатоци, откопани се и многубројни купови.

Централната тврдина наоколу е оградена со надворешен систем од дебели сидови. Надворешниот сид започнува од северозапад, одејќи на север во должина од околу 30 метри. Масивните сидови и четирите кули ја заштитуваат

тврдината од северната страна која е лесно достапна. Северниот дел на овој сид се проширува во широка мрежа од сидови, со задача да го брани најопасниот пристап. Постои веројатност дека тука е големата градска порта, од која, низ благата падина кон Охрид, се гледаат траги на стар пат, веројатно единствениот лесен пристап до тврдината. Јужната и западната страна на тврдината се природно закрепени од карпи, што косо се издигаат и оневозможуваат секаков пристап до неа.

Над селото Долно Лакочереј се наоѓа тврдина наречена „Градиште“, 6 км. северно од првата. Остатоките од одбранбените сидни појаси, што го зафаќаат скоро целиот планински масив, претставуваат систем од тврдини кои до денес не се проучени.

Третата тврдина ја сочинува „Требенишкото кале“, која го зазема северозападниот врв над масивот, над селото Требениште.

Трите тврдини се смета дека датираат од доцно хеленистичко време. Овие тврдини ги користеле Илирите, а подоцна и Македонците за одбрана од напливите на Римјаните, при освојувањето на Балканскиот Полуостров. На овој терен се одржувале грчко-илирските врски во хеленистичко време, и тоа се потврдува со многубројни археолошки споменици, откопани во овој локалитет. Разните легенди од античкото време, во кои се зборува за одржувањето врски на Грците со градот Лихнидос (Охрид) и неговата непосредна околина, не се без основа.

Во 1918 година, кај Требениште,

случајно е откриена некропола. Меѓу пронајдените предмети постојат и такви со голема уметничка вредност, а кои сведочат дека во разни временски периоди селото Требениште ги менувало своите господари. Од ископаните предмети поголемо значење имаат: златните маски, разновиден златен накит, бронзен шлем, кра-тер, свинга, стаклени и керамички вази, во кои се чувале мириси, коњска опрема, и др. Овие предмети се наоѓаат во Народниот музеј во Белград. Наброените предмети се од VI век пред н.е. и се карактеристични за античката (грчка) култура, бидејќи се донесени од грчките индустриски центри.

Јужно од селото Горенци, 1932 година, откопани се 28 гробови, во кои е најден сличен материјал како и во другите блиски наоѓалишта. Селаните од ова село расправаат за пронајдени предмети со голема уметничка вредност, како: златна женска фигура, златни обетки во вид на пчела, бронзен овен и сл. Од тие растурени предмети Охридскиот музеј има две бронзени статуети. Едната од нив ја претставува Пана (гола женска фигура со рокчиња на челото), а другата е варијанта на лоакон.

При најновите ископувања на теренот Горенци-Требениште, раководени од Охридскиот музеј, најдени се слични предмети како и во поранешните.

ЛИХНИД

Бистрите води на синото езеро, опкружени со богата рамнина и живописни планини, уште од најстари времиња ги привлекоа луѓето на неговите брегови. Според една легенда, градот го основал Кадмос. Името Охрид е постанато од античките имиња Лихнид, Лихнидос, преку формата Лихнида.

Во Лихнид и неговото пошироко подрачје, од неговото основање па до доцната антика, живееле Илирите, и тоа, по сè изгледа Десаретите. Десаретскиот белег на овој град го потврдуваат и некои натписи, од кои еден е поставен во чест на царот Гордијан.

Филип II Македонски во 353 година пред н.е. упаѓа во овој град. Тогаш се споменува и Лихнидос, како име на Охридското Езеро. И граѓаните на Лихнид се споменуваат во друг натпис, како лихнидјани. Најстариот историски податок за градот Лихнид е од 217 година пред н.е., кога се зборува за извесни римски воени операции на ова подрачје. Пред овие настани градот е под власта на македонскиот крал.

И понатамошната историја на Лихнид е полна со интересни настани. Така е познато дека во 208 година пр. н.е. некој Ероп го презел овој град, а во 196 година пр. н.е. илирскиот крал Плеурат, сојузник на римските завојувачи, станува негов господар. Лихнид се појавува во годините 170/169, како римска воена база во периодот од борбите на Римјаните против Персеј, кога Десаретите им се сојузници на

К. Б.

Римјаните. Градот Лихнид е познат и со ковална на свои пари, на чија една страна се наоѓа македонски штит со ѕвезда во средината, а на другата, кораб и натписот Лихнидион. Една таква пара е најдена на просторот помеѓу сидините на охридскиот град.

По дефинитивното заземање на Македонија и илирските краишта од страна на Римјаните, Лихнид се развива како римски град и станува важна транзитна станица на патот Виа Егнација.

Во 479 година го напаѓаат Готите, а нешто пред овој период се споменува како многу населен и богат град. Веројатно во 518 година и тој настрадал од големиот земјотрес. Во византиско време Лихнид е метропола на епархијата Нов Епир. Словените го заземаат од Византијците. Како најстари споменици на градот Лихнид, освен досега пронајдените пари, може да ги сметаме новооткриениот театар, старата, уште непроучена гробница во неговата непосредна близина, како и повеќе камени споменици, сместени во просториите на Народниот музеј во Охрид, или всидани по разни објекти од подоцнежен период.

К. Б.

ОХРИДСКАТА ТВРДИНА

Уште во V век од нашата ера Охрид се споменува од римските историчари како град со тврдини, кој, како и другите римски градови на Балканот, се брани од наездите на скитачките племиња, при големото преселување на народите

во IV и V век. Закрепениот Охрид, во 479 година, ја одбил опсадата на готскиот крал Теодор. Во подоцнежните векови Византија ги користи овие тврдини и сигурно ги поправа и проширува. Словените навлегуваат во Охрид без некои големи уривања. Но, Охрид, како престолнина на првата македонска држава, има обновени и доста јаки тврдини. Денешната форма на охридската тврдина е од времето на Самуил, макар што и по него постојат податоци за разурнување и нови поправки од страна на Византијците и Турците. Целадин-бег во почетокот на XIX век оставил и на оваа тврдина траги од крвавиот кулук.

Највисокиот дел од Охрид е опфатен од централниот дел со сидови високи околу 10-16 метри, и јаки одбранбени кули. Влезот во централниот дел изразито е маркиран од портата со две кули. Еден крај од надворешниот бедем косо се спушта кон запад, до брегот на месноста „Лабино“. Другиот крак, тргнувајќи кон исток, ја преминува надворешната порта „Горна порта“, ја зафаќа пониската височина од Охридскиот Рид во месноста Дебој, и оттука кон југ, косо се спушта кон езерото. На местото Дебој се наоѓа третата градска порта, доста неугледна, очигледно со споредно значење. На местото каде денес е улицата Цар Самуил, која некогаш ги сечела градските бедеми, стоела четвртата градска порта „Долна порта“. На ова место денес стои една кружна кула, фатена со кука, од XIX век. Тврдината денес има 18 кули и четири порти.

Тврдината носи видни траги на

чести поправки. Под делумно урнатиот надворешен слој, во внатрешните сидови се забележуваат хоризонтални либажни слоеви од тули со „византиски формат“. Сидовите се од камен сидан со оросан. Во сидовите на Горна порта всидани се многу камења со грчки натписи, кои потекнуваат од античките згради, со какви што овој терен е преполнет.

К. Б.

ЦРКВАТА СВ. ПАНТЕЛЕЈМОН - ИМАРЕТ

Во Охрид, јужно од Самуиловата тврдина, на месноста наречена Имарет, се наоѓа Климентовиот манастир, посветен на св. Пантелејмон.

Климентовиот манастир се смета за прв словенски споменик во Македонија. Тој има големо значење по улогата што ја одигра во просветувањето на македонските Словени, како културен стожер и место од каде што се водеше борбата против византиското и другите влијанија, засилени во ова време над македонските Словени. Според опширното житие на св. Климент Охридски, напишано од Теофилакт - охридскиот архиепископ, бугарскиот кнез Борис му дал на Климента место за одмор во Девол, Охрид и Главеница. Местото што го добил во Охрид, одговарало на настојувањата на Бориса и желбите на Климента. Со археолошките истражувања извршени во 1943 година од страна на Димче Коцо, се докажаа наводите на житието за обновувањето на една постара

црква и досидувањето на друга до неа, од страна на Климента.

Најновите археолошки истражувања на месноста Имарет, извршени во 1965 година, овозможуваат да се добие уште појасна претстава за историјата на Климентовиот манастир - Св. Пантелејмон. Новото откриените остатоци од урнатини на градби, кои се подигнати на комплексот Имарет, го потврдуваат фактот дека Климент обнови запустен или разрушен манастир. За тоа зборуваат релативно малите димензии на триконхосот (откриен 1943 година) што Климент го најде во урнатини, како и постоењето на неколку ранохристијански цркви, кои не се обновени за времето на Климента. Една од нив е од времето пред Климента - триконхосот, една над урнатините од ранохристијанската црква - четириконхалната базилика и една северно од последната, која припаѓа постар период. Овие податоци укажуваат на постоењето на интензивен црковен живот во Охрид пред доаѓањето на Климент. Од предклиментовото време на месноста Имарет е подигната, голема по димензии, ранохристијанската базилика. Таа, во непознато време и од непознати причини, изгорела. Во просторот на оваа ранохристијанска базилика, подоцна е изградена црква мала по димензии - триконхос, која во основата покажува тролист. Кога Климент дошол во Охрид, тој го обновил урнатиот триконхос. Со развивањето на црковниот живот за време на Климента, обновениот триконхос не можел да ги задоволи верските потреби, затоа Климент досидал до неа друга,

која во основата се разликува од првата и покажува неправилна правоаголна форма. Досиданата црква е градена од кршен камен и тули. Редовите од тули ги одделуваат редовите од камења без некоја прецизност, а меѓу нив се наоѓаат и фрагменти од антички згради: колони, капители и др. Како материјал за врзување е употребен хорсан, направен од вар и езерски песок.

На јужната страна од црквата, досидан до триконхосот, се наоѓа гробот на св. Климент, како што е познато од житието, направен со негови сопствени раце. Гробот и до денес е добро зачуван. Во него Климент е погребан во 916 година. И едната и другата црква подигнати во Климентовото време, претрпеле повеќе преправки. По белешките на Теофилакт, тие служеле како архиепископска катедра. Во првата Климентова црква пронајдени се мозаични подови, но од нив денес има малку зачувани фрагменти, така што не може да се добие јасна слика за орнаментиката што е изведена. Од живописот на црквата се зачувани фрагменти кои потекнуваат од различни периоди.

Во XV век, со доаѓањето на Турците, Климентовата црква е претворена во џамија. Меѓутоа, во подоцнежниот период положбата во однос на црковните објекти се менува. Во XVI век, голем број од манастирите добија потврда од турската власт за своите права. Имено, во овој период било дозволено обновување на стари цркви или подигање од темели, под услов тие да ги задржат димензиите

што ги имале пред доаѓањето на Турците. Ваквиот став на Високата порта, во врска со обновувањето на цркви, го овозможи обновувањето и на Климентовиот манастир во првата половина на XVI век, односно за време на охридскиот архиепископ Прохор.

Откриените темели на апсидата, во просторот меѓу ранохристијанската базилика и триконхосот (сите три апсиди се наоѓаат на иста осовина, ориентирани во правец исток-запад) задржувајќи го повисокото ниво од триконхосот, се најдени во насипот од турскиот период. Тоа значи дека во кус временски период, црквата-џамија е урната, и над неа е подигната нова црква. Во прилог на ова зборуваат и пронајдените гробови на покојниците-калуѓери, откриени во насипот од турскиот период, ориентирани кон исток.

Кон крајот на XVI век, или во првата половина на XVII век, обновената од темел Климентова црква е урната, најверојатно заради влошената положба на охридската црква. Над нејзините урнатини е подигната џамијата Имарет, чии остатоци се зачувани до денес.

A. H.

Манастирот св. Наум

Манастирот Св. Наум е изграден на висока карпа, над самото Охридско Езеро, на најјужната негова точка, во една месност со ретка природна убавина. Подигањето на овој манастир е сврзано со името на Наум, Климентовиот соработник. Наум, пред крајот на својот

Манастир Св. Наум - Охридско

живот, го основал манастирот Св. Архангел и во 910 година во него е погребан.

Во 1955 година извршени се испитувања врз архитектурата на црквата од страна на проф. Димче Коцо, чии резултати фрлија нова светлина за историјата на манастирската црква. Притоа се откриени темелите и делови на сидови, зачувани во фундаментите, од првобитната манастирска црква Св. Архангел, што ја подигнал Наум. Врз основа на добиените податоци е установено дека Наумовата црква имала форма на триконхос (детелина со три листа) и имала нартекс. Таа, по својот план и облик била скоро идентична со црквата Св. Пантелејмон во Охрид. Подоцна, во непознато време, Наумовата црква била потполно урната. Во турскиот период (можеби во XVI век) на нејзините темели е подигната сегашната црква и тоа

во две етапи. Отпрвин, при обновувањето, се изградени наосот и нартексот, а во втората, двете куполи - над наосот и нартексот. Сегашната црква ги носи преправките, и таа има форма на впишан крст во квадратно пространство со купола, поставена на четири столбови. Над нартексот е додадена слична купола со висок тамбур. Гробницата на Наум, свртена кон југ, е посебна зграда со широка и ниска купола.

Сидовите однадвор, во долните делови се од делкан камен, а куполите се градени исклучиво од тули. При изведувачето на конзерваторските работи во 1962 година, повторно се вршени испитувачки работи врз архитектурата (од проф. Димче Коцо, проф инж. арх. Борис Чипан и Антоние Николовски). Притоа се добиени повеќе елементи и податоци кои уште повеќе ја потполнуваат сликата за

историјата на Наумовата црква, односно денешната црква од турскиот период. Имено, недвосмислено е дека западната фасада на денешната црква во горниот дел има форма на калкан кој завршува со запчест венец. Запчестиот венец продолжува на јужната, односно северната страна. Податоците исто така укажуваат дека капелата со гробот на Наум не е современа со обновувањето на црквата од турскиот период. Изгледа дека таа отпрвин имала од јужната страна помало светилиште пандан на тоа од северната страна. За време на игуменот Стеван, светилиштето е проширено (1799). Најверојатно, тогаш, гробот на Наум е преместен кон север за создавање на погодна комуникација. При проширувањето на Наумовата капела, уништен е запчестиот венец од јужната страна од црквата. Трибилонот, пак, претставува засебна архитектонска целина која не е во органска врска со додадените архитектонски делови (неидентификувана градба од северната страна), капелата со гробот на Наума кон југ и нартексот кон запад.

Од постариот слој на живописот, кој настана при обновувањето на црквата, има зачувани траги во нартексот на западната страна и зад столбовите до самите агли.

Во натписот, што се наоѓа над западниот влез однатре, се споменува дека живописувањето на црквата (со нартексот) станало за време на игуменот Стеван во 1806 (завршено на 6 септември). Тогаш е живописана и капелата со Наумовиот гроб. Сета фреско-декорација е дело на „зографот Трпо, син на

зографот Константин од Корча“. Црквата има иконостас изработен во резба во 1711. Во истата година, зографот Константин, таткото на зографот Трпо, работи иконостасни икони - престолни (Исус Христос, Богородица, Собор на архангелите) и празнични, меѓу кои се истакнуваат „Распятие Христово“ и „Влегувањето во Ерусалим“. Иконите од иконостасот на манастирската црква се вбројуваат меѓу најдобрите остварувања од првата половина на XVIII век кај нас. По пожарот од 1802 година, дел од коначите се обновени.

A. H.

ЦРКВАТА СВ. СОФИЈА

Меѓу поинтересната народна архитектура од XIX век, во стариот дел на градот се издига црквата Св. Софија, еден од најзначајните споменици на средновековната архитектура и уметност во Македонија.

Историските податоци за подигањето на црквата се мошне сиromашни. Не е зачуван ниту еден натпис во кој би се укажувало на времето на зидањето или живописувањето на овој значаен споменик на културата. Главно поради ова, интересот на научниците од секогаш бил свртен кон проблемот за одредување на можниот период од постанокот на оваа црква. Резултатите од овие напори, иако не се сосема дефинитивни, сепак помагаат да се добие една поодредена слика во врска со историјата на овој споменик. Така, како резултат на испитувачките работи, се

Црква Св. Софија, Охрид

утврди дека првата црква посветена на св. Софија била изградена на постаро култно место, а за тоа ни зборуваат материјалните траги што се откриени длабоко меѓу темелите. Постојат мислења дека црквата што веројатно постоела по времето на Самуил, од непознати причини била разурната, и дека денешната црква Св. Софија била изградена, односно престроена, во време на архиепископот Лав (1035/56 година) - првиот Грк на охридскиот престол. Ова се дознава од еден грчки ракопис кој се чува во француската Национална библиотека во Париз.

Црквата Св. Софија е една од најголемите средновековни цркви во Македонија. Таа долго време била соборна црква на охридската архиепископија.

Надворешниот изглед на црквата е во форма на буквата „Т“, со заеднички продолжен и попречен

покрив на две води. Првобитно црквата имала една главна купола, а подоцна во XIV век изградено е надворешното предворје. По својата форма, црквата од XI век припаѓа на трокорабни базилики со трансепт и проширен нартекс на кат, над чијшто централен дел се издигала купола - веројатно камбанарија. На источната страна црквата завршува со широка апсида, фланкарана од двете страни со апсидите на ѓакониконот и проскомидијата. Олтарниот простор бил одделен со мермерен иконостас, од кој останал зачуван поголем дел.

Каков што е случајот и со другите значајни споменици-цркви во нашата земја и надвор од неа, на Св. Софија кон првобитната градба, скоро три века подоцна, бил додаден дел што со времето станал еден организам со првобитна концепција. Врз основа на натписот

изведен на мошне оригинален начин, на фасадата од додадениот дел, произлегува дека бил изграден во 1317 гдина, во времето на охридскиот архиепископ Григорие, кој е познат и од натписот на цибориумот од истата црква. До денес не е утврдено, иако постојат многу веројатни претпоставки за тоа, како и кога црквата Св. Софија од трокорабна базилика со купола и трансепт, станала трокорабна без куполна базилика. Некои сметаат дека турските завојувачи ја нашле големата катедрална црква со веќе урната купола. Подоцна, во време на преправката во џамија, на местото од некогашната купола бил изведен полукружен свод. Но, оваа констатација нема големи причини за сомневање, бидејќи на некои блокови, со кои е пресидан споменатиот дел, се наоѓаат фрагменти на живопис што не бил варосан, како што било тоа направено со сиот друг живопис во внатрешноста на црквата. Претворањето на црквата во џамија станало веројатно како противставување на турските власти против бунтот, во кој учествувал и охридскиот архиепископ Доротеј. Веднаш по задушвањето на споменатиот бунт, веројатно дошло до премачкување на живописот со вар.

По претворањето на црквата Св. Софија во Охрид во џамија, надворешниот и внатрешниот изглед се изменети и прилагодени за мухамеданска служба. Тогаш иконостасот потполно го изгубил својот првобитен изглед. Турците поставиле свод под срушената купола, а над попречниот кораб-трансептитот, сосидале четири нови столбови

и сводови. Со варосувањето на фреските се имало тенденција црквата да го изгуби изгледот на христијански храм. Извршени се и други интервенции: надворешната припрата не била во употреба, стариот влез во неа бил затворен (затоа тука не дошло и до варосување на фреските), додека пак орнаментирани мермерни парапетни плочи од иконостасот на црквата биле извадени и искористени при изградба на мимбарот, кој и денес е зачуван во олтарниот простор на црквата.

Кон северната страна на надворешната припрата било сосидано минаре, а срушено е во 1912 година.

Кон северната страна на црквата, негде во XIX век, Турците подигнале отворен трем со искористени колони од камен од други порушени градби.

Подоцнежните доградби, поправки, забот на времето, како и последиците од земјотресите, ја доведоа црквата Св. Софија во мошне незавидна положба. Но, по ослободувањето веднаш се преземени конзерваторско-реставраторски работи на архитектурата и живописот, со што е извршено консолидирање на сидовите, а фреските се исчистени, конзервирани и презентирани на нашата јавност и на целиот свет.

Над ѓаконикот и проскомидијата, горе, на катот, се наоѓаат две капелички-параكليси, изградени во Комненовиот период. Горе над предверјето на северната страна, се наоѓа Оливеровата капела од XIV век, посветена на св. Јован. Западната фасада на црквата Св.

Црква Св. Софија - Охрид, Богородица со Христос

Софија е решена хармонично, со поделба на површините и комбинација на прозорци и други отвори, како и со различните декоративни украси изведени од тули. Сето тоа е постигнато со ретко високи уметнички архитектонски квалитети во полихромијата и со хармоничност. Со право може да се смета дека

западната фасада на црквата Св. Софија спаѓа во ремек-делата на средновековната архитектура, и како таква претставува единствен зачуван пример во нашето градежништво.

Со обемните конзерваторски работи извршени во 1950-1956 година, што ги изведе Републичкиот завод

*Црква Св. Софија, Охрид, детаљ од композицијата
Вознесение Христово*

за заштита на спомениците на културата, на живописот станаа видливи извонредните фрески, што претставуваат врвни достигнуања на средновековното сликарство во Македонија и надвор од неа.

Во црквата Св. Софија зачуван е живопис од повеќе периоди: XI, XII, и XIV век. Најголем дел од зачуваните фрески припаѓаат на периодот од XI век, насликани во олтарниот простор, ѓаконикот, проскомидијата во наосот и во приземјето на нартексот. Со право може да се рече дека најстарата зачувана сликана целина во Охрид - црквата Св. Софија, му припаѓа токму на она време, кога Охрид повторно потпаднал под непосредната власт на Цариград и цариградскиот двор.

Врз основа на стилските и иконографските особености, овој живопис му припаѓа на XI век. Иако фреските се работени во олтарот, ѓаконикот, проскомидијата, наосот и припратата, очевидно е дека припаѓаат на една концепција, но тие се дела на поголем број зографи. Од зачуваните фрески во долните зони на олтарот, се распознаваат портретите на цариградските, антиохиските, александриските и ерусалимските патријарси и архиепископи. Тој избор на ликови и композиции укажува на врските на овој живопис со цариградскиот двор и цариградската патријаршија. Тие се дури и сврзани за определени политички услови и јасни политички и верски програми. За стилот на фреските од XI век

карактеристична е монументалноста во ставовите на фигурите, архаичните форми градени со широки линии, во кои колоритот е подреден на идејата и на цртежот. Фронтално поставените фигури со широко отворени очи и спиритуалниот изглед го потенцираат симболичниот карактер на овој живопис. Во првата зона се сцени од Стариот завет. Јужната страна е циклус од сцени од животот на Аврама, а на северната „Три момчиња во вжештената печка“ и „Јаковлевата лествица“. Над нив, во втората зона, се две фризи на ангели, додека на сводот е големата композиција „Вознесение Христово“. Во олтарната апсида меѓу прозорците се насликани светите отци, а над нив е композицијата „Причестувањето на апостолите“. Во полукалотата е претставена Богородица со Христа, а во апсидата на факониконот шест римски папи и „Четириесет маченици“ во апсидата од проскомидијата. Меѓутоа, во живописот од XI век како да се чувствува и едно ново барање во кое доаѓа до израз и негувањето на пореалистички елементи, што може да се види во композицијата „Жртва Аврамова“. Широкиот простор на сидовите и малиот број сцени условиле ликовите во композицијата да бидат покрупни, односно во натприродна големина. Карактеристично е, исто така, дека мајсторите-зографи работеле под влијание на античката уметност, што е забележливо особено во ликовите на фризот со ангели, но постои разлика меѓу античкото и ова сликарство. Фреските во црквата Св. Софија

претставуваат голема ликовна и иконографска целина во црквното сликарство од XI век, а што е уште поважно, тоа е една од најзначајните зачувани целини во византиското монументално сликарство на тоа време воопшто.

Тука, во оваа црква за првпат се јавуваат зачувани повеќе иконографски теми, што подоцна ќе станат вообичаени за сидното сликарство во нашите цркви и манастири.

Покрај живописот од XI век, по сидовите на црквата се зачувани и фрески од XII век. Се смета дека на овој период му припаѓаат св. Богородица, што се наоѓаше над Богородица со Христа во олтарната апсида, како и десет сцени со илустрација на мачењето на апостолите. Фреските во Оливеровата капела, посветени на св. Јован, припаѓаат на времето од XIV век. Овде, на задниот сид, во состав на молитва е претставен охридскиот архиепископ Никола, потоа деспот Оливер, жена му Марија и двата сина.

Во припратата на Глигорие изведен е живопис од XIV век со позначајните композиции: „Страшниот суд“ и „Приказната за прекрасниот Јосиф“. На катот од припратата претставени се Вселенскиот собор и редица фигури кои стојат.

Д. Ќ.

СВ. ЃОРЃИ - С. КУРБИНОВО

Во подножјето на планината Пелистер, северно од селото Курбиново, се наоѓа старата црква посветена на св. Ѓорѓи.

Црква Св. Ѓорѓи, с. Курбиново

Според откриениот натпис во 1958 година, на западната страна од чесната трпеза, испишана на стар грчки јазик, се дознава дека црквата е живописана во 1191 година. Други пишани документи или податоци за историјата на црквата - кога е подигната, кои се ктиторите, кога е напуштена и кога ги доживува преправките - не постојат.

Црквата Св. Ѓорѓи, по својот архитектурен изглед, е еднокорабна и мала по димензии, со полукружна апсида однатре и однадвор. По мислењето на некои научни работници, судејќи според распоредот на живописот на источната и западната страна, црквата можеби има отворена покривна конструкција, иако не е исклучена можноста дека таа била засводена.

Црквата Св. Ѓорѓи е градена од

кршен камен, и земено во целина таа дава изглед на градба со сиромашна и неугледна надворешност. Меѓутоа, орнаментално-декоративните украси на архиволтите, фреските во нишите на западната, северната и на јужната страна, делумно изведените партии во имитација на тула, чии остатоци се јасно забележливи на западната фасада, зборува за еден стремезсидните платна однадвор да бидат на извесен начин оживеани.

Со текот на времето црквата доживува поголеми и помали оштетувања (пожар). Тогаш се оштетени поголемите партии од живописот на северната страна, во горниот дел на третата зона и најверојатно доаѓа до уривање на сводот. Судејќи по остатоците на фреските на јужната страна однадвор (кои

Исус Христос од црквата Св.Ѓорѓи во с. Курбиново, Ресенско

датираат веројатно од XVII век) црквата подолго време била напуштена. Тогаш, се претпоставува, доаѓа до досидување на анекс од јужната страна, во чиј простор се

наоѓа споменатиот живопис. Во XIX век црквата е порадикално обновена, а во првата четвртина на XIX век се направени: дрвен таван, проповедална, засидани се север-

*Црква Св. Ѓорѓи, с. Курбиново, детаљ од композицијата
Раѓањето на Христос*

ниот и јужниот влез и отворени се двата прозорци на јужната страна. На западната страна е додадена затворена припрата.

На западната фасада, над нишата од влезот, се распознаваат остатоци од фрески на кои се назираат силуети на ликови во цел раст: женски од крајот на северната

страна, машки во средината, облечени во царска облека. На јужната страна се наоѓа фигура облечена во облека на висок црковен достоинственик. Во секој случај, овде се работи за ликови за кои може оправдано да се претпостави дека се под прашалник, ктиторите на оваа црква. Не е исклучена можноста

*Фрагмент од композицијата Раѓањето на Христос,
црква Св. Ѓорѓи, с. Курбиново, Ресенско*

црквата Св. Ѓорѓи да е задужбина на дворски луѓе.

Внатрешноста на црквата е живописана во три зони. Од зачуваниите фрески се истакнуваат: Исус Христос, претставен во монументално натприродна големина, св. Врачи, св. Пантелејмон и св. Ана Млекопитателница (јужна страна), св. Ѓорѓи, исто во натприродна големина, делува монументално (северна страна). Посебно се истакнуваат композициите: „Благовештение“, „Св. Архијереи“ и „Вознесението Христово“ (источна страна); „Среќавањето на Марија и Елисавета“, „Раѓањето и крштевањето на Христос“, „Воскресението Лазарево“ (јужна страна);

„Успението Богородичино“, „Влегувањето во Ерусалим“ и „Преображението Христово“ (западна страна); „Распетието Христово“, „Оплакувањето“, „Ангел на гробот“, „Слегувањето во ад“ (северна страна); „Слегувањето на св. Дух“ (западна страна). Во третата зона е претставен фриз на пророците (северна и јужна страна).

Но она што нас посебно нè восхитува, што го подигнува значењето на овој споменик на културата од времето на комненовскиот период, е неговата фреско-декорација. За среќа, иако овој објект долго бил оставен на негрижа, на забот на времето, и претрпувал големи оштетувања, сепак неговите нају-

бави остварувања се зачувани од натамошното пропаѓање.

Во светлината на досега познатите факти, фреско-декорацијата во курбиновската црква може да се помести во кругот на оние сликарства во византиските земји кои својот најголем дострел го постигнале на фреските од 1164 година, во црквата Св. Пантелејмон во Горно Нерези, крај Скопје.

За разлика од пораното и подоцното византиско сликарство, она од XI или она од XIII век, сликарството што му припаѓа на групата околу Нерези (неколку цркви во Костур во денешна Грција, потоа Св. Никола во с. Варош крај Прилеп, Св. Пантелејмон во с. Горно Нерези, а донекаде и Ѓурѓеви Стубови, кај Нови Пазар) се карактеризира со вознемирен и нагласен цртеж, кој ја истакнува и нагласува живоста на сликаните фигури и композиции. Компликуваните драперији, истакнатите форми на лицата и телата, еластичноста на фигурите му даваат на ова сликарство силно, индивидуално обележје и посебност, во усогласениот тек на византиските сфаќања за сликата. На сите овие посебности во сликарството на нерешката група, фреските во Курбиново му додаваат уште една понагласена нота. Таа е, пред сè, многу видлива во сликањето на драпериите. Барокно разиграни, испреплетени, извиорени набори и превои на драпериите на некои од фигурите на фреско-живописот се така бравурозно изведени, што сами за себе претставуваат цел и му даваат печат на целиот насликан ансамбл. Вознемирениот цртеж понекогаш е

потенциран и со стројноста на фигурите кои спонтано асоцираат на подоцнежните мајстори од раната и висока ренесанса - Ботичели и Ел Греко (Благовештение).

Во споредба со фреските од другите споменици од овој период, овие во старата црква Св. Ѓорѓи изгледаат, барем во еден свој дел, погруби и поекспресивни, и со една недостатна колористичка префинетост и неостварена пропорционалност.

Имајќи ги предвид неусогласеностите во уметничките и ликовните постигања, стои мислењето дека во курбиновската црква работеле повеќе мајстори, дека станува збор за сликарска група во која главниот мајстор, како што обично станува, му дава посебен тон. Можеби главниот мајстор е долгогодишен соработник на зографите во Нерези, каде што стекнува големо искуство и ја совладува техниката на фреско-сликарството.

Ако фреските во Курбиново ѝ припаѓаат на една сликарска школа, што со помалку или повеќе успех ја исполни со својата работа втората половина на XII век, на територијата што се простира од Костур до Ѓурѓевите Стубови не ќе може да се рече дека тие од Курбиново се најзначајни. Меѓутоа, некои одделни композиции, како што е „Благовештението“, фигурите од олтарната конха, Исус Христос на јужниот сид и др., спаѓаат меѓу најубавите остварувања на византиското сликарство во нашата земја.

А. Н.

ЦРКВА СВЕТА БОГОРОДИЦА ПЕРИВЛЕПТОС (СВ. КЛИМЕНТ)

Со доаѓањето на првите македонски просветители Климент и Наум во Македонија, Охрид станал центар и жариште на културата и просветата не само за македонскиот туку и за другите словенски народи. Тука се преведувале црковни книги од грчки на словенски и биле удрени темелите на словенската писменост. Најстарите цркви и манастири во Охрид и неговата околина, всушност биле првите училишта каде што се слушал мајчиниот јазик. Во Охрид, Климент и Наум го одбележале патот по кој оделе нивните ученици во ширењето на писменоста по сите краишта на Македонија, и воделе борба за одржување на својот народен јазик. По бреговите на Охридското Езеро почнале да се подигаат многубројни цркви и манастири; долу, на јужниот брег од езерото, Наум го основал манастирот Св. Архангел, денешен Св. Наум, а горе, на ридот, под Самуиловата тврдина, Климент го подигнал манастирот Св. Пантелејмон, и со сопствена рака си изградил гробница во која подоцна, 916 година, бил погребан. Подоцна, во стариот дел на градот, близу Горна порта, била подигната црквата Св. Богородица Перивлептос, денешен Св. Климент. Спаѓа меѓу најстарите и најубавите цркви во Охрид. Во написот што се наоѓа на западниот влез во нартексот, меѓу другото се вели дека ктитор на црквата бил византискиот војсководител Прогон Згур, зет на византискиот император Андроник

II - Палеолог. Од натписот можеме исто така да констатираме дека црквата била посветена на св. Богородица. Меѓутоа, кога Климентовата црква Св. Пантелејмон (на Имарет) била урната и Турците ја претвориле во џамија, црквата Св. Богородица Перивлептос, охридани почнале да ја викаат Св. Климент затоа што моштите Климентови тогаш биле пренесени во оваа црква, односно најпрвин во малата црквичка наречена Мал Св. Климент, а подоцна во денешната Св. Климент. Потоа, црквата Св. Климент станала соборна на Охридската архиепископија бидејќи и најголемата охридска црква, која всушност била соборна, била претворена во џамија, а тоа е црквата Св. Софија во Охрид. Тогаш многубројни црковни предмети, киг, ракописи, икони и друго биле пренесени во црквата Св. Климент. И така црквата Св. Климент (Св. Богородица Перивлептос) станала ризница на многубројните стари книги, ракописи, плаштеница, како и значајни икони, од кои некои се зачувани до денешни денови. Иако денес не е зачувана, познато е дека во црквата Св. Богородица Перивлептос (Св. Климент) се наоѓала сребрената рака за иконата Исус Христос, подарена од охридскиот архиепископ Димитрие Хоматиан, заедно со иконата. Потоа, плаштеница, подарена од императорот Андроник Палеолог на охридскиот архиепископ - свилениот прекривач од епископот деспот - Теодор Комнен итн. Сето ова било пренесено во црквата Св. Климент. Од своја страна, пак, ктиторот на црквата Св. Богоро-

дица Перивлептос - Прогон Згур и подарил покривка извезена во сребро со претстава на „Распетието Христово“.

Основата на црквата е во форма на впишан крст во правоаголно пространство. Кон западната страна, во исто време кога е градена црквата, подигнат е нартекс со крстосни сводови и слепа купола во централниот дел на сводот. Над централниот дел од црквата - наосот се издига единствената купола што ја има црквата, чиј тамбур се држи на четири четвртести столбови. На источната страна црквата завршува со олтарна апсида која, за разлика од другите нејзини фасади, највеќе е декорирана со помош на тули. Сè до средината на XIV век, кога бил подигнат северниот параклис од деволскиот архиепископ Григорије и јужниот параклис, а најверојатно и отворен трем на сите страни освен источната, фасадите на црквата биле слободни. Местата што не биле покриени со живопис и денес ни сведочат за убавата керамокласична декорација на фасадите. Врз основа на најновите проучувања, црквата имала отворен трем, кој ги штител фреските насликани во средината на XIV век. Кога настанал мрачниот период на турското робство, најверојатно дошло до пропаѓање на отворениот трем, а со тоа и до скоро уништување на живописот од фасадите, особено тој на јужната страна. Некаде кон средината на XIV век, за време на архиепископот Прохор, кога Охридската архиепископија почнала административно и економски да зајакнува, бил обновен живописот

на западната фасада и поставен нов.

Вековните таложења на чад од горењето на свеќи и кандила, како и освежувањата со лак, придонеле фреските во црквата Св. Климент да станат невидливи сè до најново време. Желбата на црковните власти во XIX век фреските да бидат исчистени и освежени, со што би се повратил првобитниот изглед, всушност го забрзале процесот на нивното потемнување. Мајсторите-зографи од XIX век, не познавајќи никакви методи за чистење на фреските, со задоволство ги освежувале фреските со лак. Кога и тие осветлувања не дале крајни резултати, во 1889 година бил повикан зографот Стеван од Лазарополе, кој преку потемнетите стари фрески почнал да слика нови ликови, а на местата каде што се загубиле и последните траги од живописот, зографот Стеван од Лазарополе сликал нови композиции со мрсни бои на бела мрсна подлога, а каде што се насирал стариот живопис - вршел ретуширање со иста техника. Овој зограф одел дури и дотаму што на некои места преку грчкиот текст ги обележувал композициите со словенски натписи и сигнатури. Таква била состојбата на фреските во црквата Св. Климент сè до 1950 односно 1959 година, кога Републичкиот завод за заштита на спомениците на културата ги отпочна систематските конзерваторски интервенции на архитектурата и на живописот од оваа црква. Тогаш, меѓу многубројните композиции беа откриени имињата на авторите-зографи Михајло и Евтихие, кои подоцна ги живописале: црк-

Црква Св. Богородица Перивлептос (Св. Климент) - Охрид

вата Св. Никита 1307 година, во с. Бањани (Скопска Црна Гора), и црквата Св. Ѓорѓи (1317-1318) во Старо Нагоричане, Кумановско.

По извршените конзерваторски работи на живописот во црквата Св. Климент, се доби дефинитивен преглед и претстава дека фреските во црквата, почнувајќи од олтарната апсида до нартексот, и од цоклата па до врвот на куполата, сите сидни површини биле насликани од познатите зографи Михајло и Евтихие.

Живописот во црквата Св. Климент го прави овој споменик да биде вбројуван меѓу најзначајните наши средновековни споменици. Сè до најново време, односно до 1950 година, кога отпочнаа првите чистења на фреските, на јавноста не ѝ беа во целост познати фреските во црквата Св. Климент, ниту пак

имињата на зографите.

Фреските во црквата Св. Климент се поделени во три зони.

Фреските во олтарната апсида се насликани во три зони. Првата зона ја сочинуваат архијереи во цел раст, и тоа: св. Никола, св. Григорије, еден неидентификуван светец, св. Атанасие и св. Кирил. Втората зона во олтарот ја сочинуваат исклучиво фигури насликани до подгради, облечени во бели фелони и омофори. Фреските од оваа зона се многу добро зачувани. Третата зона ја сочинуваат три композиции: „Томино неверство“ на северниот сид, „Причестување на апостолите“ во конхата и „Тајна вечера“ на јужниот сид. Првата од овие композиции е прикажана во две сцени: во првата сцена Христос се наоѓа меѓу апостолите, а во другата сцена Христос е пред

Владички стол

Црква Св. Богородица Перивлептос (Св. Климент) - Охрид

храмот со група апостоли, каде апостол Тома наречен „Неверниот Тома“ покажува со испружена десна рака кон Христос, односно на неговата рана. Композицијата „Причестување на апостолите“ го зафаќа конхалниот простор на третата зона. Композицијата е

поделена во два дела: лево, шест апостоли го примаат лебот од Христа, а десно, исто шест апостоли го примаат виното. Апостолите се предадени во движење. Сите се облечени во хисотни и химостиони, различни по боја. Од едната и од другата страна на цабориумот се

*Црква Св. Богородица Перивлептос (Св. Климент) - Охрид,
композиција Тајна вечера*

наоѓа по еден ангел со рипиди в раце, а облечени во бели стихари и прари. Композицијата „Тајна вечера“, насликана на јужниот ѕид, го зафаќа целиот простор од ѕидот во олтарот. Во оваа композиција карактеристично е да се одбележи дека Јуда е прикажан во моментот кога ја испружил десната рака кон садот за да земе парче леб. Неговиот ореол е насликан сосема просирен, со што зографите сакале да го навестат неговото предавство.

„Богородица Ширшаја“ е насликана во најгорниот дел, над композицијата „Причестување на апостолите“. Богородица стои на пиедал во став на Оранта. Таа е достоинствена како во изразот на лицето така и во стоењето. Архиволтата во олтарната апсида е исполнета со ликови во медалјони, на кои, покрај Христос

Емануил, архангел Михаил и архангел Гаврил, се насликани старозаветни пророци и заветници. На северната и јужната страна од архиволтата се насликани по петнаесет ликови во медалјони во кои фонот наизменично се повторува со жолта и индиско-црвена боја. Композицијата „Вознесение Христово“ го зафаќа централниот свод во олтарниот простор и е поделена на три дела: на северната страна се насликани шестмина апостоли, Богородица и еден архангел; на јужната исто шест апостоли и еден архангел, додека на самиот свод е Христос во мандорна со два ангела. Околу мандорната се распоредени четири ангели кои го држат небесниот свод.

Живописот на факониконот е насликан во три зони: првата ја сочинуваат светци во цел раст, втората е со сцени од циклусот од животот

*Фрагмент од композицијата Христос пред Пилат,
црква Св. Богородица Перивлептос (Св. Климент) - Охрид*

на Јоаким и Ана. Потоа следат композициите „Среќавањето на Марија и Елисавета“, „Трите момчиња во вжарената печка“, а во третата зона се сцени од животот на Јован Крстител.

Фреските во проскомидијата го илустрираат животот на Богородица и се дадени во неколку сцени,

во горните делови се композицијата „Аврамово гостољубие“, како и композицијата „Видението Василиј“.

Голем е бројот на одделни ликови и композиции во наосот на црквата. Во првата зона се светци во цел раст, главно пустинци, додека пак светците св. Димитрие, св.

Ѓорѓи, Теодор Тирон и Стратилат, св. Прокопије и др. се насидани на двата западни столба. Во втората зона е илустриран живописот на Богородица, кој почнува најпрвин со неколку композиции од животот на нејзините родители Јоаким и Ана, и завршуваат со големата композиција „Смртта на Богородица - Успение Богородичино“, насликана на западниот ѕид над влезот со множество фигури на светци, народ и ангели кои ја оплакуваат.

Третата и четвртата зона во наосот се исполнети со композиции од животот на Христос. Големiot циклус со сцени од Христовите маки почнува со композициите: „Миене на нозете“, „Молитва на Маслинова Гора“, „Издајство Јудино“, „Патот на Голгота“, „Оплакување“ и др.

Во овие композиции е потенциран драматизмот кој се негува и понатаму во нашето ѕидно средновековно сликарство.

Во калотата од куполата се наоѓа монументалната допојасна фигура на Христос Пантократор, опколен со ангели облечени во разнобојни драперији. Просторот во тамбурот на куполата го исполнуваат дванаесет пророци во цел раст.

Големите позиции се насликани на арките во наосот: на северната арка „Крштевање Христово“, „Преображение Христово“; на источната арка „Сретение“, „Рождество Христово“; на западната арка „Влегување во Ерусалим“ и „Распятие Христово“, а на јужната арка „Сопнување во пеколот“ и „Воскресение Христово“.

Нартексот од црквата е живописан со повеќе композиции од Стариот

завет, меѓу кои позначајни се: „Сонот на Набуходоносор“, „Христос-Ангел од Големiot совет“ (на сликата во слепена калота) и др. Фреско-сликарството во црквата Св. Климент го претставува раниот и вредниот период од творештвото на зографите Михаило и Евтихие. За разлика од фреските во Св. Никита и Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричане, овде не го среќаваме она што го карактеризира дворското и цариградското сликарство: одмереност на движењата, церемонијалност и типизирање на ликовите. Вештината во композирањето на големите сцени во црквата Св. Климент посебно е уочлива во духовното. Така, на пример, во композицијата „Оплакување на Христа“ искажана е една човечка драма, што може да се види по изразот на лицата. Веќе во црквата Св. Климент, зографите Михаило и Евтихие се покажале како добри мајстори. Цртежите им се сигурни, колоритот усогласен, композициите хармонични, со многу иконографски новини, иако зад себе немаат дела кои би им служеле за непосреден урнек. Главите и рацете на насликаните фигури многу вешто се моделирани, особено кај одделни фигури што стојат. Карактеристични се фигурите на младите светители, полни со сила и енергија, широки лица, со снажни атлетски тела. Дури и старите пустиници и архијереите во олтарниот простор се сликани како робусни луѓе, полни со живот и енергија. На фреските во црквата не е присутна староста. Ако фреско-живописите се дело на млади сликари, а многу е ве-

*Фрагмент од композицијата Издајство Јудино,
црква Св. Богородица Перивлептос - Охрид*

ројатно дека се, тогаш тие својата младост, својот елан и живот ги изразиле и влеале на насликаните фигури во црквата Св. Климент. Ова сликарство со таква машка и херојска сила изразена во лицата на светите војници не можеме да го сретнеме подоцна, во сликарството во Никита и Нагоричане.

Фреските во црквата Св. Климент стојат меѓу две епохи на византиското ѕидно сликарство, она монументално што е исполнето во целиот XIII век и тоа што го опфаќа сликарството во првата половина на XIV век. Поради ерупцијата на наративноста, поради воведувањето на безброј фигури распоредени по ѕидовите на црквите и

по сите композиции, тие отвораат нова епоха која кај нас ќе се заврши во Дечани. Во тоа е и нивното значење.

Во 1365 година, кон северната страна на црквата е подигнат и живописан параклис од страна на деволскиот архиепископ Григорие. Подоцна, фреските кои во прилична мера биле премачкани со малтер, за време на конзерваторските работи на црквата се откриени. Тие лежеле со векови под малтер, непознати за јавноста и за науката. Меѓутоа, позначајните зачувани фигури и композиции се: св. Архангел, Кузман и Дамјан, а на западната страна „Успение Богородичино“, „Влегување во Ерусалим“

фрагментирано зачувана композиција „Вознесение Христово“ и др. Конзерваторските работи на фреските во тремот, изведени во летото во 1960 година, овозможува да се дојде до датирање на живописот, а оние места што беа покриени со наслојки од вар и боја, станаа наполно видливи.

На западната фасада од северниот параклис, по отстранувањето на дрвениот таван на тремот, беа откриени портретите на кралот Урош, на Гргур и Вук Бранковиќ - синови на Бранко Младеновиќ. Над вратата е претставен до градите св. Григорие Богослов, а јужно од влезот е портретот на архиепископот Григорие. До него бил Григорие Деволски, ктитор на параклисот.

Во тие години е подигнат и живописан и јужниот параклис. Фреските во овој параклис се работени од зографи со посебни мајсторски квалитети, за разлика од оние во северниот параклис.

Фреските на северната фасада од црквата го илустрираат Богородичиниот акатист и припаѓаат на времето од 1365 година, кога бил насликан северниот параклис на неговата западна фасада. На истото време му припаѓа и првата наслојка фрески на западната фасада од црквата, како и тие на јужната, каде што била насликана големата композиција „Страшниот суд“.

Во XIV век била изработена дрвената скулптура на Климент, што претставува вистинска реткост во нашата средновековна уметност. Подоцна, во 1540 година, во инкрустација од седеф бил

изработен епископскиот стол на архиепископот Прохор и владичкиот стол на митрополитот Григорие, работен во резба во 1895 год.

На дрвениот иконостас, што постоеше пред конзерваторските работи, се наоѓаа икони на познатиот зограф од XIX век, зограф Дичо, денес поместени во северниот и јужниот параклис.

Внатрешниот амбиент на црквата го надополнуваат мермерниот иконостас (реконструкција на стариот) и многуте икони изложени во тремот на црквата.

Д. Ќ.

СВ. АРХАНГЕЛ МИХАИЛ - С. РАДОЖДА, СТРУШКО

Високо на карпите, над селото Радожда, во природна пештера сместена е црквата посветена на св. Архангел Михаил.

Црквата се состои од два дела, од кои вториот служи како нартекс ориентиран во правец север-југ. Апсидата е поставена на исток, на тој начин што е создадена од камен и тула, а нејзината основа е поставена на дрвени греди. Источниот сид и сводот на нартексот, исто така се изградени од камен. Двата дела на пештерната црква зафаќаат прилично голем простор (10 м x 2 м).

Најголемата височина изнесува 5 м. Во црквата и во двата нејзини дела изведен е живопис, кој е подобро зачуван само во вториот дел, односно во нартексот.

Досегашните датирања, што се базираат на стилската анализа од зачуваните фрески, го поставуваат

живописот на оваа црква кон крајот на XIV и почетокот на XV век.

Меѓутоа, во вториот дел од пештерната црква - сегашниот нартекс, се наоѓа постар слој на живопис, под оној од XIV-XV век. Стилската анализа на постариот живопис покажува дека пештерната црква е изградена многу порано отколку што се претпоставуваше досега. Ликот на новооткриениот Архангел на јужниот сид, го поставува овој живопис во периодот од XIII век. Префинетото моделирање на неговиот лик го вбројува неговиот творец во редот на најдобрите зографи од овој период во Македонија и надвор од неа. Живописот од постариот слој се разликува од оној изведен над него, како по квалитетот на работата така и по вонредниот колорит.

Испитувањата на пештерната црква покажаа дека во просторот на првиот дел од црквата, во наосот, не се наоѓа постар живопис, туку само оној од XIV-XV век. Врз основа на ова, првобитната црква се состои само од еден дел, и тоа овој што денес ја има функцијата на нартекс. На североисточната страна има апсида над која, како што е вообичаено, е насликан дел од композицијата „Вознесение Христово“. Подоцна, веројатно во XIV-XV век, е проширена кон север и искористена, за таа цел, една помала вдлабнатина во карпата. Пештерната црква во с. Радожда претставува една од најстарите пештерни цркви досега откриени на бреговите на Охридското Езеро. Во црквата се наоѓаат царски двери, тешко оштетени. Тие потекнуваат од XVI-XVII век. Иконостасот

со крст и „Чин“ е обновен, како што се вели во натписот, во месец јуни 1840 година, за време на епитропот Ристо Секулов Пеовиќ, а од раката на Јаков Радевиќ, зограф од Лазарополе.

К. Б.

СВ. НИКОЛА БОЛНИЧКИ - ОХРИД

Во непосредна близина на езерото и Долна порта во Охрид, се наоѓа црквата посветена на св. Никола. Името „Болнички“ го добила затоа што се наоѓа во истоименото маало. Градена е од кршен камен, без употреба на тула, и претставува еднокорабна црква со засводен полукружен свод. На западната страна се издига камбанарија, единствена кај нас по својата форма.

За првпат црквата се споменува во еден документ за имотот на црквата Св. Богородица Перивлептос од 1342-45 година. Од натписот откриен на јужниот сид во внатрешноста на црквата, се гледа дека е изградена и живописана во 1313 година, од непознати мајстори. Во последно време, натписот, поточно некои цифри од натписот, се читаат поинаку, што ги дава годините 1336 и 1346, но тоа секако е повеќе од желбата да се адаптира сидањето и живописувањето на црквата кон одредено време отколку она што тоа самите цифри го нудат.

Во годините меѓу 1335-45, на јужниот сид од надворешната страна е изведен живопис, каде се претставени портретите на охридскиот архиепископ Никола,

кралот Душан, неговата сопруга Елена, синот Урош како и св. Сава и Симеон.

Во 1381 година, според новооткриениот натпис, е изведен вториот слој живопис на западниот сид на црквата, од надворешната страна. Кога е изведен првиот, точно не е познато, меѓутоа, постојат индикации кои ни овозможуваат да претпоставиме дека првиот слој живопис потекнува од истиот период како и оној од јужниот сид, од надворешната страна, со портретите. Веројатно во XV век, на јужната страна од црквата е дограден параклис од кој денес е останат само источниот сид со апсидата, а нешто подоцна е изграден и трем од западната страна. Во 1959-60 година преземено е изведување на конзервација на архитектурата и живописот, при што се покажа дека живописот во внатрешноста на црквата е добро зачуван, особено во долните зони. Живописот во оваа црква ги покажува достигнувањата на локалната сликарска школа, во која несомнено зографот на Св. Никола заземал едно од многу значајните места. Неговиот цртеж ненаметливо ги обликува формите, а колоритот обилува со богата гама на тонови и полутонови.

Живописот на јужниот сид, со портретите на кралското семејство, претставува најголемо богатство на оваа црква. Нивниот автор секако припаѓа на групата уметници што по своите квалитети значително отскокнуваат од авторите на живописот со белези на локалната традиција, што ни дава можност да се сомневаме дека се школувал

и формирал на овој терен. Друг е случајот со живописот на западниот сид од 1381 година. Неговиот зограф најдобро покажува во каква фаза е дојдена уметноста во Охрид пред потпаѓањето под турско ропство.

Меѓу позначајните композиции во внатрешноста на црквата да ги споменеме: „Успение Богородичино“, „Преображение Христово“, „Влегување во Ерусалим“, а од фигурите претставени во цел раст св. Климент, св. Никола и св. Пантелејмон на јужниот сид, како и светите војни Теодор Тирон и Стратилат на северниот сид.

Од живописот на јужниот сид, од надворешната страна, особено се истакнува ликот на охридскиот архиепископ Никола.

Во црквата се наоѓаат неколку значајни икони, меѓу кои посебно место зазема литијската икона, посветена на св. Наум. Врз основа на стилската анализа, иконата е настаната во XIV век, секако од раката на непознатиот зограф кој го изведува живописот во црквата Стар Свети Климент во Охрид. На другата страна од иконата, секако во XVII век, е насликана допојасна претстава на архангелот Михаил. Меѓу позначајните дела на иконописците во оваа црква, ќе го споменеме и големиот „Чин“, работен во периодот на XV век. Иконата на св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат, според зачуваниот натпис е работена во 1605 година, а иконата на Исус Христос во периодот на XVI век.

Во темелот на припратата, како и на „Чесната“ трпеза, се наоѓаат фрагменти од стара камена плас-

тика. Околу црквата се наоѓаат стари гробишта кои и денес постојат.

К. Б.

СВ. БОГОРОДИЦА БОЛНИЧКА - ОХРИД

Непосредно од стариот градски сид што од Долна Porta води кон езерото, приближно до брегот, се наоѓа црквата Св. Богородица Болничка, опкружена со стари гробишта. До денес не се откриени пишувања историски податоци за нејзиното подигање и живописување. Меѓутоа, во обемната литература за оваа црква стои дека ѝ припаѓа на градежништвото од XIV век. Во последно време, по извршената конзервација и откривање на постарите слоеви од живописот, се открија нови податоци, кои иако не наполно, сепак прикажуваат извесни моменти од историјата на овој објект. Така, со сигурност може да се тврди дека црквата Св. Богородица отпрвин е изградена како еднокорабна црква, со полукружен свод. Како таква е и живописана. Врз основа на стилот на новиот живопис, може да се каже дека потекнува од крајот на XIV или почетокот на XV век. Какви се причините црквата да биде преправена од еднокорабна со полукружен свод во еднокорабна со трансепт не се познати. Особено јасно се гледа надградбата на источниот сид, каде што фреската од првиот слој е покриена со слој од времето на поправката. За последниот може да се каже дека потекнува од XVI век. По 1834 година, во црквата е

изведен нов живопис на малтер нафрлен врз стариот слој фрески. Во 1959/60, по конзерваторските работи, живописот од XIX век е симнат, и сега еден негов дел се наоѓа експониран во тремот на црквата. Веројатно во XVII век, на јужниот сид од оваа црква изведен е живопис со сцени од „Страшниот суд“.

Живописот на црквата од првиот слој, секако е дело на локален зограф, кој има особен усет за композирање на боите, што не е случај со зографот на живописот од вториот слој. На западната и јужната страна на црквата, во поново време додадени се нартекс и припрата. Последниве не се живописани.

Што се однесува до зографот на живописот од времето на обновувањето на црквата, може да се каже дека тој работи под малку невообичаени услови, што ни покажуваат самите насликани површини. Малтерот е нанесуван со голема брзина, така што немало време да биде добро израмнет, со што е формирана една крајно разбранета површина, врз која зографот со исто така забрзано темпо ги слика светителите во неколкуте композиции што ги илустрираат Светите празници. На јужниот сид насликан е секако и еден од охридските архиепископи, но неговата сигнатура е наполно избришана.

Во црквата се наоѓаат и повеќе икони, работени во времето кога е изработен и резбаниот иконостас, дело на дебарскиот мајстор Никола. На еден медалјон од иконостасот, мајсторот-резбар Никола ги

оставил своето име и годината на изработката на иконостасот - 1833. Денес во оваа црква, во нартексот и припратата, изложени се фрагменти од живописот, работен во XIX век, како и некои икони што не влегуваат во склопот на иконостасот.

Околу црквата се наоѓа висок ограден сид, кој за време на конзерваторските работи е обновен. Значајно е да се одбележи и тоа дека во самата црква се наоѓаат повеќе гробови, секако на монаси или игумени на оваа црква, како и заедничка гробница на мноштво охридски граѓани, чиешто останки се извадени од поединечните гробишта во дворот и пренесени во заедничката гробница, во внатрешноста на црквата.

К. Б.

ЦРКВА СВ. БОГОРОДИЦА ЗАХУМСКА - ЗАУМ

На источниот брег на Охридското Езеро, а во непосредна близина на рибарското село Трпејца, се наоѓа црквата Св. Богородица Захумска, наречена Заум (Заумска).

Според зачуваниот натпис кој се наоѓа над западниот влез од внатрешната страна, црквата е подигната и живописана во 1361 година, како задужбина од кесарот Гргур за време на деволскиот епископ Григорие.

Црквата е градена во форма на впишан крст, со купола што има осмостран тамбур, издигната над централниот дел на истата. Куполата се потпира на четири столбови, кои во горниот дел завршуваат

со различни капители. Засводена е со полукружни сводови, а аглите од западниот дел од црквата се покривени со калоти. Сидана е од камен, бигор и тула. Живописноста на фасадите е постигната со примената на орнаменти во најразлични комбинации (дијагонално поставени шаховски полиња, меандри, крстови и запци) изведени од тули. Тристраната апсида е расчленета со слепи арки. Во почетокот црквата имала припратата, која била засводена со полукружни сводови (бочните страни).

Со извршената реконструкција на оштетените делови, отстранети се досидувањата на куполата и подоцна направениот двоводен покрив, од источната страна (1960 г.). При отстранувањето на досиданите делови во олтарниот простор, часниот престол се покажа во полукружна форма, залепен до апсидата, што претставува интересен и редок пример во нашите средновековни цркви.

Живописот е прилично оштетен, особено тој во сводовите и куполите. Во првата зона зачувани се светци во цел раст - ликови на светите пустиници; св. Климент, св. Наум, Исус Христос (јужен сид), св. Богородица и др. Интересен е ликот на св. Ана Млекопитателница (северен сид), кој мотив го сретнуваме во курбиновската црква Св. Ѓорѓи и во припратата на Пеќската патријаршија. Зографот во Богородица Захумска го предава ликот на св. Ана, како ја дои малата Богородица, нагласувајќи еден реалистичен мотив искажување на мајчинските чувства.

Црква Св. Богородица Захумска, с. Трпеица

Во втората зона се насликани сцени од циклусот на животот на Богородица, кои во иконографска и во ликовна смисла даваат интересни податоци. Инвентивно е предаден ентериерот од сцената Раѓање на Богородица и ликот на младата девојка. Во другите зони предадени се сцени од животот на Христос, искажани на наративен начин. Подобро се зачувани композициите Молитва на Маслиновата Гора (јужен ѕид), Одрекнувањето на Петар и Успението Богородичино

(западен ѕид) и др. Во тамбурот на куполата се прикажани ликови на архангели и серафими.

На источниот ѕид од некогашната припрата, над влезот во наосот прикажана е композицијата Деисиз каде Исус Христос и св. Богородица се облечени во царски облеку. На истиот ѕид се насликани св. Петар и Павле, како и светите војни св. Ѓорѓи и св. Димитрија, облечени во властелински облеку со високи капи и бастуни.

Додека фигурите во првата зона

се предадени во натприродна големина, во другите композиции уметникот се држи до извесни пропорции. Тој покажува смисла за природно искажување, за порафиниран вкус и користи жива и светла колористичка гама - особено со виолетови, портокалести и светло сини тонови. Поради овие негови карактеристики, зографот од Заум се издвојува со своето сликарство од неговите современници - зографи што твореле во Охрид. Не е исклучена можноста, дека овој зограф своите сликарски познавања ги стекнал работејќи во развиениот уметнички центар - Солун (Војислав Ѓуриќ).

А. Н.

СТАР СВЕТИ КЛИМЕНТ - ОХРИД

Во времето кога во Охрид управувал жупанот Андреа Гропа, свештеникот Стефан како своја задужбина ја изградил оваа по своите димензии скромна црква. Од грчкиот натпис, испишан над јужниот влез од внатрешната страна дознаваме и за точната година на градењето - 1378, кога е изведен и живописот.

Преданието кажува дека, кога манастирот Св. Пантелејмон е претворен во џамија, моштите на св. Климент се пренесени во оваа мала црква, а дури подоцна во црквата Св. Богородица Перивлептос (денешен Св. Климент). Меѓутоа, пред крајот на XVII век, веројатно, црквата се наоѓа во урнатини, бидејќи тогаш не се споменува во познатиот список на охридските

цркви, направен во 1694 година, од Козма Китијски.

Црквата е едноставна, мала, еднокорабна градба со тристрана апсида, отпрвин полукружно засводена, а во поново време е покриена со рамен дрвен таван. Првобитната западна врата е засидана поради тоа што нејзината функција е отежната со наносите на земја, кои често го затрупуваат влезот.

Од живописот, зачувани се долните делови на источниот и јужниот сид и апсидата. Авторот е непознат, но судејќи по одделни негови реализации се гледа оти му се сосема добро познати остварувањата на зографите од претходниот период, така што и тој не се одделува од традицијата. Неговото сликарство не носи нешто ново што дотогаш не е познато во живописот на охридските цркви. Меѓу позначајните композиции ќе ги споменеме оние што ги илустрираат големите празници, на западниот и јужниот сид. Веднаш до влезната врата, од јужната страна, насликан е портрет на св. Наум. Овој портрет покажува големи сличности со еден портрет на св. Наум насликан на иконата што се наоѓа во црквата Св. Никола Болнички. Во црквата има повеќе икони од XIX век без поголема уметничка вредност.

К. Б.

ЦРКВАТА МАЛИ СВ. ВРАЧИ

Во непосредна близина на црквата Св. Константин и Елена во Охрид, се наоѓа црквичката Мали Св. Врачи. Таа е еднокорабна градба со фрески од XIV век. Нема податоци

кога била подигната. Нејзиниот полукружен свод го имала првобитно, денес тој не постои, а е покриена со покрив на две води.

Фреските претрпеле големи оштетувања, особено на северниот сид, веројатно кога црквата била откриена. Зачуваните фрески се смета дека се дело на повеќе зографи. По своите уметнички вредности, живописот на црквата се издвојува од другите цркви што се подигнати по црквата Св. Климент (Богородица Перивлептос) во Охрид. Тоа нè уверува дека црквата најверојатно била живописана во првата половина на XIV век.

На јужниот сид во првата зона е насликан св. Климент кој, како заштитник на Охрид, е претставен со моделот на градот кој го држи во раце. На овој сид зачувани се и други стоечки фигури во цел раст. Во олтарната апсида се наоѓа насликан и ликот на охридскиот архиепископ Константин Квасилас. Во оваа мала црквичка зачуван е и оригиналниот дрвен иконостас со тордирани столбови. Тој е најстариот дрвен иконостас од XIV век зачуван до денес. Меѓутоа, крстот со претстава на „Распятие Христово“ над иконостасот, по сè изгледа дека е од XVII век.

Црквата поседува и повеќе значајни икони од различни временски периоди.

Во 1950 година извршена е конзервација на архитектурата, а во 1965 година и конзервација на фреските.

Д. Ќ.

ЦРКВАТА СВ. БОГОРОДИЦА ЧЕЛНИЦА

Југоисточно од црквичката Мали Св. Врачи во Охрид се наоѓа црквата Св. Богородица Челница. Нема стручни податоци кога е подигната. По незначителните остатоци од живописот на јужниот и северниот сид над арката, црквата веројатно била живописана во XIV век.

Поради својот план на двокорабна градба, оваа црква е единствена во Македонија, а реткост воопшто. Северниот кораб е потесен од јужниот, кој се смета за главен кораб, а се одвоени еден од друг со арки поврзани со колона во средината. Првобитниот свод на јужниот кораб не постои, туку е заменет со нов дрвен таван. Црквата од источната страна лежи на градскиот бедем. Подоцна, кон западната страна на црквата дограден е трем со камбанарија.

Кон крајот на XIX век Дичо зограф ја живописувал црквата, а во 1901 година и Коле Момиров работел некои фрески.

Д. Ќ.

ЦРКВАТА СВ. ЈОВАН КАНЕО - ОХРИД

Западно од рибарската населба Канео во Охрид, на височинката што косо се издига над езерото, се наоѓа црквата посветена на св. Јован Богослов. Нејзината положба на ова доминантно место, со широк видик кон југоисточната и северозападната страна од езерото, ни дава вонредно убав изглед.

Црква Св. Јован Канео, Охрид

За историјата на црквата не постојат пишани податоци, современи со нејзиното подигање и живописување. Во натписот зачуван на фреско-малтер од црквата Св. Константин и Елена во Охрид, се споменува една нива под селото Лескоец (недалеку од градот Охрид), како имот на црквата Св. Јован Канео, што се граничи со имотот од црквата Св. Константин и Елена. Со ова, се потврдува постоењето на оваа црква пред 1447 година - датата кога е испишан натписот на црквата Св. Константин и Елена - како и со релативно раната појава на топономастичкиот назив на местото „Канео“, каде што е подигната црквата.

До денеска не е утврдено дали манастирската црква е подигната на постаро култно место.

Иако за црквата не постојат никакви сигурни историски податоци,

нејзиниот живот може да се следи во општите историски рамки на развитокот, почнувајќи од крајот на XIII и самиот почеток на XIV век. Во турскиот период може да се следи активниот живот на црквата Св. Јован Богослов, најверојатно до 1447 година кога се споменува имотот на црквата. Подоцна, манастирскиот живот постепено опаѓа, се напушта и доаѓа до делумно уривање на самата зграда (ниските сводови од сите четири агли). Се претпоставува, според најновите научни истражувања, дека прекилот на манастирскиот живот, во кој доаѓа и до запуштање на самата црква, трае подолго време, низ периодот на XVII, XVIII и XIX век. Тоа се докажува врз основа на годината 1676 што е забележана на најстарата икона во манастирот, и вдлабените записи врз фреските од олтарниот простор, што дати-

Црква Св. Јован Канео, Охрид, детаљ од
Причестување на апостолите

раат од 1786 до 1827 година.

Во поновата историја се констатираат повеќе обнови на црквата. Кон крајот на XIX век се досидуваат четирите странични свода, се подигаат анексите од северната, западната и јужната страна (денес елиминирани); во 1889 година се поставува нов дрвен иконостас и се пресликуваат извесни партии на стариот живопис, додека во почетокот на XX век се сликаат со масни бои неколкуте светители и ликот на Богородица во полукалотата на главната апсида.

Старата црква има правоаголна основа со впишан крст во внатрешниот простор, единствена тространа апсида на источната страна и октогонална купола, што се потпира врз четирите правилни столаци

со помош на пандантифи. Црквата е градена од обичен неделкан камен во долниот, и со наизменични хоризонтални и вертикални делови на делкан бигор и тула, во горниот дел. Се забележува и тенденција за керамопластични украсувања на изгледот на фасадите, поконкретно на апсидата, источната фасада и куполата. Интересен е податокот, што се однесува на архитектурното обликување во горниот дел од куполата, каде се поставени аглести фронтони на сите осум страни. Се прифаќа претпоставката за извесни ерменски влијанија во архитектурното обликување на црквата Св. Јован Канео, која во тој поглед претставува исклучок меѓу другите стари цркви во Македонија.

По долготрајната напуштеност на црквата, како последица е уништувањето на поголем дел од фреско-декорацијата. Најновите истражувачки работи открија нови фрески: странично од иконостасот, проскомидијата и во куполата.

Во калотата од куполата е претставен до половина Исус Христос Седржител (Пантократор), а во самиот тамбур се претставени осум пророци во цел раст, групирани по двајца.

За распоредот на живописот во наосот може да се зборува врз основа на фрагментарно зачуваната декорација, односно врз основа на општото правило што е применувано во ова време во однос на иконографскиот репертоар. Така на пандантифите, сводовите и кружните тимпани биле насликани четирите евангелисти и извесен број композиции од црковните празници. Под нив се живописани сцени од животот и страдањата на Христос, започнувајќи од јужниот сид на олтарот и завршувајќи со истото место од спротивната страна. Во приземната зона се насликани светци во цел раст. Подобро е зачуван ликот на св. Јован Богослов, патронот на црквата, претставен во цел раст, со зачувана сигнатура. Како пандан на фигурата св. Јован Богослов, е предаден ликот на Исус Христос Спасител, исто така во цел раст.

Во олтарната апсида е зачувана декорацијата во релативно добра состојба: „Причестување на апостолите“, во горниот дел, под нив се претставени до половина архијереи во фронтални пози, кои продолжуваат и на северниот сид.

Во долната зона се четирите свети отци во цел раст и други зачувани фрески во олтарниот простор.

Од иконографска гледна точка, живописот во црквата Св. Јован Богослов дава значајни податоци за историјата на средновековното сликарство во Македонија. Според иконографските одлики, живописот се поврзува со традициите од уметноста на Комнените, каков што е и живописот на црквата Св. Никола во с. Манастир од 1271 година и новооткриените остатоци на живопис во делумно разрушената црква Св. Константин од с. Свеќани - Титоввелешко. Во оваа група фрески со слични ликовни концепции, според најновите научни мислења, се вбројува и вториот слој на живописот што се наоѓа во ѓакониконот на црквата Св. Софија во Охрид, и новооткриените фрески во западниот дел на црквата Св. Архангел во с. Варош кај Прилеп. На фреските од наброените цркви, во Канео посебно, се насетува извесна модификација на комненските елементи, што помага за поблиско определување на хронологијата. Во поглед на хронологијата на овој споменик, извесни иконографски подробности и распоредот на композициите, се укажува и на најблиските паралели со живописот од црквата Св. Богородица Перивлептос, подигната 1295 година.

Иконографските подробности што се сретнуваат на некои композиции и одделни ликови го чинат овој живопис мошне специфичен. Така двата ангели, невообичаено за византиската иконографија, се претставени во царска облека во

композицијата „Причестување на апостолите“.

Претставувањето на архитектурен декор во заднината на двете групи апостоли во истата композиција е мошне ретка појава во византиското сликарство од XII и XIII век. Со сликарската активност на Михаил и Евтихие (1295 г.), архитектурниот декор станува редовна појава во оваа композиција на територијата на Македонија, што значи дека и пред оваа дата може да се сретне овој елемент во композициите.

Од фризот на архијереите прикажани до половина, како претстава, карактеристичен за црквите во Македонија настанати во XIII и XIV век, се izdelува ликот на светецот Сигниран со св. Климент, кој се идентификува со личноста на Климент Охридски. Имено, Климент е облечен во фелон, а не во архијерејски орнат, како што редовно се претставува овој словенски епископ на фреските во с. Манастир од 1271 год., Перивлептос во Охрид 1295 г., Старо Нагоричане 1316/18 г., Кралевата црква во Студеница 1314 г., Св. Богородица во Пејската патријаршија и др. Од бројните портрети на словенскиот епископ Климент Охридски, неговиот допојасен лик во Канео се вбројува меѓу најстарите и преку него се има претстава за неговото прикажување во текот на XIII век.

Десно од св. Климент, до половина е претставен св. Еразмо. Постои мислење дека не е случајно да бидат едно до друго ставени овие два лика. Активноста на св. Еразмо се поврзува со покрстувањето, а Климент Охридски се јавува во улога на прв словенски учител и

просветител на христијанското население.

Посебно внимание привлекува личноста на Константин Кавасилас, претставен во цел раст во апсидата. Константин Кавасилас е позната личност во историјата на охридската архиепископија. Тој е поставен на престолот на оваа архиепископија од околу 1250 до шеесеттите години на XIII век, односно блиску по 1263 година, кога се споменува во натписот од охридската икона „Христос Седржител“. Ликот на Константин прецизно е датиран со фреските во црквата Св. Богородица Перивлептос во Охрид (1295). Портретот на Константин е претставуван и во други цркви од XIV век (Мали Св. Врачи во Охрид и Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричане), заради заслугите што ги има во охридската архиепископија. На фреските во Св. Богородица Перивлептос, Константин Кавасилас е прикажан до ликот на св. Климент (северниот сид од наосот), со што им е дадена голема почест како најзаслужни во закрепнувањето на автокефалната охридска црква.

Со стилската анализа, направена со најновите истражувања од страна на др. Петар Миљковиќ - Пепек во 1964 година, живописот се сместува во хронолошките граници на седумдесеттите или осумдесеттите години од XIII век. Во византиското сликарство во XIII век се забележуваат повеќе ликовни струења, од кои конзервативното ликовно сфаќање се задржало со голема виталност, особено на територијата на Македонија. Сликарите од Канео, кои

работеле во втората половина на XIII век, му припаѓаат на ова сфаќање, чија развојна линија може да се поврзе со традицијата која своите корени ги носи од XII век. Денес се смета дека со откривањето на новите споменици и продлабочените проучувања во овој домен, оваа група сликари коишто работеле во Канео имаат раширена творечка активност и надвор од Охрид. Активноста на мајсторите од Канео, во споредба со истата на другите современи мајстори во Македонија, може да се објаснува во светлината на една истакната уметничка личност по име Јован, како и на една друга истакната црковна личност - Ѓаконот и референдар Јован. Во натписот од струшката икона св. Ѓорѓи се споменува дека таа е изработена од зографот Јован (1266), по порачка на Ѓаконот и референдар Јован. Референдарот Јован се споменува во натписот врз фреските од црквата Св. Никола во с. Манастир (1271), како личност што ќе се грижи околу живописувањето на црквата. Се работи за иста личност. Според стилските и морфолошките анализи за тесните ликовни корелати на струшката икона и Манастир (во централниот кораб) не е спорно дали зографот Јован учествувал во живописувањето на фреските.

Новооткриените фрески во западниот дел на црквата Св. Архангел од с. Варош, Прилепско, се поврзуваат за ктиторот на црквата (обновуваач на старата црква), кој е портретиран врз фреските со моделот на црквата и кој го носи името на референдарот Јован. Не

е невозможно да се работи за иста личност која го познава зографот Јован, судејќи по натписот на иконата и оној во Манастир.

Уметничката активност во втората половина на XIII век може да се следи во лицето на референдарот и Ѓаконот Јован, како духовен водител на ликовниот живот и зографот Јован, како истакната творечка личност од 1266 до околу 90-тите години на XIII век. Овој примат во уметноста во Македонија ќе го задржат овие две личности сè до појавата на зографите Михаил Астрапа и Евтихие, мајсторите на фреските од Св. Богородица Перивлептос во Охрид.

A. H.

ЦРКВАТА СВ. ДИМИТРИЕ

На излезот од дворот на Св. Климент (Богородица Перивлептос) кон Горна порта, од левата страна се наоѓа малото црквиче посветено на св. Димитрие.

Историски податоци за постанокот на црквичето не се зачувани. Таа е мала, еднокорабна градба со пространа олтарна апсида на источната страна. Градена е од обичен камен со всидани фрагменти од мермерни остички колони. Првобитно црквата имала два влеза, еден од јужната и еден од западната страна, од кои последниот е засидан. Врз основа на остатоците, јасно е видно дека црквата имала полукружен свод, кој денеска не постои. Од местото каде што почнувало засводувањето, извршено е надсидување и поставена е нова покривна конструкција на две води.

Црква Св. Димитрие - Охрид

Црквата Св. Димитрие се вбројува во редот на малите црквици во Охрид какви што се Мали Св. Врачи, Мал Св. Климент и други подигнати во XIV век.

Врз основа на зачуваниот живопис, со сигурност може да се тврди дека црквата е градена и живописана во XIV век.

Фреските во црквата се поделени во три зони. Првата зона ја претставуваат светци во цел раст, меѓутоа, поголем дел од нив се уништени, веројатно кога бил срушен сводот на црквата и била изложена на невреме, а со тоа на уништување на фреските. На јужниот сид од првата зона, добро зачувана е фигурата и ликот на св. Димитрие. Во цртежот и начинот на сликањето се чувствува дека мајсторот-зограф бил со високи

сликарски квалитети. Преку изразеното прикажување на св. Димитрие се изразува и се потенцира темпераментот на зографот.

Втората зона е исполнета со фрески од живописот на Христос. Меѓу зачуваните композиции од циклусот на Христосовиот живот се: „Влегувањето во Ерусалим“, „Распятие“ и „Воскресение Христово“. Мошне интересна е композицијата „Влегување во Ерусалим“, каде се прикажани мали деца, со што е дадена една живост и разиграност. Над втората зона на фризот, во медалјони се прикажани повеќе светци.

Покрај овие фрески, во црквата е карактеристична и композицијата „Дејси“ - Христос, Богородица и Јован Крстител се насликани на северниот сид во првата зона.

Авторот на фреската св. Димитрие останува до денес непознат. Во црквата се наоѓа крст работен во резба, со претстава „Распятие Христово“, како и неколку икони - дела на зографи од XIX век.

Д. К.

БОГОРОДИЦА КАМЕНСКО - ОХРИД

Црквата Св. Богородица - наречена Каменско е подигната во стариот дел на градот, негде во XVII век. До нејзино проширување дошло во 1832 година, а преправана е во поново време. На источната надворешна страна, односно на јужната страна од олтарната апсида, на еден блок-камен, означена е годината 1832. Според натписот над јужната врата, од внатрешната страна, црквата била зографисана во 1863 година од зографот Дичо од село Тресонче, а во 1924 година обновена сликаријата.

На царските двери од иконостасот, во долниот дел, се насликани четири фигури со ликовите на св. Кирил и Методи, св. Климент и св. Атанасие. Кај ликот на св. Климент, во долниот лев агол, испишана е годината 1867. Секако, оваа година не би можела да се однесува за годината на изработувањето на иконостасот. Изработката на иконостасот не можела да биде толку доцна по изградбата на црквата. Затоа, годината најверојатно се однесува на времето кога е позлатен (премачкан) иконостасот. Во тоа време исто така биле насликани и споменатите четири фигури на царските двери.

На една од престолните икони - „Успение на Богородица“, во левиот долен агол, постои текст кој зборува дека ја сликал Мануил Георгиу, зограф, во 1845 година. Над оваа икона, во средината меѓу царските двери и вратата од проскомидијата се наоѓа натпис: „Ови два чемера и два дирека плати Христо Цветко исалтос за спомен“.

Во лунетата над царските двери стои зачуван натпис: „На 1867 година овеја свето место за злато плати Стефан Тримче Рекали“.

Од овој натпис најдобро може да се види дека 1867 година се однесува на времето кога иконостасот бил позлатуван, а неговата изработка е наскоро по подигањето на црквата во 1832 година.

Трет натпис се наоѓа и во лунетата над иконата св. Јован Крстител, кој по својата содржина се однесува на Христо Цветко.

Кој мајстор го работел иконостасот во оваа црква, засега не е познато. Би можело да се претпостави дека е дело на мијачки мајстор.

Според својата конструкција, иконостасот е поделен на пет хоризонтални полиња. Во долниот дел има 12 столпчиња, по шест лево и десно од царските двери, а меѓу нив се китабињата насликани со еднообразни цвеќиња поставени во вазни.

Вториот појас го сочинуваат 12 столпчиња кои ги одвојуваат престолените икони една од друга. Овие столпчиња се различно резбарски обработени.

Третиот појас од иконостасот го сочинуваат лунети разделени една од друга со птици - орли.

Четвртиот појас е фриз, орнаментиран со винова лоза и грозје и 12 мали медалјони со по едно ангелче отстрана.

Над овој фриз се празничните икони или икони на пророците, одделени со мали тенки колонки. Најгорниот дел од иконостасот е акротеријата со два змеја-дракона, големиот крст со претстава на „Распјатието“, лево Богородица а десно св. Јован.

На иконостасот нема застапено човечки фигури ниту пак претстави со некои композиции, каков што е случајот со црквата Св. Спас во Скопје и манастирот Јован Бигорски. И во изработката на растителната орнаментика, мајсторот на овој иконостас е далеку од своите квалитети. Тоа значи дека е дело на послаб копаничар. Но сепак иконостасот има свои уметнички квалитети.

Д. К.

ЦРКВАТА СВ. ПЕТАР, НА ОСТРОВОТ ГОЛЕМ ГРАД

На островот на Преспанското Езеро - Голем Град, се наоѓаат остатоци на темели од повеќе градби. Од нив денес е зачувана само црквата посветена на св. Петар. Според мислењето на некои научни работници, црквата е подигната околу 1360 г., односно за време на владеењето на кралот Волкашин. Врз основа на фреските кои го прикажуваат животот на Богородица и Богородичиниот Акатис (јужна фасада), искажано е мислење дека првобитно црквата била посветена на св. Богородица.

Црквата Св. Петар претставува еднокорабна градба. Во периодот меѓу двете војни, на црквата се изведени поголеми интервенции, така што не можат да се наведат податоци за вистинскиот изглед на архитектурата.

Во внатрешноста на црквата зачувани се фрески со претставата на „Богородица Ширшаја небеса“, „Поклонувањето на Агнецот“ (апсида); фриз на медалјони со допојасни ликови карактеристичен за фреско-декорацијата на црквите од XIV век, под кои се насликани ликовите на светите монаси и пустиножители. Во наосот од композициите се зачувани сцени од животот на Богородица, а на јужната фасада илустриран е Богородичиниот акатис. На една голема сцена од акатисот е прикажана опсадата на Цариград од Персијанците и Аварите, во 626 година. Оваа сцена за првпат е прикажана во оваа црква, и истовремено е претходница на сите други фрески со ваква тематика. Подоцна оваа сцена ќе биде доста често прикажувана во фреско-живописот на црквите во Молдавија. Затоа оваа композиција има посебно, како иконографско така и тематско значење.

Интересно е да се одбележи дека овде ја среќаваме и композицијата „Бегство во Египет“, која многу ретко е сликана во нашите средновековни цркви.

Стилски овие фрески се блиски на сликарството од манастирот Св. Богородица Захумска во Заум (Војислав Ѓуриќ).

А. Н.

ЦРКВАТА СВ. ИЛИЈА - С. ГРНЧАРИ

Црквата Св. Илија се наоѓа на три километри југоисточно од селото Грнчари, близу Преспанското Езеро.

Оваа црква, до 1966 година не беше позната во научната литература. Првите научни резултати ги соопшти Петар Миљковиќ - Пепек. Црквата Св. Илија претставува еднокорабна градба, со скромни димензии, со полукружен свод. На источната страна завршува со тро-страна апсида, однадвор. Сидана е во комбинација на делкан камен и тула, со што се постигнува сми-рена керамопластична декорација. Во црквата е зачуван живопис кој потекнува од две фази. На поста-рата фаза ѝ припаѓа фрагментот од композицијата „Успение Бо-городичино“, кој е современ со подигањето на црквата. На истото време ѝ припаѓа и композицијата „Преображението Христово“, што се наоѓа над композицијата „Успе-ние Богородичино“ - западен сид. Двете сцени се од циклусот на Големите празници. Анонимниот сликар се инспирира од постари-те примери што се одликуваат со една строга уметничка експресија и монументален распоред на фи-гурите. Во композицијата „Успение Богородичино“ недостигаат сите секундарни детали што се поја-вуваат на фреските почнувајќи од XII век. Врз основа на стилската и иконографска анализа на фрес-ките во Грнчари од оваа фаза, со најголема веројатност се утврдува

дека тие датираат од првата поло-вина на XIII век.

На втората фаза ѝ припаѓаат фреските од горниот слој, тогаш кога црквата е обновена. Врз композицијата на Деисизот што ја сочинуваат Христос, Богородица и св. Никола, се наоѓа словенски натпис, во кој се поменува попот Димитар со својот син Рајко, кои ја обновуваат црквата посветена на св. Никола. Судејќи по овој натпис и ликот на св. Никола во цел раст, насликан на јужниот сид на иконостасот, може да се заклучи дека првобитната црква била посветена на св. Никола, а не на св. Илија, како што денес се споменува од месното население на селото Грнчари.

На јужниот сид, зад иконостасот, е насликан св. Ахил, чиј култ е многу тесно поврзан со околината на Преспа, почнувајќи од времето на Самуил, кога неговите мошти, при заземањето на Лариса (985 или 986), се пренесени во базиликата Св. Ахил во Преспа. Базиликата ја подигнал Самуил и ја посветил на овој светител, така што на овој на-чин св. Ахил доби посебен локален култ во преспанскиот крај.

A. H.

ЦРКВАТА СВ. ПЕТКА - С. БРАЈЧИНО

За црквата Св. Петка не се зачува-ни сигурни податоци од кои може да се види кога била подигната. На западниот влез од наосот, од вна-трешната страна, се наоѓа натпис кој е современ со подигањето и живописувањето на црквата. Меѓу-

тоа, делот од текстот, во кој најверојатно се споменува годината во која е изградена или живописана црквата, е уништен.

Денешната состојба на архитектурата и живописот од црквата Св. Петка нè упатува на податокот дека црквата, во извесен, за нас непознат период на време, била запустена, а монашкиот живот замрзнат. Во прилог на тоа ни говорат повеќе елементи. На северниот ѕид се гледаат остатоци од мали фрагменти кои му припаѓале на првобитниот живопис, како и фрагменти налепени на камењата од постарите урнати ѕидови на црквата (јужна страна). Мајсторите ѕидари при обновувањето на црквата ги користеле истите и ги вградувале во нив. Освен тоа, при обновувањето црквата била проширена кон југ, за околу 35-45 см. Тогаш се вршени и делумни интервенции на источната страна (калканот).

Црквата Св. Петка, која можеби била манастирска црква, претставува мала по димензии градба, со полукружна апсида однадвор. Апсидата однатре има неправилно издолжен, елипсовиден облик и таа е асиметрично поставена. Протезисот и факониконот, соодветно на големината на архитектурата, имале форма на ниши. Судејќи по решенијата на калканите, односно фреско-декорацијата, не била засводена. Таа однадвор е едноставно решена. На јужниот ѕид има мала ниша над прозорецот. При конзерваторските работи изведени во 1974 година е откриен дел од јужната фасада на старата црква, на која се зачувани фрагменти од

фреско-декорацијата. Црквата е градена од кршен камен и кал. Однадвор е малтерисана и варосана. Кон црквата, од западната страна, е изграден нартекс, во времето на обновата на црквата. Тој е со отворена покривна конструкција. Внатрешноста на црквата како и нејзината западна фасада се украсени со фрески. Во нишата, од западниот влез на припратата, се наоѓа ликот на св. Петка.

Живописот во наосот потекнува од два периода. На постариот, првобитниот живопис, му припаѓаат фреските: Богородица со Христос, св. Јован Златоуст, Мелисмос, св. Василие (во апсидалната конха); св. Стефан (протезис), св. Симеон и св. Данил Столпници, св. Роман (факоникон) и Благовештение (на источната страна).

На западната страна, во првиот појас е архангел Михаил (јужно) и св. Константин и Елена (северно од влезот). Во вториот појас е композицијата „Успение Богородичино“, ликовите св. Дамаскин и св. Катерина (јужно) и св. Евтимие, и непознат светител (северно). На калканот е композицијата „Преображение Христово“.

На западната фасада, во првиот појас се сцени од страшниот суд (Праведни Аврам - рајот и сцени од пеколот, јужно). Во вториот појас се ликовите на св. Ѓорѓи (северно) и св. Мина (јужно), додека во нишата над влезот е св. Параскева (Петка), патронот на црквата. Над нив е „Деисизната композиција“ - Богородица, Исус Христос Пантократор и Јован Крстител.

Овој постар живопис веројатно потекнува од XVI век. Анализирајќи

ја работата на зографот на овој живопис, распоредот на сцените, користењето на орнаментиката, имаме впечаток дека тој се угледал на примерите остварени во класичниот период. Тој се инспирира врз традицијата на минатото, и имал можност да ги види остварувањата на неговите претходници, кои работеле во Преспа.

Вториот живопис е неспоредливо со послаби ликовни квалитети. Тој потекнува од XVIII век.

Првобитната црква имала свој иконостас, меѓутоа, денес не располагаме со податоци за неговиот изглед ниту пак од тоа време се зачувани икони од иконостасот. При обновувањето на црквата (XVIII век) е направен нов иконостас, најверојатно со скроман изглед, судејќи по зачуваната греда, лежиштето на иконостасот. Нему му припаѓаат иконите Исус Христос, св. Параскева, половината од чинот и царските двери. Иконата Исус Христос стилски е блиска со помладиот живопис од наосот и фреската св. Параскева, од лунетата над влезот од нартексот. Иконата св. Параскева потекнува од 1857 година (г.д.: 1857 април 17), и е работена од зографот Георгие. На „Чинот“ се забележуваат ликовите на шест апостоли од јужната страна, Деисизот со Јован Крстител и ап. Петар, од северната страна. Другиот дел од „Чинот“ со ликовите на другите пет апостоли, не е најден.

Од југозападната страна на црквата Св. Петка биле подигнати конаци. Во 1903 година тие биле уништени во пожар. По иницијативата и помошта на месното на-

селение, конаците се обновени во 1911 година. Денес тие повторно се наоѓаат во урнатини.

А. Н.

ПЕШТЕРНА ЦРКВА Св. ЕРАЗМО - ОХРИД

Која од бројните пештери расфрлени по бреговите на Охридското Езеро е прва адаптирана во монашка ќелија или црква, тешко е да се утврди со поголема сигурност. Меѓутоа, со помошта на хронологијата, добиена како резултат на стилската анализа, во прв ред, анализа на фреско-живописот, доаѓаме до заклучокот дека тоа, секако, е пештерната црква посветена на антиохискиот епископ Еразмо, што се наоѓа околу два километри од Охрид, во карпите, десно од патот што води од Охрид кон Струга. Оваа пештерна црква, со својата долга историја е повеќепати преправана, но фреско-живописот што е изведен врз природната карпа на пештерата е задржан и до денес. Меѓу ликовите што се спротивставиле на забот на времето, наидуваме и на еден портрет, за кој се смета дека му припаѓа на Солунскиот „цар“ Теодор. Врз основа на овој портрет, живописот датира од првата половина на XIII век. Од овој ран период, од првите децении на XIII век, досега не ни е познато ниту едно име на зограф.

Осаменоста на оваа пештерна црква на овој дел од брегот на Охридското Езеро, стеснетоста на користениот простор и некои други елементи укажуваат дека се рабо-

ти за поединечни испосници, или сосема мало калуѓерско братство што живеело во малите конаци покрај пештерната црква.

К. Б.

ПЕШТЕРНА ЦРКВА - СВ. СТЕФАН

Лево од патот што води од Охрид кон Св. Наум, над синдикалното одморалиште „Орце Николов“, се наоѓа мала пештерна црква, посветена на св. Стефан. За црквата е искористена една природна пештера, која од јужната страна е преградена со сид од кршен камен. Кога е изградена оваа пештерна црква, не е познато. Се претпоставува дека потекнува од времето на засилениот анахоретски живот на бреговите на Охридското Езеро, односно од средината на XIV век. Зачуваните фрагменти од стариот живопис укажуваат на истото време.

Покрај црквата, во подоцнежен период изградени се и конаци.

К. Б.

СВ. АТАНАСИЕ - С. МОДРИШТЕ

Манастирската црква Св. Атанасие се наоѓа на десниот брег на реката Треска, во непосредна близина на село Модриште.

Црквата за првпат се споменува во 1316 година, кога игуменот на оваа црква присуствува на изборот на архиепископот Никодим. Од првобитната црква денес се зачувани само незнатни делови

од западната, северната и поголем дел од источната страна. Црквата има форма на стеснет впишан крст. Пространата олтарна апсида е сидана од бигор и тула, поставени во хоризонтална линија. Секој камен блок е разделен со една или две вертикално поставени тули.

На сидовите се зачувани фрагменти од стариот живопис, посебно добро се зачувани фреските во олтарната апсида.

Зографот на овој живопис е непознат. Стилската анализа покажува дека живописот е изработен во првите децении на XIV век, од зограф на кого му се познати достигнувањата во сликарството од неговото време. Споредувајќи го живописот од оваа црква со тој насликан приближно во истото време во црквата Св. Никола Шивевски, на реката Треска, доаѓаме до констатација дека постои голема сличност. Тоа нè наведува на помисла дека се работи, ако не за еден исти зограф, тогаш за едно исто ателје.

Цртежот е прецизен и вешто ги обликува формите. Колоритот е богат. Преовладуваат зелените тонови.

Околу црквата се наоѓаат стари гробови.

К. Б.

ЦРКВАТА СВ. СПАС - С. ЛЕСКОЕЦ

Североисточно од Охрид, во селото Лескоец е подигната мала по димензии црква, посветена на св. Спас.

По натписот над западниот влез однадвор, кој е од времето на обновувањето на црквата (1898 година), се споменува и годината 1426, како датум кога црквата била изградена и живописана.

Црквата во основа е решена во форма на еднокорабна градба, со полукружен свод и тристрана апсида, од источната страна. При обновувањето е досидан тремот од западната и јужната страна. Градена е од кршен камен.

Живописот во црквата Св. Спас е во прилична мера зачуван. Поради извесни детали што ги сретнуваме во композициите (наративно раскажување), извесни иконографски моменти, мотиви од секојдневието и инвентивното предавање на профаните ликови, овој живопис претставува интересна ликовна целина. Меѓу композициите се истакнуваат: „Тајната вечера“ (на јужниот сид), „Миѐње на нозете“, „Причестување на апостолите“, композиција која за првпат се јавува на јужниот сид, и сцени од „Маките на Христос“ (северен сид). Од фигурите во цел раст значаен е ликот на св. Климент, претставен со моделот на градот Охрид (јужен сид), мотив со локален карактер, којшто порано го сретнуваме во црквата Мали Св. Врачи. Посебен впечаток оставаат портретите на профаните ликови Тоде и Булка, предадени без секаква идеализација. Постои мислење дека тие се месни луѓе и не е исклучено дека тие се ктитори на црквата (средина на јужниот сид).

СИ СВЕТИ - С. ЛЕШАНИ, ОХРИДСКО

Во близината на селото Лешани - Охридско, во 1452 година подигната е малата еднокорабна црква, посветена на Си Свети. Сидана е од кршен камен и бигор. На јужната страна се наоѓа мала врата, која при врвот се завршува конусесто, сега затворена и до половината од надворешната страна затрупана со нанос од земја, како последица од времето на градењето на новата црква, што се наоѓа само неколку метри од неа.

Внатрешноста на црквата е живописана. Авторот е непознат, но тој секако спаѓа кон групата на талантираните зографи што во овој период сè уште работат во Охрид и неговата околина. Цртежот е смело изведен, а колоритот се одликува со една посебност што ретко се сретнува. Во него преовладува белата боја.

Зачуваните фрагменти на западната фасада покажуваат дека црквата е живописана и од надворешната страна.

На неколку метри од црквата, кон запад, се наоѓа еден, со камени плочи изграден - голем гроб.

К. Б.

ЦРКВАТА СВ. ЦАР КОНСТАНТИН И ЦАРИЦА ЕЛЕНА - ОХРИД

Подигната е на доминантно место во стариот дел на градот Охрид, во непосредна близина на црквата

А. Н.

Црква Св. Цар Константин и Елена - Охрид

Св. Богородица Перивлепτος - денешен Св. Климент.

Според проучувањата извршени во поново време, црквата датира од XV век, т.е. подигната е и живописана во 1477 година. За ова ни сведочат новооткриениот датум и податоците содржани во грчкиот натпис што се наоѓа на јужниот влез во наосот на црквата. Во тој натпис, меѓу другото, се споменува и ктиторот Партение јеромонах, кој ја подигнал од основа црквата и во исто време ја живописал. Во прилог на ова сведочи композицијата на јужниот сид, каде е насликан ликот на Партение, кој во десната рака го држи моделот на црквата што во потполност одговара на денешниот изглед. Насликани се исто така и ликовите на неговата мајка Марија и синот Михајло. Во горниот дел од композицијата се споменува веќе умрениот Јован, татко на Партение. Оваа компози-

ција се поврзува и со композицијата што се наоѓа на надворешниот дел од јужниот дел на црквата, каде што се насликани неколку портрети, меѓу кои се споменува Никандар, јеромонахот и архимандрит, внукот на Партение-Големиот, духовник од Охрид. Оваа композиција е насликана нешто подоцна, аналогно на постанокот на црквата.

По својот архитектурен тип црквата Св. Константин и Елена претставува градба на еднокорабна црква со попречен, полукружен свод (трансепт) чие теме заменува купола и се извишува над темето од долгиот свод. Правоаголната основа е засводена со полукружен свод и завршува на исток со тространа олтарна апсида, однадвор. Подоцна, од јужната страна е доидан мал параклис и е додаден трем, од јужната и западната страна на црквата. Конструкцијата на црквата

Црква Св. Константин и Елена, Охрид, ктиторски портрет, детаљ

е скоро слична со онаа во црквата Св. Горѓи во село Годивје, Охридско, подигната во турскиот период, а од ваков тип е и црквата Св. Богородица Болничка во Охрид, подигната во XIV век.

Сите внатрешни сидни површини на црквата и параклисот се покриени со фрески. Фрагментарно е зачуван живопис на надворешните сидови на црквата и параклисот, т.е. во тремот.

Внатрешните сидни површини на црквата Св. Константин и Елена се исполнети со голем број композиции. Во олтарниот простор, во првата зона, се насликани четири архијереи и два ангела. На северната страна се насликани св. Григорије и уште еден неидентификуван архијереј. На јужната страна од олтарната апсида се наоѓаат св. Јован и св. Танасие Александриски.

Над архијереите е Богородица Ширшаја. Втората зона ја исполнува единствената композиција „Благовештение“ - поделена на два дела. Лево од апсидата е Архангел Гаврил, а десно Богородица. Композицијата „Вознесение Христово“ е скоро најдобро зачувана, а лицата што учествуваат во дејствието, за разлика од другите композиции, сликани се со топли тонови. Оваа композиција зафаќа простор и на сводот, каде што е насликан Христос со два ангела.

Фреските во првата зона во наосот се фигури што стојат насекаде зачувани, освен на северниот сид. На јужниот сид значајни се ликовите на цар Константин и царица Елена, портретот на Партение, насликан со моделот на црквата, неговиот син со мајка му и натписот на јужниот сид.

Фреските во втората зона ги исполнуваат следните композиции: на западниот сид „Слегување на св. Дух“ и „Успение Богородичино“. Поради поголемиот простор за сликање, на јужниот сид ги имаме композициите од исток кон запад: „Тајна вечера“, „Миене нозе на апостолите“, „Молитва во Маслиновата Гора“, „Издајството Јудино“, „Одрекувањето Петрово“ и „Христос пред Пилат“. На северниот сид се наоѓаат композициите: „Раѓање Христово“, „Патот на Голгота“, „Качување на крстот“, „Оплакување и погребение Христово“.

Меѓу позначајните композиции во третата зона спаѓаат: „Вознесение Христово“ на источниот сид, „Воскресение Христово“ на северниот сид, „Сретење“ на јужниот сид, „Преображение Христово“ на западниот сид.

Во тремот на црквата посебно внимание заслужува фрагментарно зачуваната композиција „Заминувањето на светите воинственици во борбата за победа на христијанството“. Оваа композиција насликана е во втората зона над влезот во црквата.

На иконостасот на црквата, иако е од поново време, се наоѓаат повеќе значајни икони од XIV, XVII и XVIII век, како и царски двери со композицијата „Благовештение“, за кои се смета дека се од времето кога е подигната и самата црква. Кон јужната страна на црквата Св. Константин и царица Елена подолна е подигнат параклис, посветен на св. Спиридон. Макар што е мал по димензии, тој според зачуваните траги има и иконостас, а сите внатрешни сидни површини се

исполнети со фрески од времето на подигнувањето на параклисот. Меѓу позначајните фрески во параклисот се ликовите во првата зона, и тие на св. Анастасија и св. Созана, св. Варвара и св. Марија. Во втората зона на иконостасот се наоѓаат неколку композиции: „Успение Богородичино“, „Преображение“, „Крштење Христово“ и „Воскресение Лазарово“.

Во третата зона на јужниот сид се наоѓаат композициите: „Рождество Христово“ и „Сретење“, а на северниот сид „Воскресение Христово“. Живописот во овој параклис, по своите квалитети е послаб од тој во црквата Св. Константин и Елена, но сепак ни дава јасна слика за подоцнежното сликарство во Охрид.

Д. Ќ.

ЦРКВАТА СВ. БОГОРОДИЦА ПЕШТАНСКА

На околу 16 километри од Охрид, во близина на рибарското село Пештани, десно од патот што води за манастирот Св. Наум, се наоѓа пештерната црква посветена на св. Богородица. Црквата е сместена во карпите, на источниот брег на Охридското Езеро.

За пештерната црква Св. Богородица не постојат историски извори. Од фрагментарно зачуваниот натпис, кој најверојатно е современ со времето на изградувањето и живописувањето на црквата, не може да се утврди нејзиното датирање. Меѓутоа, не е неприфатлива претпоставката дека пештерните црквички се многу рано користени

за потребите на клерот. Тие ги одбележуваат пунктовите на анахоретскиот живот.

Отворот од карпата кон северната страна е затворен со сид.

Внатрешноста на црквата е целосно насликана со фреско-декорација. Како и во другите пештерни цркви, и овде композициите се сликани во помали димензии. Со оглед на обемот на пространството, тие се прилагодени кон површините на самите карпи. Тоа е еден од подобрите живописи што е зачуван во пештерните цркви од овој крај. Покрај сцените на Големите празници, од кои се истакнуваат „Влегувањето во Ерусалим“, „Вознесението Христово“ и „Успението Богородичино“, тука се наоѓаат, покрај другите светци, и ликовите на св. Климент и св. Наум.

Фреско-декорацијата на пештерната црквичка Св. Богородица се врзува, пред сè, со сликарството на горниот кат под внатрешната припратата на Св. Софија во Охрид и тоа оној дел каде што се наоѓаат „Деисизната композиција“ и портретите на ктиторите. Во прилог на датирањето на овој живопис се зема податокот за заедничкиот култ кон Климент и Наум, кои во сликарството се прикажуваат еден до друг во Охрид, дури од средината на XIV век.

А. Н.

ЦРКВА СВ. БОГОРОДИЦА - МОНАСТИР КАЛИШТЕ

Во составот на манастирскиот комплекс што настанал во поново време, во непосредна близина на

селото Калиште, се наоѓа манастирот Калиште со манастирската црква посветена на св. Богородица, манастирски конаци од постар и понов датум и други помошни згради, како и црква од најново време.

Манастирската црква Св. Богородица е мала пештерна црква, високо поместена во карпите на западниот брег од Охридското Езеро. Се претпоставува дека пештерната црква е подигната во XV век и служела како испосничка капела. Црквичето е прилагодено според пригодниот простор на пештерата, со тоа што пештерата, од источната страна е затворена со сид од кршен камен, во кој дел е изведена олтарната апсида и влезот во црквичето.

Иако мала по димензии, во црквичето се насликани повеќе композиции и ликови на светци. Во олтарната апсида е насликана Богородица со Христос, а лево и десно од нив се наоѓаат по еден ангел. Ангелите се облечени во живописна облека: едниот е во бел омофор, а другиот во црвен, додека Богородица и Христос во црвеникави наметки. На арката од олтарната ниша се насликани два ѓкона, од кои едниот е фрагментарно зачуван.

Во олтарниот простор се наоѓаат три слоја живопис, односно фреско-малтер. Најгорниот слој му припаѓа на XVIII век, и нема ништо заедничко со останатиот живопис во црквата. Вториот слој, средниот фреско-малтер е многу оштетен и тешко може да се оцени на кое време му припаѓа, зашто е видлив на сосема мал дел. Најдолниот

фреско-живопис, кој е првобитен, е од времето кога е подигната и црквичката, од XV век. Од овој период е зачувана композицијата „Вознесение Христово“, на источниот сид, како и фреските во останатиот дел на црквата.

Дел од живописот е оштетен на јужниот сид, при проширувањето на влезот. На северната страна од влезот е поставен во цел раст Архангел Михаил, со меч во десната рака и облечен во црвена наметка. Живописот на јужниот сид, во првата зона, го гледаме во единствената композиција „Тајна вечера“, која во долниот дел е уништена. На истиот сид, во третата зона, се предадени композициите: „Рождество Христово“, „Крштење Христово на реката Јордан“, „Сретење“ и „Воскресение Христово“.

Третата зона ја исполнуваат шест пророци насликани на фриз кои во раце држат отворени свитоци. На северниот сид во нишата значајно место заземаат портретите на македонско-словенските просветители Кирил и Методиј, што е реткост во овој период да бидат претставени во нашите средновековни цркви и манастири. Кирил е претставен со кафеава брада и капа на главата. Тие на себе носат фелони, орнаментирани со црни и црвени крстови. На источната страна од арката на нишата е насликан св. Сава, кој со двете раце држи отворен свиток.

Фреските во втората зона ги сочинуваат неколку композиции, и тоа од запад, кон исток: „Влегувањето во Ерусалим“, која е многу оштетена, „Распјатие Христово“, „Воскресение Христово“ и „Слегу-

вање во пеколот“. Тоа се фрески од Христовиот живот.

Третата зона на северниот сид, како и на јужниот, е фриз со ликови на шест пророци.

Композицијата „Гостољубието Аврамово“ се наоѓа на западниот сид. Во средината е претставен Христос - персонифициран во ангел, а лево и десно од него, по еден ангел. Зад трpezата предадени се Аврам и Сара, како служат. Во најгорниот дел од западниот сид е илустрирана композицијата „Преображение Христово“.

На сводот од црквата кон западната страна е насликан Христос Пантократор, со четирите симболи на евангелистите.

Конзерваторско-реставраторските работи на архитектурата и живописот извршени во 1964 година, придонесоа да се спречи понатамошното уништување на фреските од прокиснување, а конзервираниите и исчистени фрески денес им се презентираат на посетителите.

Д. Ќ.

ЦРКВАТА УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧИНО ВО СЕЛО ВЕЛЕСТОВО

На падините на планината Галичица, Охридско, изградена е по димензии мала црква, посветена на Успение Богородичино.

Единствените податоци за оваа црква се неколкуте зачувани натписи, испишани на старословенски јазик. Во првиот натпис, датиран од 1444 година, што се наоѓа на северниот сид, се споменуваат

имињата на ктиторите: попот Ѓеорѓија и Станца, братот на Станца, Михо како и Рајко Добрилов, и имињата на Дабац и Петко. Вториот натпис од 1451 година испишан е над западниот влез во црквата, од внатрешната страна, што ги споменува ктиторот Влкотa и веројатно неговата жена Славка, ќерката Рувана и синовите Михо, Јаков, Никола...

Во натписот од 1451 година се споменува охридскиот архиепископ Никола, во чие време е изведен еден дел од живописот во црквата. Архиепископот Никола не се споменува во други извори, ниту во литературата.

Со откривањето на натписите во оваа црква (1966 година), се докажува дека во 1451 година, на архиепископскиот престол се наоѓа архиепископот Никола. Меѓутоа, натписот во црквата Си Свети во село Лешани, Охридско, наведува на заклучок дека кон крајот на 1451 година или почетокот на 1452 година архиепископот Никола веројатно умрел, или го отстапува архиепископскиот престол на архиепископот Никодим. Кога стапил архиепископот Никола на архиепископскиот престол, тешко е да се утврди. Може да се претпостави дека по последниот познат епископ Матеј, кој се споменува во натписот на црквата Св. Илија во село Елшани, Охридско, од 1408 година, дошол на охридскиот архиепископски престол архиепископот Никола. Со оглед на тоа, периодот на неговото архиепископување изнесува 43 години (1408 до 1451 год.). Тоа нè упатува на претпоставката дека на охридскиот

архиепископски престол можат да бидат една или повеќе личности. Црквата е еднокорабна градба со полукружен свод и тространа апсида еднадвор. Градена е од кршен и делкан камен, употребен за аглите и влезовите.

Живописот во црквата, според натписите, изведен е во две етапи. Првата, од 1444 година, го зафаќа просторот „од преграду до третију греду“ (од иконостасот до третата греда). Втората етапа, од 1451 година, се простира од третата греда кон западната страна. Двете етапи се и графички одвоени со повлечена лента, во широчина од околу 5 см.

Зографот на живописот од 1444 година ни се прикажува како значително посолиден, би се рекло поталентиран зограф. Неговата линија осцилира во однос на дебелината и прецизноста, но сепак неговите фигури се сосема солидно опфатени и изведени, при што недостатоците на цртежот се надоместени со поживиот и посмелиот колорит. Тој на некои места, како кај фигурата на св. Меркурие, ги покажува настојувањата за доближување кон живописот од претходната епоха, односно од периодот на XIV век.

Зографот на живописот од 1451 година, со дебелината и груба црна линија на цртежот, со бројните анатомски неточности и колоритот од потемни бои, јасно го покажува влијанието во сликарството од овој период, што станува општа карактеристика за поголем број зографи во периодот на ропството под османлиите.

К. Б. и А. Н.

ЦРКВАТА Св. АТАНАСИЕ

На стотина метри јужно од манастирот Калиште, се наоѓа пештерната црква Св. Атанасие. Приодот кон црквата е овозможен преку камени скали, направени во најново време. Приодниот пештерен отвор е искористен за наосот на црквата, додека од источната страна за апсидниот простор е подигнат сид. Во црквата постои постар живопис, кој во XIX век во поголем дел бил ретуширан. Судејќи по зачуваните фрагменти и по конзерваторските работи од 1964 година, може да се верува дека истиот настанал во втората половина од XIV или по првата половина на XV век. Живописот од првата зона го сочинуваат фрески во цел раст: св. Атанасие, св. Кузман и Дамјан, на западниот сид. Над влезот се: св. Петка, св. Варвара, св. Богородица и св. Недела. Композицијата „Деисиз“ е исто така насликана во првата зона на северниот сид. Во олтарниот простор, како што е вообичаено, се светите архијереи. Покрај фреските од првата зона во цел раст во црквата се насликани и неколку композиции: „Успение Богородичино“ и „Распјатие Христово“ и се прикажани на западниот сид во втората зона. Во третата зона на истиот сид е композицијата „Крштење Христово на реката Јордан“ и „Благовештение“, на источниот сид.

За време на конзерваторските работи во 1964 год. конзервирани се првобитните фрески, отстранет е ретушот од XIX век, а зачуван е жи-

вописот од XIX век, на оние места каде што е уништен првобитниот.
Д. Ќ.

Св. ЃОРЃИ - С. ГОДИВЈЕ, ОХРИДСКО

Меѓу црквите подигнати во турскиот период, спаѓа и црквата посветена на св. Ѓорѓи во село Годивје, Охридско. Точниот датум на зидањето и живописувањето не е познат, но врз основа на стилската анализа на живописот може да се заклучи дека е настаната во втората половина на XV век.

Архитектурната форма на црквата покажува големи сличности со црквата Св. Константин и Елена во Охрид. Таа е еднокорабна црква со трансепт. Градена е од делкан и кршен камен со малтер.

За разлика од некои зографи, кои работат во XV век, зографот на живописот на ова црква се одликува со значително помали уметнички можности. Фигурите во неговите композиции, кои се наоѓаат во втор или трет план, имаат глави со изразита изокефалија. Но и покрај тоа, овој живопис е интересен, како по својот цртеж така и по колоритот.

Кон старата црква во подоцнежниот период додаден е и трем.

К. Б.

СЛИВНИЧКИ МАНАСТИР - С. СЛИВНИЦА

На околу три километри источно од с. Сливница, во близината на Курбиновскиот манастир Св. Ѓорѓи,

се наоѓа Сливничкиот манастир со црква посветена на св. Богородица.

Според зачуваниот натпис, што е испишан над западниот влез една-тре, црквата е изградена и живописана во 1607 година, за време на игуменот јеромонах Никанур. Како дарители-ктитори се споменуваат повеќе лица од различни места на Македонија. Посебно место на оваа листа на дарители му припаѓа на граѓанинот Михајло Петков од Битола. Во олтарното пространство, на северната страна, насликан е портретот на Купен, синот на Михајло и Стојна од Битола (кои повторно се споменуваат за ктитори). Тој, според натписот, умрел во 1599 година. Купен е насликан во световна, свечена облека.

Црквата во основата има форма на впишан крст во правоаголно пространство од стеснет тип. Таа е засводена со полукружен свод. Меѓу пиластрите на северниот и јужниот сид се формираат лакови (травеи). На источната страна се наоѓа полукружна апсида, која однадвор е петострана.

Во 1612 година е досидан нартексот на западната страна, засводен со полукружен свод. Истата година тој е и живописан, како и неговата западна страна однадвор. Во 1645 година повторно е живописан дел од уништениот живопис (од 1612) со претстава на „Деисизната композиција“ и два светители кои се наоѓаат јужно од западниот влез.

Значајно е да се одбележи дека живописот, иако настанал во релативно кус временски период (1607-1612 г.) и макар што во поши-

рока смисла овие два живописа се работени во сроден дух, нивните автори се одликуваат со свои индивидуални особености.

Врз композицијата „Богородица со Христос“, која се наоѓа во нишата над западната врата однадвор, зачувана е сигнатура на зографот Никола. Најверојатно, овој зограф ја има живописано западната фасада, и се смета за еден од подобрите зографи кои учествуваат во живописувањето на црквата.

Живописот во целина не нè уверува во креативните можности на авторите. Покрај некои интересни иконографски детали и композиции, тие се угледуваат на искуствата од постарите периоди.

Ликовите на св. Димитрие и на другите свети војни, кои се наоѓаат на северниот сид од наосот, се сликани во благородничка облека, слична на облеката на св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат, св. Димитрие и др. во манастирот Трескавец (XV век).

Во црквата, од времето на нејзиното создавање и живописување, е зачуван иконостасот со престојните икони, царските двери, деисизната плоча и големиот крст. Во XIX век наполно е обновен нартексот во вид на затворена неугледна припрата. На северната страна се додадени една помошна просторија и дрвена камбанарија. Денес манастирските конаци се во урнатини.

A. H.

ОХРИД И НЕГОВАТА ГРАДСКА АРХИТЕКТУРА

Охрид се споменува уште во III век пред нашата ера (293 год.), па затоа спаѓа во редот на најстарите наши градови. Тогаш бил познат под името Лихнидос. Овој град бил главен град на провинцијата Нов Епир, кога во овие краеве владееле Римјаните (168 год. пред нашата ера). Преку градот Лихнидос поминувал прочуениот пат Виа Егнација, кој го спојувал Драч со Солун, а оттаму продолжувал за Константинопол.

Кон крајот на III век од нашата ера, Охрид станува епископско средиште.

Во втората половина на IX век во Охрид живеат и творат најистакнатите ученици на словенските апостоли Кирил и Методиј - Климент и Наум.

На 14 јуни 976 година, се создава нова држава на чело со цар Самуил, на овој ден се прогласил за цар. Најпрвин престолнината му била на островот Ахил на Преспанското Езеро, а подоцна во Охрид. За време на цар Самуил, охридската црква била подигната на степен - патријаршија со триесет епископи. По смртта на цар Самуил (6 октомври 1014 год.), односно по битката со Византија на Беласица во истата година, македонското царство доживува тешки денови. На пат за Драч, византискиот император Василие II Македонец, кога поминал низ Охрид ја разрушил Самуиловата тврдина и ги запалил царските

дворци. Несомнено, сега Византија владеела со Охрид повеќе од половина век, сè додека Охрид не паднал во рацете на српскиот феудален владетел цар Душан, кога во 1334 година го освојува за првпат. Подоцна со Охрид управувал и кралот Волкашин, а по неговата смрт во Охрид бил жупанот Андреја Гропа и неговиот зет Остоја Рајаковиќ.

Во почетокот на XV век (1408 год.) па сè до 1912 година, Охрид потпаѓа под власта на Турците, и полни пет векови бил во состав на турската империја. Иако дотогаш имало подигнато многубројни цркви и манастири во градот и околината, иако многу од нив биле разрушени, а некои претворани во џамии, творештвото на нашите зографи и иконописци не престанало и за време на Турците.

Стариот дел на градот со зачуваните стари куќи, градени во стилот на старата градска архитектура, е распростран помеѓу Самуиловата тврдина, Горна порта, Долна порта и езерскиот брег. Куќите се амфитеатрално расположени, со поглед кон езерската шир. Во средниот век овој дел на градот бил опкружен со висок сид, а со два единствени влеза - Горна и Долна порта. До денешни дни Горната порта сè уште е добро зачувана, со тешка дрвена двокрилна врата, обложена со железни плочки кои се оковани со јаки железни шајки од ковано железо.

Куќите во стариот дел на градот се подигнати во првата половина на XIX век. Тие се градени во приземјето со необработен камен, а во горниот дел со малтер од кал по-

мешан со плева, со хоризонтални „либажни“ слоеви од дрвени греди. Катовите на овие куќи се градени од дрво, бондрук-конструкција со многубројни прозорци на главната фасада, широки тремови и чардаци. Куќите во повеќе случаи се градени на два ката, а има и на три, па и повеќе. Скоро сите одаи на катовите имаат камини чии оџаци се изградени однадвор, почнувајќи од катот.

Главните фасади со многубројните прозорци се свртени кон езерото, од каде секоја има прекрасна глетка кон езерото.

Улиците на стариот град Охрид се тесни, стрмни и со стара калдрма. Кога стариот дел на градот ќе се посматра од езерото, во него доминираат не само старите цркви со своите кубинџа, туку највеќе неговата стара градска архитектура, со белите фасади, зеленилото, воздухот и сонцето.

Куќите во стариот дел на градот Охрид се дело на наши мајстори-сидари. Старата градска архитектура на Охрид е резултат на човековата потреба во тоа време. Таа одговара потполно како на економските и материјалните така и на естетските потреби на овдешните граѓани, а посебно таа одговара на поднебјето и околината. Затоа, може слободно да се рече дека оваа архитектура во вистинската смисла на зборот е функционална. Кон сè ова може да се додаде и разноликоста, односно неповторувањето во распоредот на внатрешните простории, а исто така и украсувањето на фасадите. Овие градби особено се истакнуваат и во својот конструктивен поглед.

Заради благата клима и поради полесно снабдување со конструктивни материјали, сите се изградени по „бондручен систем“, т.е. скелетот им е од дрво, освен визбите, кои се градени од камен. Фасадите на куќите во горните делови се во повеќето случаи бело варосани, со што уште повеќе доаѓа до израз убавината на куќите со дрвените рамки на прозорците и вратите. Убавината на охридските куќи не е само во смелата конструкција и фасадите, туку и во деталите: убавите решетки, венците, стреите изведени во дрво, распоредот на прозорците и конзолите кои имаат посебна конструктивна и естетска намена.

Денес сите куќи во стариот дел на градот Охрид, кои се интересни и значајни поради својата архитектура, се ставени под заштита на законот и подлежат на режим пропишан со законот. На многу куќи во градот е извршена реставрација, а има случаи каде што е извршена и целосна реконструкција.

Д. Ќ.

ДЕБАР

Градот се наоѓа во југоисточниот дел на Дебарско Поле, во близина на устието на реката Радика во Црн Дрим, и е расположен на падините на планината Крчин. Тој е крстопат на неколку важни комуникации: Дебар-Гостивар-Тетово-Скопје, Дебар-Струга-Охрид и Дебар-Пишкорепа-Љума во Албанија.

Првпат се споменува под името Деборус во Птоломејевата карта

(средина на II век). Во повелбата на Василие II во XI век се споменува како место кое припаѓа на епархијата на битолскиот владика. Во почетокот на XII век (1107 година) Дебар добива свој епископ. Како градска населба го споменува и Акрополит (византиски пратеник) во 1257 година. Во 1283 година градот потпаѓа под власта на српскиот крал Милутин кој Дебарската епархија која дотогаш била на подрачјето на Охридската патријаршија ја приклучил кон Пеќската.

Во 1449 година Дебар потпаѓа под турска власт. Патописецот Феликс Петанчиќ во 1502 година го споменува Дибри како мошне населен град. Во XVII век Хаџи Калфа го споменува под име Дебра и Дибри, кој е од Цариград оддалечен седумнаесет дена и се наоѓа помеѓу Охрид, Кичево и Тетово.

За XIX век имаме поконкретни податоци за градот. Во почетокот на минатиот век, во 1807 година, Пуквиљ бил известен дека градот бил поделен на Горни Дебар (200 куќи) и Долни Дебар (700 куќи). Во средината на XIX век, Ами Буе смета дека градот има 4.200 жители, 64 дуќани, џамија и карван-сарај. Во исто време, д-р Милеј смета дека има 540 куќи и 4.200 жители, од кои повеќето се муслимани кои се занимавале со преработка на кожи, биле сарачи, бојации, бозации и др.

Кон крајот на XIX век (1889 година), Гопчевиќ запишал дека градот има 12.000 жители, од кои помалиот број се муслимани, и дека градот нема знаменитости. В. К'нчов (1900 година), во своите статистички податоци за градовите

во Македонија, забележал дека Дебар има 15.500 жители. За македонското население подвлеколоти биле познати како зографи, сидари и резбари.

Најголем број жители, околу 18.000, Дебар забележал во 1912 година. По Балканската војна бројот на жителите постојано опаѓал, така во 1946 година се движи околу 4.000. Градот Дебар израснал како градски центар со доаѓањето на Турците, кога станал важен крстопат за проширената територија на турското царство, кое се протегало до Јонско и Јадранско Море. Преку Дебар поминувале кирации од Албанија, кои своите стоки ги продавале во внатрешноста на Балканскиот Полуостров. Тоа придонело градот да се развие во занаетчиски центар, центар за размена на стоки, за престој на кирации и трговци. Се изградиле анови, и се формирала чаршијата со голем број дуќани и занаетчиски работилници. Градот добил обележје на типично турско-источнички град, со криви и тесни улици и корсокаци, додека чаршијата го зазела средишното место од градот, и во неа бил насочен целиот стопански и јавен живот. Се изградиле, а и денес се зачувани извесен број куќи, вредни по својата архитектура, внатрешниот распоред на просториите во кои се вградени долапи, миндерлаци, оџаци, аманџици, резбани тавани и врати, профилисани дрвени опшивки на фасадата, чардаците и одаите.

Според испитувањето на д-р Ј. Трифуноски, првобитниот и најверојатно средновековен дел

на Дебар послужил како јадро за развитокот на маалото Варош, кое го зазема североисточниот дел на градот на падината на Крчин. Ова маало било секогаш населено со православни словенски родови. Со доаѓањето на Турците, јужно од маалото Варош, на порамно земјиште се формира Хункар маало. Маалото го добива своето име по Хункар џамија која е изградена во 1454 година (5 години по доаѓањето на Турците). Во ова маало порано постоеле два амама.

Со нови доселувања, во градот се формираат и следните маала: Вакуф маало, Бајрам-бег маало, Тикварце, Долна маала и Ковач маало.

Помеѓу Долна маала и маалата Хункар и Бајрам-бег се формира чаршијата.

Д. К.

ЦРКВА СВ. ВАРВАРА - СЕЛО РАЈЧИЦА, ДЕБАРСКО

Во Горната маала во село Рајчица, оддалечена околу два километри од Дебар, се наоѓа црквата посветена на св. Варвара. Врз основа на зачуваните натписи, црквата

е подигната во 1597 година. Како ктитори на црквата, во зачуваните натписи, се споменуваат Овчина и Влкове. Натписите се наоѓаат во нишата, над протезисот и на просторот помеѓу нишата на протезисот и апсидата. Во апсидата се наоѓа и еден интересен запис од 1722 година, во кој се соопштува дека во таа година се скарале дебарските спахии и биле затворени и осудени во Солун. Овој запис го врежал во малтерот попот Стефан од Света Гора.

Црквата е еднокорабна, со полу-кружен свод и тространа апсида однадвор. Таа е мала по димензии и со неугледна надворешност. Градена е од кршен и делкан камен кој е употребен само при формирањето на вратата и прозорците.

Од некогашниот живопис се зачувани остатоци на источниот ѕид, меѓу кои подобро ликовите на св. Стефан, „Омелисмос“, светители од „Великиот вход“, св. Роман, „Благовештението“, Богородица Ширшаја небеса и фрагмент од композицијата „Вознесение Христово“. Живописот е работен секако од локални мајстори со послаби уметнички можности.

К. Б. и А. Н.

РЕГИСТАР ПО ОБЈЕКТИ

А

Аквадукт	Скопје
Алти Ајак турбе	Скопје
Андреа св. манастир	Матка, Скопско
Ајдар-кади џамија	Битола
Архангел Михаил св. црква	Варош, Прилепско
Архангел Михаил и Гаврил св. црква	Кучевиште, Скопско
Архангел св. црква	Сушица, Скопско
Архангел св. црква	Штип
Архангел Михаил - ман. Лесново	Лесново, Штипско
Архангел св. црква	Радожда, Охридско
Архангел Михаил	Берово
Архангел	Клиново, Кавадаречко
Атанасие св. црква	Шишево, Скопско
Атанасие св. црква	Лешок, Тетовско
Атанасие св. црква манастир Журче	Журче, Битолско
Атанасие св. црква	Варош, Прилепско
Атанасие св. црква	Калиште, Охридско
Атанасие св. црква	Модриште, Охридско
Атанасие св. црква	Галиште, Кавадаречко
Атанасие св. црква	Галичани

Б

Безистен	Скопје
Безистен	Битола
Безистен	Штип
Благовештение св. црква	Прилеп
Битола	
Богородица св. црква ман. Матка	Матка, Скопско
Богородица св. црква	Сушица, Скопско
Богородица св. црква	Кучевиште, Скопско
Богородица св. црква	Дреново, Кавадаречко
Богородица св. црква	Лешок, Тетовско
Богородица св. црква	Битола
Богородица Пречиста св. црква	Варош, Прилепско
Богородица св. црква	Ново Село, Штипско
Богородица Елеуса св. црква	Велјуса, Струмичко
Богородица св. црква ман. Матејче	Матејче, Кумановско
Богородица св. црква ман. Калиште	Калиште, Струшко
Богородица Пештанска св. црква	Пештани, Охридско
Богородица Болничка св. црква	Охрид
Богородица Захумска св. црква	Трпеица, Охридско
Богородица Челница св. црква	Охрид

Богородица Перивлептос св. црква
Богородица Каменско

Охрид
Охрид

В

Варош
Варвара
Воведение Богородичино св. црква
Врачи Мали св. црква

Прилепско
Рајчица, Дебарско
Орах, Кумановско
Охрид

Г

Гази Баба

Скопје

Д

Даут-пашин амам
Демир Капија арх. лок.
Дебар
Дебој
Дојран
Димитрие св. црква Марков ман.
Димитрие св. црква
Димитрие св. црква
Димитрие св. црква
Димитрие св. црква
Димитрие св. црква
Димитрие св. црква

Скопје
Демир Капија

Битола

Сушица, Скопско
Т. Велес
Битола
Градешница, Битолско
Жван, Битолско
Варош, Прилепско
Охрид

Е

Емин-бегова кула
Еразмо св. црква

Кратово
Подмоље, Охридско

З

Зандан кула

Битола

Ѓ

Ѓорѓи св. црква
Ѓорѓи Победоносец св. црква
Ѓорѓи св. црква
Св. Богородица
Ѓорѓи св. црква Полошки ман.
Ѓорѓи св. црква
Ѓорѓи св. црква
Ѓорѓи св. црква
Ѓорѓи св. црква

Старо Нагоричане, Кумановско
Младо Нагоричане, Кумановско
Горни Козјак, Штипско
Злетово, Штипско
Полошко, Кавадаречко
Бањани, Скопско
Годивје, Охридско
Коњух, Кумановско
Курбиново, Ресенско

И

Илија св. црква
Илија св. црква
Исак џамија
Исар
Исхак-бегова (Шарена) џамија

Бањани, Скопско
Грнчари
Битола
Штип
Скопје

Ј

Јахја-пашина Џамија
Јени амам
Јени џамија
Јоаким Осоговски (Сарандопор)
Јован Бигорски св. манастир
Јован Претеча св. манастир Слепче
Јован Крстител св.
Јован Богослов св. - Канео

Скопје
Битола
Битола
Крива Паланка
Ростуша, Дебарско
Слепче, Битолско
Ново Село, Штипско
Охрид

К

Кавадарци
Климент Стар св. црква
Конаци и чифлик на Хавзи-паша
Константин и Елена
Константин и Елена
Кратово
Кули и мостови
Куршумли-ан

Охрид
Бардовци, Скопско
Охрид
Свеќани

Кратово
Скопје

Л

Леонтие св. црква
Лихнид

Водоча, Струмичко
Охрид

М

Маркова кула
Маркова кула
Маркова црква св. пештерна
Маркови кули
Мустафа-паша џамија
Мост на реката Вардар
Мостови

Валандово
Кавадарци
Бабуна, Т. Велешко
Варош, Прилепско
Скопје
Скопје
Кратово

Н

Наум св. манастир
Неготино
Никита св. црква манастир
Никола св. црква Шишевски

Љубаниште, Охридско
Бањани, Скопско
Шишево, Скопско

Никола св. црква
Никола св. црква Моклишки ман.
Никола св. црква
Никола св. црква Слепченски ман.
Никола Топлички ман.
Никола св. црква ман.
Никола св. црква
Никола св. црква
Никола св. црква
Никола Болнички св. црква

О

Охридска крепост

П

Пантелејмон св. манастир
Пантелејмон св. црква
Пантелејмон св. црква
Петка св. црква
ско
Петар св. црква
Петка св.
Прилеп

Р

Ротонда црква

С

Саат кула
Саат кула
Си свети св. црква
Симиќева кула
Скопје
Скопска чаршија
Супи
Слимнички манастир
Софија св. црква
Спас св. црква
Спас ман. Зрзе
Спас св. црква
Спас св. црква
Спас св. црква
Спас св. црква
Стефан св. црква /ман. Конче/
Стефан св. црква

Љуботен, Скопско
Ваташа, Кавадаречко
Т. Велес
Слепче, Битолско
Жван, Битолско
Манастир, Мариовско
Варош, Прилепско
Крупиште, Штипско
Трново, Кр. Паланечко
Псача, Кривопаланечко
Охрид

Охрид

Горно Нерези, Скопско
Охрид
Титов Велес
Младо Нагоричане, Куманов-

Варош
Брајчино, Преспанско

Коњух, Кумановско

Скопје
Неготино
Лешани, Охридско
Кратово

Скопје
Скопје
Слимница, Преспанско
Охрид
Скопје
Зрзе, Прилепско
Штип
Лескоец, Охридско
Праведник
Конче, Радовишко
Охрид

Стоби	Градско
Струмин гроб	Баница, Струмичко
Струмичко кале	Струмица
Средновековна кула	Манастирец, Кавадарско
Сули-ан	Скопје
Султан Мурат II /Хјункар џамија/	Скопје
Стубера	Чепигово, Прилепско
Скопско кале	Скопје

Т

Тетово	
Теке Серсем Али Баба	Тетово
Т. Велес	
Требениште	Требениште, Охридско

У

Успение Богородичино св. црква Пирог	Злетово, Штипско
Успение Богородичино ман. Трескавец	Прилепско
Успение Богородичино св. црква	Дивле, Скопско
Успение Богородичино св. црква	Велестово, Охридско

Ф

Феудална кула	Скопје
---------------	--------

Х

Хаџи Костова кула	Кратово
Хераклеја	Битола
Хуса Медин-пашина џамија	Штип
Хусеин Шах-пашина џамија	Сарај, Скопско

Ц

Цар Константин и царица Елена	Охрид
-------------------------------	-------

Ч

Чифте амам	Скопје
------------	--------

Ш

Шарена џамија	Тетово
Штип	

РЕГИСТАР ПО МЕСТА

Б

Бабуна Т. Велешко
Баница, Струмичко
Бањани, Скопско

Бардовци, Скопско
ша
Битола

Маркова пештера, црква
Струмин гроб
Никита св. црква ман.
Илија св. црква
Ѓорѓи св. црква
Конаци и чифлик на Хавзи-па-

Ајдар-кади џамија
Безистен
Градот
Богородица св. црква
Дебој
Димитрие св. црква
Зандан кула
Исак џамија
Јени џамија
Јени амам
Хераклеја

В

Валандово
Варош, Прилепско

ман.

Маркова кула
Маркови кули
Архангел Михаил св. црква

Ваташа, Кавадарско
Велјуса, Струмичко
ман.
Велестово, Охридско
црква
Водоча, Струмичко

Атанасие св. црква
Богородица Пречиста
Димитрие св. црква
Никола св. црква
Петар св. црква
Населбата
Никола св. црква ман.
Богородица Елеуса св. црква

Успение Богородичино св.

Леонтие св. црква ман.

Г

Галиште, Кавадарско
Галичани, Кавадарско
Годивје, Охридско
Горни Козјак, Штипско

Атанасие св. црква
Атанасие св. црква
Ѓорѓи св. црква
Ѓорѓи св. црква

Горно Нерези, Скопско
Градешница, Битолско
Градско, Кавадарско
Грнчари

Д

Дебар
Демир, Капија
Дивле, Скопско
црква
Дојран
Дреново, Кавадаречко

Ж

Жван, Битолско

Журче, Битолско

З

Злетово, Штипско

црква Пирог
Зрзе, Прилепско

К

Кавадарци

Калиште, Охридско

Клиново, Кавадарско
Конче, Радовишко
Коњух, Кумановско

Кратово

Крива Паланка
пор)
Кучевиште, Скопско
црква

Курбиново, Ресенско
Крупиште, Штипско

Пантелејмон св. црква ман.
Димитрие св. црква
Стоби
Илија св. ман.

Градот
Демир Капија
Успение Богородичино св.

Дојран
Богородица св. црква

Димитрие св. црква
Никола Топлички ман.
Атанасие св. црква

Ѓорѓи св. црква
Успение Богородичино св.

Спас св. црква ман.

Градот
Маркова кула
Атанасие св. црква
Богородица св. црква ман.
Архангел св. црква
Стефан св. црква ман.
Ротонда - црква
Ѓорѓи св. црква
Емин бегова кула
Градот
Кула и мостови
Симикева кула
Хаџи Костова кула
Јоаким Осоговски (Сарандо-

Архангел Михаил и Гаврил св.

Богородица св. црква
Ѓорѓи св. црква
Никола св. црква

Л

Лескоец, Охридско
Спас св. црква
Лесново, Штипско
Арх. Михаил - ман. Лесново
Лешани, Охридско
Си свети св. црква
Лешок, Тетовско
Атанасие св. црква

Богородица св. црква

Љ

Љубаниште, Охридско
Наум св. манастир
Љуботен, Скопско
Никола св. црква

М

Манастирец, Кавадарско
Средновековна кула
Манастир, Мариовско
Никола св. црква
Матечје, Кумановско
Богородица св. црква ман.
Матка, Скопско
Богородица св. црква ман.

Андреа св. манастир
Младо Нагоричане, Кумановско
Ѓорѓи Победоносец св. црква

Петка св. црква
Модриште, Охридско
Атанасие св. црква

Н

Неготино
Градот

Саат кула
Ново Село, Штипско
Богородица св. црква

Јован Крстител св. црква

О

Орах, Кумановско
Воведение Богородичино св.
црква
Охрид
Богородица Болничка св. црква

Богородица Челница св. црква

Богородица Перивлептос св.
црква

Врачи Мали св. црква

Димитрие св. црква

Јован Богослов - Канео св. црква

Климент Стар св. црква

Лихнид

Никола Болнички св. црква

Охридска крепост

Пантелејмон св. црква

Стефан св. црква

Софија св. црква

Константин и Елена св. црква

П

Пештани, Охридско
Богородица Пештанска св. црква
Подмоље, Охридско
Еразмо св. црква
Полошко, Кавадаречко
Ѓорѓи св. црква
Прилеп
Градот

Благовештение св. црква

Псача, Кривопаланечко
Никола св. црква
Праведник
Спас св. црква

Р

Радожда, Охридско
Архангел св. црква
Рајчица, Дебарско
Варвара св. црква
Ростуша, Дебарско
Јован Бигорски манастир

С

Сарај, Скопско
Хусеин Шах-пашина џамија
Скопје
Градот

Аквадукт

Алти Ајак турбе

Безистен

Гази Баба турбе

Даут-пашин амам

Иса-бегова џамија

Исак-Бегова џамија (Шарена)

Јахја-пашина џамија

Куршумли-ан

Мустафа-пашина џамија

Мост на р. Вардар

Саат кула

Скопска чаршија

Скопско кале

Скупи

Спас св. црква

Сули-ан

Султан Мурат II џамија

Феудална кула

Чифте амам

Свеќани

Константин и Елена св. црква

Слимница, Преспанско

Слимнички манастир

Слепче, Битолско

Јован Претеча св. црква ман.

Никола св. црква

Струмица

Струмичко кале

Старо Нагоричане, Кумановско

Ѓорѓи св. црква

Сушица Скопско

Архангел св. црква

Богородица св. црква

Димитрие св. црква ман.

Т

Тетово

Градот

Шарена џамија

Серсем Али Баба теќе

Т. Велес

Градот

Димитрие св. црква

Никола св. црква

Требениште, Охридско
Трескавец, Прилепско
црква ман.
Трново, Криво Паланечко
Трпеица, Охридско
ман.

Ч

Чепигово, Прилепско

Ш

Шишево, Скопско

Штип

Требениште
Успение Богородичино св.

Никола св. црква
Богородица Захумска св. црква

Стубера

Атанасие св. црква
Никола св. црква ман.
Градот
Архангел св. црква
Безистен
Исар
Спас св. црква
Хуса Медин-пашина џамија

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексова Блага - Демир Капија, посебно издание, Скопје - Белград, 1966.
2. Бабиќ Бошко - За дрворезбарските работи во црквата Св. Благовештение во Прилеп, Стремеж, VI, 2, Прилеп, 1965.
3. Бабиќ Бошко - Неколку податоци за ѕидарите и сликарите во Прилепскиот крај од XIX в., Стремеж, VI, 2, Прилеп, 1961.
4. Бабиќ Бошко - Прилеп и Прилепско низ историјата, дел втори, глава IV; дел трети глава III, Институт за национална историја, Прилеп, 1971.
5. Балабанов д-р Коста - Нови податоци за манастирот и манастирската црква Свети Никола Болнички, Културно наследство II, Скопје, 1961.
6. Балабанов д-р Коста - Новооткриени портрети на кралот Марко и кралот Волкашин во Марковиот манастир, Културно наследство, сепарат 3, Скопје, 1967.
7. Балабанов д-р Коста - Црква во с. Бориловци, црква во село Дивле, Културно наследство I, Скопје, 1959.
8. Балабанов д-р Коста - Постојаната галерија на икони Ново Село - Штип, Штип, 1972.
9. Бошковиќ –урЃе - Основи средњовековне архитектуре, Београд, 1947.
10. Бошковиќ Ѓурѓе - Ко је био Јован, севаст Просеника, Весник на Музејско-конзерваторското друштво на НРМ, Скопје, 1954.
11. Винчиќ Живоин - Скопска тврдина „Кале“, Културно наследство III, сепарат 2, Скопје, 1966.
12. Винчиќ-Пашиќ Радмила - Археолошки испитувања на „Полихармовата палата“ - резиденција на црковните великодостојници, во Стоби, Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје, Скопје, 1966.
13. Дероко А. - Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд, 1950.
14. Ѓуриќ Ј. Војислав - Марков манастир, Охрид ЗЛУ, 1972.
15. –уриџ Ј. Војислав - Радионица митрополита Јована Зографа, Загреб 3, Београд, 1969.
16. –уриџ Ј. Војислав - Византијске фреске у Југославији, Издавачки завод - Југославија, Београд, 1974.

17. Елезовиќ Глиша - Турски споменици у Скопљу, Гласник Скопског научног друштва, кн. V, Скопје, 1929.
18. Јовановиќ Миодраг - О Водочи и Вељуси после конзерваторских радова, Зборник на Штипскиот народен музеј I, Штип, 1959.
19. Јосифовска Борка - Водич низ Лапидариумот, Скопје, 1961.
20. Кнежевиќ Бранка - Црква Св. Петра у Преспи, Зборник за ликовне уметности бр. 2, Нови Сад, 1966.
21. Којиќ — Б. - Стара градска и сеоска архитектура у Србији, Београд, 1949.
22. Коцо Димче - Климентовиот манастир, Св. Пантелејмон и раскопките при Имарет во Охрид, Годишен зборник на Филозофскиот факултет, Скопје, 1948.
23. Коцо Димче - Неколку нови податоци за средновековните споменици во Македонија, Гласник на Музејско-конзерваторското друштво на НР Македонија, Скопје, 1954.
24. Коцо Димче - Проучувања и археолошки испитувања на црквата на манастирот Св. Наум, Зборник на Археолошкиот музеј, Скопје, 1958.
25. Лазарев Н. В. - Живопис XI–XII веков в Македони, Београд, Охрид, 1961.
26. Љубинковиќ-Ќоровиќ, Мирјана - Црква Константина и Јелене, Старинар, кн. II, Београд, 1951.
27. Љубинковиќ Радивоје - Стара црква села Курбинова, Старинар 15, Београд, 1940.
28. Љубинковиќ Радивоје - Црква Св. Вазнесења у селу Лесковцу код Охрида, Старинар, н.с. кн. II, Београд, 1951.
29. Љубинковиќ Р. - Коровиќ М. - Средновековно сликарство во Охрид, Зборник на трудови, Охрид, 1961.
30. Медиќ-Чанак Милка - Ансамбл на базиликата А од рановизантискиот период, Хераклеја II, Битола, 1965.
31. Месеснел Ф. - Охрид, варош и језеро, Скопје, 1934.
32. Миљковиќ Петар - Пепек - Делото на зографите Михаило и Еутихиј, Културно историско наследство во С.Р. Македонија, X, Скопје, 1967.
33. Миљковиќ Петар - Пепек - Фреските во наосот и нартексот на црквата Св. Софија во Охрид, Културно наследство III, Скопје, 1966.
34. Миљковиќ Петар - Пепек - Црквата Св. Јован Богослов-Канео во Охрид, Културно наследство III, сепарат 4, Скопје, 1967.

35. Миљковиќ Петар - Пепек - О датирању фресака цркве Св. Николе Болничког, Филозофски факултет - Одељење за историју уметности Београд, Београд, 1969.
36. Миљковиќ Петар - Пепек - Нерези, изд. Југославија, Београд, 1966.
37. Миљковиќ Петар - Пепек - За некои нови податоци од проучувањата на црквата Св. Богородица во с. Вељуса, Културно наследство III, сепарат 7, Скопје, 1969.
38. Миљковиќ Петар - Пепек - Црквата Св. Константинос, с. Свеќани, изд. на МАНУ, Скопје, 1970.
39. Miljković Petar – Pepek – L'église de Saint-Elie près du village de Grnčari, Vyzantion, XXXVIII (1968), Bruxelles, 1969.
40. Михајлов С. - За архитектурата и живописот на манастирската црква „Св. Андреј“ на р. Треска, Археологија, 1, Софија, 1968.
41. Николовски Антоние - Конзерваторски работи на цр. Св. Ѓорѓи во село Курбиново, Скопје, 1959.
42. Николовски А. - Фреске у Курбинову, изд. Југославија, Београд, 1961.
43. Николовска-Расолковска Загорка - Фрески од календарот во манастирот Трескавец кај Прилеп, Културно наследство II, Скопје, 1961.
44. Николовска-Расолковска Загорка - Црквата Св. Ѓорѓи во Горен Козјак во светлината на новите испитувања, Кирил Солунски I том, изд. МАНУ, Скопје, 1970.
45. Папазоглу Фанула - Македонски градови у римско доба, Жива антика, пос. изд., Скопје, 1957.
46. Петковиќ д-р. Владимир - Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950.
47. Петковиќ Сретен - Зидно сликарство на подручју Пеџке патријаршије 1557-1614, Матица српска, Нови Сад, 1965.
48. Рајковиќ М. - Из ликовне проблематике нерешког живописа, Трагом једног византијскот сликара, Зборник радова САН XXIV - Византолошки институт САН, књ. 3, Београд, 1955.
49. Радојчиќ Светозар - Црква у Коњуху, из Зборника радова XXI, Визант. Инст. Сан. књ. I, Београд, 1952.
50. Радојчиќ Светозар - Старо српско сликарство, Београд, 1966.
51. Симиќ Ст., Охрид, опис града и околине, Скопје, 1925.
52. Томашевиќ Гордана - Портик со почесни и вотивни споменици, Хераклеа II, Битола, 1965.

53. Томашевиќ Гордана - Мозаикот на подот во нартексот на Големата базилика, Хераклеа III, Битола, 1967.
54. Томовски Крум - Велешките мајстори и зографи во XIX век и XX век. Преглед на творештвото, Културно наследство II, Скопје, 1959.
55. Томовски Крум - Џамии во Битола, Зборник на Техничкиот факултет, Скопје, 1956/7.
56. Томовски Крум - Ќорнаков Димитар, За некои споменици од Југоисточна Македонија, „Културно наследство“ I, Скопје, 1959 год.
57. Ќорнаков Димитар - Климент (Света Богородица Перивлептос), Скопје, 1961.
58. Ќорнаков Димитар - Иконостасот во црквата Св. Богородица Болничка во Охрид, Културно наследство V, Скопје, 1959.
59. Чипан Борис - Стара градска архитектура во Охрид, Скопје, 1955.

Лектор
Јасмина Крстевска

компјутерска обработка и коректура
Михаил Лопарски

графички дизајн & ѿрејрес
Дарко Николовски

Издавач
КАЛАМУС
ул. Партениј Зографски 36,
1000 Скопје, Р Македонија

www.kalamus.com.mk

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

930.85(497.7)
940:72(497.7)

БАЛАБАНОВ, Коста

Споменици на културата на Македонија [Електронски извор] / Коста Балабанов, Антоние Николовски, Димитар Корнаков ; [колор фотографии Киро Билбиловски, Благоја Дрнков, Милан Петровиќ ; црнобели фотографии Републички завод за заштита на спомениците на културата]. - Текст. - Скопје : Каламус, 2014. - (#Едиција #Културно наследство)

Начин на пристап (URL): <http://www.kalamus.com.mk>. - Наслов преземен од екранот. - Опис на изворот на ден 13. 10. 2014. - Регистри. - Библиографија: стр. 333-334

ISBN 978-608-4646-17-4 (кн.)

ISBN 978-608-4646-18-1 (ед.)

1. Николовски, Антоние [автор] 2. Корнаков, Димитар [автор]

а) Македонија - Културна историја б) Македонија -

Културно-историски споменици

COBISS.MK-ID 97206026

Каламус

© Copyright 2010

Диџитална верзија

ISBN 978-9989-2758-6-9